

NA VELIKOM MARŠU

SRIJEMUŠ I KONJSKO MESO

Sredinom juna 1942. Na Curevu i Tjentištu, tamo gdje su se nekada dizale kuće, sada raste bujad. Razrasla kopriva ne dâ da se priđe kućištima. U kotlini žamor, dozivanja, topot konja. To bataljoni 1. i 2. proleterske zamiču ka Vrbnici i Zelengori. Pozadi crnogorske udarne jedinice — buduća 4. i 5. proleterska brigada; zatim sandžački partizani — 3. sandžačka proleterska brigada, najzad Hercegovački odred. Sa nama su u koloni i Vrhovni štab, i naš vrhovni komandant, drug Tito.

Treća neprijateljska ofanziva za nas je bila praktički vršena. Poslije teških bojeva prvih brigada naše vojske protiv neprijatelja kod Foče, preko Durmitora, Volujaka, Golije, oko Gacka, na Dubu, Čemernu, Gatu i Vrbi, po Hercegovini, naše su jedinice uspjele da izbjegnu okruženje koje su bili planirali njemačko-talijanski, četnički i ustaški komandanti. Bili smo primorani na povlačenje. Na teritoriji Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne ostale su samo manje grupe partiskih radnika i gerilaca. Neprijateljeva propaganda trubila je izmišljotinu: »Uništeni su Titovi banditi«. A mi, ti »uništeni« — evo nas na Zelengori!

Po rudinama Zelengore, na Lučkim i Vrbničkim katunima buja proljetna trava. Dolovi su prosuti između beskraj-

nih šuma, koje kao tepih zastiru visoravni Zelengore, da bi se prema jugu, tamo iza Orlovače, izgubili u sivom hercegovačkom kršu. Iznad katuna, u svoj svojoj ljepoti, izvija se Velika košuta. Sa nje puca pogled prema Hercegovini, Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori. Na njenim padinama buja sočna trava, koja je do rata hranila hiljade ovaca, ali danas po travnim rudinama ne bleje ovce, ne čuju se pastirske dvojnice. Stanovništvo koje nije stradalo razbježalo se po Bosni. Ustaše su klale Srbe, četnici muslimane. Od Fazlagića Kule, ustaškog gnijezda, do ušća Sutjeske u Drinu, gotovo je sve uništeno.

Bataljoni 1. proleterske raspoređeni su ivicom bivših katuna, po šumama. Zaliha hrane nema. Ono što se smatra pozadinom — naselja, daleko je od nas, pod kontrolom neprijatelja. U našim rancima mogla bi se naći još po koja mrvica sasušenog ovsenog hljeba, kod pojedinaca možda i po koje zrnce soli. I po koji list duvana, koji je jednom podijeljen pušačima, umjesto sledovanja. Sa Košute, prema Balinovcu, vidi se nekoliko koliba pod krovovima, ali u njima nema nikoga. Pa šta vojska radi među stoljetnim gvozdovima, čime se hrani?

Na zgaristiama se traži i bere kopriva. Ako nema dovoljno koprive, dopušteno je svakom pojedincu da se sam »brine« o sebi. Tako borac nabere koprivu, opere je u potoku i kuva u porciji. Brašna nema. I koprive nestaju, velika je »tražnja«. Zato se prelazi na drugi »artikal«. To je korijen kaćuna, koji ima plav, ljevkast cvijet. Sjećam se kako smo kao djeca oko svojih kuća vadili kaćune i jeli ih. Plod im je dosta ukusan. I sirov se može jesti, ali je bolje ako se skuva. Tako gledam kako borac, s porcijom u ruci, sa zašiljenim drvetom šeta livanđama i traži, rije... Pretraživanje terena traje satima, pa leđa zbole i oči se zamore. Poslije nekoliko časova riljanja prikupi se pola porcije sitnih, bijelih plodova. Kad se skuva i malo posoli, onda je to ukusno i hranljivo, pa drži čovjeka nekoliko časova. Ili samo zavarava glad.

Postoji i još jedan »artikal«: srijemuša, u stvari, divlji bijeli luk. Raste samo u šumama. Grupe boraca u slobodnim časovima zamiču u gvozdove iza Ljubinog groba i ispod Vrbničkih koliba. Otud se vraćaju sa svežnjevima srijemuša. Iako hranljiva, srijemuša je i opasna. Pojede li se na gladan stomak, što je najčešće, onda pada vrlo teško. Ponekim i pozli.

Patroliramo. Uz put, pošto neprijatelja nigdje nema, beremo kisjelicu, sočne listiće, koji takođe mogu utoliti glad.

Logor našeg bataljona je pored bistrog planinskog potoka, pa možemo da održavamo čistoću. Noći su hladne — uvlačimo se u bukovo lišće, ali dani su topli — možemo da se skinemo i bištemo. Pokušavamo da parimo presvlake, ali nemamo dovoljno posuđa.

Vrhovni štab i drug Tito žive u istim uslovima kao i mi. Pod bukvom, pod improviziranom kolibom od granja, kuje se plan za naše nove akcije.

Pred pokret politički radnik iz brigade obilazi jedinice. Držimo partijske sastanke čete. I skojevci prisustvuju, što praktički znači gotovo cijela četa. Drug iz brigade nam govori o potrebi da održimo moral, a mi se pogledujemo. Poneki se i mršte. Pošto je drug iz brigade završio svoje izlaganje — odlazi, a mi nastavljamo da raspravljamo. Zar on treba da nam čita lekcije o moralu i svijesti? Kao da mi nijesmo dobrovoljno i svjesno pošli u borbu! Došao je službeno, izrekao što je bio smislio ili čuo, i otišao. Nije to rad, mislimo mi. A onda donosimo zaključak: ipak je drug u pravu, treba kritikovati slabosti. Mi, uostalom, već nedelju dana svaki dan izvlačimo iskustva iz borbi, kritikujemo se, šalimo... A kad se to završi, vraćamo se staroj temi: kuda?

Dan prije polaska sa Zelengore dolazi Božina u našu četu i kaže:

— Imam jednu ideju. Upravo: imamo, jer sam i sa drugima razgovarao. Da ubijemo jednog konja. Kažu da nije loše konjsko meso... Šta vi mislite?

Pogledamo se. Konj? Pa, vidiš, moglo bi. Izgladnjeli smo, predstoji nam pokret. Možda ćemo za dan-dva naići na hranu, ali ko nam to može garantovati? Zato predlog usvajamo. Ali čijeg konja? I za to se našlo rješenje: konj našeg komandanta bataljona. Oronuo je, tvrde. A s komandantom — razgovor, i on će shvatiti. Moramo se održati i okrijepiti za predstojeće teškoće. I zato — komandantu se upućuje delegacija.

— Druže komandante, došli smo s jednim prijedlogom. Tvoj konj je već oronuo. Treba da dobiješ boljega... A vojska je gladna. Kažu da se konjsko meso može jesti. Zato predlažemo da ga ubijemo...

Komandant se češka, koleba, ali na kraju kaže:

— Neka bude, kad se mora!

Ubrzo na poljanici između Lučkih katuna odjeknu pucaj. Izdijelismo konja. Svakom borcu po parče. Ne može se kuvati, nema tolikog kazana. Zato ivicom katuna zasija đerdan od vatri. Dok je još topla, konjetina je ukusna. Ali čim se ohladi, meso postane kiselo i tvrdo kao kamen. Za tren smo slistili obrok mesa i smirili glad. Bilo je to dragocjeno okrepljenje uoči pokreta.

Jovan BOŽOVIĆ

NA KURIJSKOM ZADATKU

P rvi put smo bili na Zelengori u letu 1942. skriveni u gustim šumama kod Lučkih koliba, uoči velikog marša za Bosansku krajinu. Čistili smo oružje, krpili pocepana odela i obuću, kuvali koprivu — neki i puževe — ili brali travu srijemušu, što mirisom podseća na beli luk. Bio sam ekonom 1. čete u 4. kraljevačkom bataljonu.

Jednoga dana oko podne pozva me Trša, zamenik komesara bataljona:

— Kočo, spremi se! Drugovi iz štaba brigade traže kurira — komunistu da s pratinjom ide za Vrhovni štab. Ti si oprobani kurir još iz Srbije, neće ti biti teško. Predaj nekom dužnost u četi, traži još pet drugova, pa se javi u štab brigade.

Nije mi trebalo dvaput reći. Dužnost kurira sam voleo iznad svih drugih. Biti stalno u pokretu, u iznenadnim uslovima, u sukobu s neprijateljem, ali i s prirodom, sa naoko nemogućim preprekama i bezizlaznim situacijama. Donositi odluku naprečac. Osetiti prijatnu jezu podsvesnog straha i njegovog preodolevanja, gordost nestashluka i dovitljivosti, dečakog prkosa i nadmudrivanja.

Brzo sam se spremio. Jednim pokretom ruku bilo je sve na meni. Voleo sam nemački vojnički opasač od crno-žute debelo kože, s metalnom kopčom napred; bio je jak i sve je visilo na bedrima o njemu: manjerka, blago uvijenog oblika da bi prianjala uz telo, crn elegantan bajonet, signalna lampa — sve trofeji iz raznih borbi. Uz to i kožna torbica s ličnim dnevnikom i materijalom za politički rad, koji je trebalo posebno čuvati od zaboravnosti i kiše.

Krenuo sam u štab brigade prebacivši preko ramena konjički karabin svetložutog kundaka, nerazdvojnog druga još iz prvih dana borbi oko Kraljeva. Uvek sam se ponosio time što sam mu očuvaо prvobitni sjaj i što mu je remnik bio stavljen sa strane, ne kao na običnoj pušci. Pratili su me omladinci iz moje desetine. Bili smo složni kao braća i međusobno se dobro

poznavali iz minulih borbi — »svi jedan drugom do ušiju«, kako smo, obično, drugima govorili o sebi. U glavu su mi navirale misli, svaka za sebe i sve odjedared, ali isprekidane: »Vrhovni štab!... Drug Tito... Komunista kao specijalni kurir 1. proleterske?! Kud li će to ići?... Kakav je taj zadatak?...«

Stigao sam u štab — nisku čobansku drvenu kolibu, skrivenu pod visokim krošnjama drveća. Unutra je bio polumrak. Prepoznao sam drugove Koču i Fiću, komandanta i komesara brigade. S njima je bio i načelnik štaba.

— Uputio me je drug Trša. Javljam se na zadatak!

— Jesu li tebe uputili Kraljevčani? Kako se zoveš? — upitao je drug Fića.

— Koča.

— Sunce jarko, pa vi ste imenjaci!? — dodao je Fića smešeći se i gledajući u druga Koču.

— Jesi li član Partije?

— Jesam.

— Pratnju si dobio?

— Jesam. Čeka me napolju.

Drug Koča je dovršavao pisanje. Bacio je, njemu svojstven, brz ispitivački pogled ispod oka. Načelnik štaba držao je već spremlijen koverat. Predajući mi pismo upozorili su me da moram hitno, još u toku noći, stići do Vrhovnog štaba. On je na Sutjesci, kod Popovog Mosta. Ne smem zalutati ni zakasniti.

— Moraš već noćas stići. Put je vrlo težak, kroz gustu šumu. Ovo pismo treba da predaš lično drugu Starom. Bez obzira na to ko da ti traži, nemoj ga nikom dati — rekao je drug Koča.

— Pazi da ne zalutate. Uhvatiće vas noć u šumi, sunce jarko! — dodao je drug Fića gladeći, po navici, svoj žuti brk.

— Razumem!

Spakovao sam pred njima pismo u kožnu torbicu, u dnevnik. Zadatak mi je izgledao jasan. Mislio sam samo na ono: treba da predaš lično drugu Starom. Ostalo je bilo, bar u tom trenutku, sve lako i čisto.

Pozdravio sam stisnutom pesnicom u stavu mirno i izašao iz kolibe vedar.

— Za mnom, momci! Idemo dole, na Sutjesku, na Popov Most!

Petorka je bacila puške i torbe na ramena i orno krenula za mnom. Bili smo veseli i čili. Za nama su ubrzo ostale Lučke kolibe. Štitila nas je gusta bukova šuma. Staza je krivudala iz šume na proplanak i obrnuto. Grabili smo što dalje pre mraka. Put nam je donekle bio poznat, jer smo pre nekoliko dana njime izašli na planinu.

Noć nas je iznenada opkolila negde iznad Milinklada. Nebo je postalo začas modro, pa crno. Grane su plele mreže koje su nam zaklanjale vidik. Nerazgovetni šumovi, zvuci i krizi postajali su sve prodorniji i češći. Iz dubina je dopirao prigušeni tutanj Hrčavkinih vodopada i Sutjeskine žurbe. Ponekad samo, kao iz tunela, izbili bismo na neki proplanak uokviren šumom, da bismo se već posle desetak koraka našli u bespuću.

Tek sad nam je kao odblesak munje zasvetlela sva složenost zadatka. Bili smo, u stvari, opkoljeni — tim granatim bukvama koje su kao hiljadostruki strojevi uperile u nas svoje bajonete! Niko nas nije zvao na predaju, ali nas je svojim dugim crnim rukama davila noćna tmina, iz koje kao da smo čuli glas: »Vi ste moji! Gotovi ste! Lapiću vas granom u oko. Deblom u čelo. Potplešcu vas žilom krvudavom kao debela zmija, pa ćeće odleteti napred, slomiti nogu i razbiti nos. Baciju vas niz stene ponora iznenada i dok vam pucaju kosti slaćete poslednji umirući krik!..«

Zastali smo kao neuka čeljad preplašena iznenadnom stravom. Ali samo za tren. Bili smo partizani, naviknuti na iznenadenja, na premoć neprijatelja i podmuklost njegovih hteća. Kao u kakvoj borbi, počeo sam izdavati naređenja:

— Ti, Mićo, napred! Polako nogom pipaj imaš li pod sobom čist put. Čim nisi siguran, stani!

— A ti, Žarko, budi poslednji! Vodi brigu o tome da niko ne ostane za tobom.

— Rastojanja nema! Držimo se jedan uz drugog. Ako se nekome nešto desi, neka odmah zove u pomoć! Moramo noćas stići!..

Više smo lutali, pipali i tražili po sluhu i po njahu — kao psi. Ponekad bi se otkrilo nebo na čistom proplanku. Tada bismo zastali, da se odmorimo. Udisali bismo noćnu svežinu kao hrtovi. U početku nam je na svakom zastanku bilo toplo od jare vlastitog znoja, a posle nekoliko minuta drhtali bismo kao pruće. Pokatkad bi Mićo zastao i promrmljao više za sebe:

— Izgubio sam put.

Tada bi trojica, okrenuti leđima, stali u krug, a ostali pipkali nogama i rukama da bi otkrili nabijeni, rapavi put. A onda bismo opet nastavili da se probijamo iz paklenog obruča tištine, mraka i strave.

Tek negde oko ponoći izbili smo niz Košur na Hrčavku i videli u daljini stražarsku vetricu. Nestade umor. Još jedino su znojava čela i vlagom napijene košulje podsećali na sve to. Čim smo prešli reku, na ivici šume, pri putu, zaustavi nas prodoran glas:

— Stoj!

— Stali smo!

- Ko ide?
- Kurir Prve proleterske.
- Kurir napred! Ostali — stoj!

Išao sam napred. Ostali drugovi su stali. Iza siluete stražara žurio je razvodnik straže. Stražar je sa uperenom cevi pratio svaki moj pokret. Kad priđoh na dva koraka, on opet reče, sada nešto tiše:

— Stoj!

Stao sam.

Četvoro oči su ispod granja piljile u mene.

— Lozinku!

Rekoh. Tada mi priđoše oba. Videli su da mi karabin ležerno visi na ramenu. Pozvah ostale. Dodoše i oni.

— Šta imaš? — upita razvodnik.

— Poštu za druga Starog.

— Daj ovamo!

— Ne, naređeno mi je da predam lično njemu.

— Čekaj! — odvrati kratko razvodnik i izgubi se u mraku.

Ubrzo stiže nazad sa komandrom straže. On nas pozva i privede do vatre.

— Ko ima poštu? Daj je ovamo, druže!

— Ne mogu. Moram da predam lično drugu Titu.

Nastade ubedivanje, čitav politički čas:

— Još niko nije video da se lično predaje pošta! Zašto smo mi tu?!

— To vi najbolje znate. Poštu ne dam.

Probudiše i komandanta Pratećeg bataljona. On poče isto, no i odgovor dobi isti.

— Onda idite i spavajte u onu kolibu, pa ćete ujutru predati. Drug Stari spava, ne smem da ga budim.

— Meni je naređeno da mu lično predam, i to odmah.

On se zamisli za časak. Izgubi se negde. Posle pet minuta dođe s načelnikom Vrhovnog štaba:

— To je načelnik Vrhovnog štaba. Predaj njemu.

— Daj, druže, poštu. Da vidimo šta je! Drug Stari spava.

— Drugovi, ne mogu. Moram da izvršim naređenje. Rečeno mi je da mu lično predam, i to odmah.

Ubedivanje je trajalo dugo. Načelnik se čak počeо da nervira. Ali ja sam bio uporan. Stajao sam na mestu, sa rukama opuštenim niz telo, i ne pomišljajući da se mašim za torbu i izvadim koverat koji sam proneo kroz ovu noćnu »borbu«. Oni se tada izgubiše u pravcu jednog šumarka. Negde iza žbuna sinu svetlost. A tada dodoše opet do mene i povedoše me sa sobom. Morao sam da odložim pušku. Prilazio sam jednom tremu ispletrenom od pruća, pod kojim je spavalо više drugova. Srednji se bio pridigao trljajući lako rukom oči. Ustreptah za

časak kao od jutarnje rose: »To je on! Drug Stari! Tito!«

Ruka polete ka torbi i koverat se začas nađe u levoj ruci.
Stadoh mirno. Pozdravih stisnutom pesnicom.

— Druže Stari, donosim poštu iz štaba Prve proleterske
brigade! Naređeno mi je da je predam lično tebi!

Pružih pismo. On ga otvor i prelista čitajući. Zatim me
pogleda uz blagi osmeh i dodade kratko:

— Dobro si izvršio zadatak. Jeste li mogli da se probijete kroz šumu po ovom mraku? Povedite drugove da spavaju.
Dajte im hrane. Neka se odmore, pa će sutra nazad.

Nisam imao reči. Vraćao sam se ka svojoj pratnji iscrpen
i radostan. Umor nas je brzo savladao.

Sutradan, kad sam se vratio s poštom u štab brigade,
neko od drugova u štabu mi je rekao:

— Javi u bataljon da ćeš ostati ovde, za kurira Prve
proleterske brigade.

Koča JONČIĆ

ŠTEDNJA SNAGE

Juna 1942. 2. bataljon se odmarao gladan već treći dan kod Lučkih
koliba na Zelengori.

— Vala, drugovi, lepa planina! — uzviknuo je neko.

— Koja vajda kada je pusta i gladna — dobacio je drugi.

To je dalo povoda Radoju Sekuliću Maksu da pred četom ispriča
iskustva šesnaestodnevног štrajka gladu uhapšenih komunista u cetinjskom
zatvoru 1940. godine. Imao je nameru da pouči drugove kako se
treba racionalno koristiti snagom mišića kad se padne na »tanke grane«.

Pričajući to smotao je cigaretu, pa pošto nije imao vatre, obrati
se Marku Katniću, koji je sedeo i pušio malo podalje od njega:

— Oprosti, Marko 'oćeš mi donijeti taj oganj da naždim?

— Oprosti i ti meni, Makso, ali ja moram da štedim snagu — odgovori mu Marko.

PRIPREME NA ZELENGORI

P osle povlačenja iz Hercegovine i Crne Gore brigada se, početkom juna 1942, prikupljala najpre u rejonu Gornjih i Donjih Bara, a nešto kasnije na Lučkim kolibama, gde smo se zadržali oko deset dana. U četama se radilo po čitav dan — vršile su se pripreme za pokret brigada u Bosansku krajinu. Komande jedinica i osnovne partijske organizacije isplanirale su sve šta i kako treba učiniti.

Osnovni zadatak je bio da se svakom borcu objasni vojno-politički položaj u kome smo se našli posle neuspeha u Hercegovini. U isto vreme, upoznavali smo se svestranije s razvijkom i rezultatima borbi u drugim krajevima zemlje i sa situacijom na istočnom frontu.

Za nas je, takođe, bilo od izvanrednog značaja da pripremimo svaku našu jedinicu i svakog pojedinca za pravilan odnos prema narodu kroz čije krajeve ćemo prolaziti i prema našim jedinicama sa kojima ćemo se susretati u toku pokreta prema Bosanskoj krajini.

Kada se danas prisećam tih objašnjenja — geografsko-istorijskih, nacionalnih, religioznih, političkih —, onda dolazim do zaključka da je ta priprema jedinica bila zaista od velikog značaja ne samo za naš prodror u Bosansku krajinu već još više možda, kao dragoceni putokaz i iskustvo kako treba pripremati jedinicu za naredne zadatke.

Lična priprema svakog borca bila je osnova na kojoj su se zasnivale sve druge pripreme jedinice. Naučili smo vojnika kako se treba spremiti za duge marševe, kako podesiti svoju ličnu opremu, kako čuvati oružje i municiju, kako se ponašati u napornim pokretima, kako previti sebe ili druga u slučaju ranjavanja, kako nositi ranjenika itd.

Izuzetna pažnja poklonjena je takođe, vojničkoj obuci cele jedinice. Tu je istaknuta potreba maskirne discipline, s obzirom na to što neprijatelj raspolaže avijacijom i što ćemo nailaziti kroz sela koja će braniti muslimanska milicija, što ćemo preći prugu koju će braniti ustaše, domobrani i Talijani mahom iz utvrđenih objekata.

Taj obiman rad trajao je na Lučkim kolibama oko sedam do osam dana. Naposletku, krenuli smo 24. juna u pravcu Kalinovika, pa preko Treskavice u Bosansku krajinu.

Koliko je veliki značaj drug Tito pridavao izvršenim pri-premama, osetili smo na samom početku pokreta. Naš bataljon je nailazio na šumsku železničku prugu u rejonu Konjskih Voda. Odjednom pored puta ugledasmo druga Tita kako sa grupom drugova iz Vrhovnog štaba posmatra našu kolonu. Svojim i blagim i prodornim pogledom zadržao se gotovo na svakom borcu našeg bataljona, odmerivši ga od glave do pete, da bi proverio kako se ko pripremio za taj dugi i naporni marš. Verovatno je bio zadovoljan, jer nas kasnije niko nije upozoravao da nešto treba popraviti ili otkloniti. To je samo jedna, iako veoma važna, strana ovih priprema za pokret u pravcu Bosanske krajine.

Pripreme su organizovane u uslovima kada smo svi gladovali. Nabaviti nekoliko kilograma brašna, skuvati kakvu-takvu neslanu čorbu sa nešto mršavog mesa — bilo je retkost i pravo slavlje za jedinicu. U takvim uslovima niko, sem drugova odgovornih za to, nije smeо ni tražiti, ni primati bilo šta za ishranu od stanovništva okolnih sela. Morali smo kuvati i jesti razne trave. Gotovo i nema borca koji tom prilikom nije nešto doprineo »iznalaženju« šireg i bogatijeg izbora artikala ishrane. Neko je pronalazio koprivu, neko sremušu i druge planinske biljke, neko je, opet, u krompirištima oko koliba pronalazio neprokljajle krompire, posađene pre godinu dana.

Posebna premija, bar što se ishrane tiče, bilo je kada nekoga odrede u patrole koje su izviđale i osmatrale širu prostoriju Zelengore i odlazile na dva-tri dana u okolna sela. Sećam se oduševljenja moje desetine kada smo određeni za obezbeđenje u rejonu sela Grandića i Mješaića. Iako je bio usvojen stav da se od naroda ne sme ništa uzimati, ipak smo bili uvereni da nas seljaci neće pustiti da u njihovom selu gladujemo, što se kasnije i obistinilo.

Teški uslovi gladovanja u znatnoj meri su kočili našu aktivnost, ali, uprkos tome, sve pripreme za pokret ka Bosanskoj krajini su do te mere bile svestrano i temeljito izvršene da nas na čitavom tom putu, dugom oko 200 kilometara, gotovo ništa nije snašlo što unapred nismo bili predvideli.

Božidar ŠEVO

PREKO ZELENGORE I TRESKAVICE

Zvezdana junska noć 1942. Polako, bez riječi, pela se kolona kozjom stazom ka Lučkim kolibama. Ovdje, u rejonu katuna Lučke kolibe i visa Velike koštute, prikupljali su se bataljoni 1. proleterske brigade. Kolona 1. bataljona zajedno sa izlaskom sunca izbila je u davno napuštene katune Zelengore. Zastanak. Mada je 20. jun, planinski vazduh i slaba odjeća natjerali su nas da naložimo vatre. Okupismo se oko njih. Gromko se zaořila pjesma: »B'jela vilo sa planine, kaži gdje su baze njine«.

Komandant nam je saopštio da će zastanak biti duži. Već dva dana smo bez hrane. Čim smo se malo raskravili pored vatre, požurili smo na posao — u branje kopriva. Začas smo oko napuštenih koliba napunili kape i istresali ih na šatorska krila poređana pored vatre. Na vatri su već bili kazani. Ubrzo se pronese vijest da je 2. crnogorski zaklao konja. Pomislili smo i mi na našeg kuhinjskog vranca, ali kuvaru nijesmo smjeli o tome ni pomenuti. Bili smo obaviješteni da će intendant bataljona dotjerati neke volove, i da je već tu, samo što nije došao. Ali od njega i volova ni traga, ni glasa!

Odmah poslije »ručka« održane su četne konferencije. Komesari imaju riječ. Prava škola, bez klupa i učionica, naravno. Kod nas se nalazi i partijski rukovodilac brigade Mijalko Todorović Plavi. Ovdje ostajemo još jedan dan. Hranimo se biljem, srijemušom, kiselicom, štirom, kačunima i drugim travama.

Sjutradan smo rano izjutra krenuli dalje. Pitamo jedan drugog — kuda... Za Bosnu, nagađalo se u koloni. Vodiča nije bilo. Kretali smo se po karti. Iskusni komandant našeg bataljona, Pero Ćetković, vodi nas kroz gусте mrčave bukovog i jelovog gvozda. Put je naporan. Ubrzo kolona izgubi svoj izgled, naročito kod 3. čete. Navalili smo na mlada bukova stabla. Gulimo koru, stružemo noževima bukovu srž — jezgru i gutamo je. Za nama su ostajali tragovi — oguljene bukve. Putokaz kuda je iznemogla i gladna, ali zato ponosna i vedra prošla 1. proleterska.

Čitav dan kolona se kretala kroz gustu i teško prohodnu bukovu i jelovu šumu. Kasno u noć sišli smo u župu. Po svježim otkosima trave moglo se zapaziti da u neposrednoj blizini žive ljudi. Kolona se, čas jarugom, čas preko brežuljaka, probijala naprijed.

Na jednom mjestu prođosmo pored Vrhovnog štaba. Bataljon je stigao nekoliko kilometara od Kalinovika. Prema obavještenjima, u gradu su domobrani, a u okolnim selima četnici. Na puškomet ispred nas ugledasmo i prve kućice brvnare. Iz daljine nam je izgledalo da su sela pusta. Samo iz poneke kućice izbijao je bjeličast dim.

Zastali smo za časak. Komandant bataljona se odvojio s komandirima četa. Po pokretima ruku vidjeli smo da im je davao neki zadatak. Desno i lijevo preko brežuljaka i proplanaka nepokrivenih šumom vidjeli smo kako promiču razređene kolone ostalih bataljona naše brigade, iz čega smo izveli zaključak da cijela brigada ide u jednom pravcu. Kuda? To je još ostala tajna. Četa Sava Burića upućena je naprijed, na neke grebene, u bočno osiguranje prema selu Jelašcu.

Brigada je u toku noći i u zoru očistila od četnika Jelašca. Preplašeni četnici sklonili su se u Kalinovik. Puškaranja je bilo vrlo malo. Zaplijenili smo nešto stoke i sira. Okolne šumarke brzo je obavio dim od vatri na kojima su grupe boraca već vrtjeli pecivo na ražnjevima pripremljenim na brzu ruku. Ovdje smo se dobro okrijepili, sem nekoliko drugova iz Burićeve čete, koji su bili na osiguranju čitav dan. Kad su uveče ušli u sastav bataljona, koji je već bio spreman za pokret, dobili su samo nešto slanog sira.

U toku noći trebalo je zaobići Kalinovik. Usiljenim maršem u najvećoj tišini smo prolazili talasastim kamenitim krajem. Tu i tamo kroz noć se čuo lavež pasa. Sada je već svima bilo jasno da idemo za zapadnu Bosnu.

U rano jutro smo već bili nekoliko kilometara sjeverozapadno od Kalinovika. Kolona se pela uz ogranke Treskavice. »Pito«, naš brigadni top, uputio je gradiću nekoliko granata, kao da je htio dati znak »ustajanja« zamrzloj čaršiji i prkositi četnicima i njihovoj budnosti, stavljajući im na znanje da smo obišli Kalinovik. Za vrijeme penjanja Treskavicom uzvratili su nam svojom artiljerijom.

Prvi sunčevi zraci padali su na naša zajapurena i zamorenja lica.

— Smjena — čuo se glas desetara.

Odmah su puškomitralsci i municija prešli s ramena jednih na ramena drugih. Umorne noge nosile su iznemogla tijela uz vrleti Treskavice.

Ubrzo smo zašli u bukovu šumu. Nailazimo na jedinice 4. crnogorske brigade. Prvi put smo se sreli sa njima. Pozdravljamo se, ljubimo, puni radosti i sreće.

Konji natovareni opremom jedva su se kretali, često se spotičući na kamenitom putu. Ispred nas, na nekoliko stotina metara vazdušne linije, štrčao je goli i kameniti vrh Treskavice. Posmatran iz daljine, izgledao je neprolazan.

— Još malo, drugovi! Još malo!

Desetina Voja Abramovića, »grom desetina«, kako smo je zvali, oborila je rekord u nošenju puškomitrailjeza i municije.

Napuštamo šumu. Kolona se sada kreće kamenitim vrhom. Već smo na 1.800 metara nadmorske visine, ispod samog vrha. Na zastancima smo se okretali u pravcu Kalinovika, koji se već prije nekoliko sati izgubio sa vidika.

Nebo se prevuklo tankim oblacima. Žagor u koloni. Neko je od drugova pokazivao u pravcu glečerskog jezera koje iskrnsu pred nama. Oko njega krdo volova bezbrižno pase travu. Većina nas je mislila da je to neki četnički karavan, tu sklonjen. No ubrzo smo saznali da je to stoka iz obližnjih sela; ona se svakog ljeta ovdje izgoni na pašu, često i bez čobana.

Evo nas na prevoju. Komandant je dao kraći zastanak, suprotno njegovim običajima; strogo je vodio brigu o tome gdje će se dati zastanak bataljonu i uvijek birao mjesto gdje planinski povjetarac neće naškoditi preznojenom ljudstvu. Čim su se umorna tijela svalila na kamenito tlo, kao po komandi se zaorila pjesma »Kud prolazi proleterska«.

Malo predahnusmo, pa kolona opet krenu.

Išli smo malo grebenom, a zatim se počesmo spuštati. Opel zastanak. Niska smrekovina povija se po zemlji. Ovdje treba da prenoćimo i da se odmorimo za dalji put. Prikupili smo nešto suvog smrekovog granja, naložili vatre i počeli pripremati ležaje. Vjetar je stao da duva sve jače, oblaci su bili sve gušći. Pala je noć. Drugovima koji su imali šatorska krila došli su u goste oni što ih nemaju, da se zaklone od vjetra i noćne svježine. Očekivali smo kišu. Uskoro je ospalo sve sem straža. Noć je bila sve mračnija, a oluja sve jača. Drugovi počese da se bude, okupljajući se oko vatri. Komandant naređuje pokret, jer je ovdje jako hladno. Prikupljamo se na jednom proplanku i kontrolišemo da li smo svi na okupu. Onako sanjivi, po mraku i vjetru, krenuli smo. Kolona se počela spuštati niz grebene Treskavice. Češće smo morali da zastajemo, da pomognemo konjima da siđu, jer je put bio vrlo strm. Išli smo sporo, ne znajući u kom se pravcu krećemo. Počela je da pada kiša, praćena vjetrom i grmljavom. Samari stadoše da klize konjima na vrat. Konjovoci psuju. Čuje se u koloni da je pao jedan

konj iz komore, da se prevrnuo tovar vrancu iz prateće čete . . .
Muka s konjima.

Ne vidi se prst pred okom. Put je uzan i strm. Idemo više od dva sata po ovoj karamračini.

Negdje pred zoru izbismo na nekakve proplanke, a zatim u gustu šumu. »Zastanak«, čuje se duž kolone. Kiša bije. Grmljavina sve češća. Blijesak munja nam pomaže da nađemo gdje-koju suvu grančicu ispod bukovih žila. Takmičimo se ko će prije naložiti vatru. Druga četa je pobjednik. Vještina je prava naložiti vatru po ovakovom pljusku. Na već razgorjele vatre navaljujemo suve bukove klade. Ali od kiše nigdje zaklona. Voda se sliva niz šinjel, šatorska krila, čebad, a i niz vrat. Mokri smo do kože i, onako šcućureni, raširili dlanove i grijemo se. Ubrzo čusmo da je kod nas došao Ćića Janko i da mu drugovi iz 1. čete nijesu dali da se grie dok ne donese drva. Tada su ga neki prepoznali. Ustupili su mu mjesto pored vatre i donijeli drva umjesto njega.

Ovdje smo se zadržali nekoliko časova. Pored nas prolaze neke jedinice. Negdje izjutra napustili smo vatre i krenuli dalje. Kiša je počela da jenjava, a umorni oblaci legli na horizontu. Daleko ispred nas čujemo puškaranje. Saopšteno nam je da ćemo ubrzo naići na sela u kojima ima ustaša i organizovanih seoskih straža. Bili smo oprezni. Obezbeđivali smo se čelnim i bočnim patrolama.

Ubrzo stižemo u selo. Narod, zastrašen ustaškom propagandom o tome da mi koljemo i ubijamo sve živo što nađemo na putu, izbjegao iz kuća. No ubrzo poslije susreta s po kojim stanovnikom, zbjegovi su počeli da se vraćaju kućama.

Radovan ĐUROVIĆ

DONESI DRVA PA SE OGREJ!

Juna 1942. brigada se zadržala dva dana i dve noći na Treskavici. Na planini je zbog kiše, koja je tih dana obilno padala, bilo prilično hladno, pa su borci založili nekoliko vataru.

Kada se vatra 1. čete razbuktala, naišao je stariji partizan s namerom da se ogreje.

— Ciča, najpre donesi drva, pa se onda grej! — povika neko od boraca koji su se bili okupili oko vatre i sušili mokra odela.

Ciča se okrenu i podje po drva.

— Ciča Janko, — povika za njim komandir čete Gajo Vojvodić — sjedi, ja ћu donijeti drva umjesto tebe.

Ciča Janko (Moša Pijade) smešeći se sede kraj vatre.

ČIĆA JANKO

Čića-Janka su naši ljudi zavoleli kroz ono što je dao: da bi život bio lepsi za njih i one koji posle njih dođu. Borci naše brigade zavoleli su ga i kroz česte susrete sa njim, jer on je, ne tako retko, bio sa nama, sa 1. brigadom.

... Bilo je to maja 1942. Neprijatelj je napadao sa svih strana. Ogorome snage fašista kretale su se, potpomognute tenkovima, artiljerijom i avijacijom, prema slobodnoj teritoriji koja je zahvatala istočnu Bosnu, deo Hercegovine i severne krajeve Crne Gore. Foča je bila u to vreme centar slobodne teritorije. U Foči je bio i Čića Janko. U svim selima bili su obrazovani narodnooslobodilački odbori, a Čića Janko je bio tvorac prvih propisa o njihovom radu. Prva proleterska borila se na položajima oko Rogatice i Goražda. Najteže od svega bilo je to što nismo imali hrane. Na dan jedan obrok, i to ne uvek. Pa i taj jedan obrok bio je jadan: najčešće neslana čorba s parčetom hleba. I hleb je bio slab, pravljen od brašna koje se dobivalo mlevenjem suvih krušaka. Odbori vlasti činili su velike napore da nam nabave makar šta za ishranu. Čića Janko je tražio da se u pribavljanju hrane ničim ne krnji naš poznati odnos prema narodu, da se bude što taktičniji, da se što više i uvek oslonimo na nove organe vlasti. Iz svake jedinice određeno je po nekoliko komunista koji će sa organima vlasti dojavljati hranu, koji će i njima i narodu pravilno objasniti sve naše potrebe i teškoće. Jednog dana pokupio je nas nekolicinu koji smo u bataljonu bili zaduženi za taj zadatak. Dobro nas je izgrdio zbog toga što smo bez prisustva odbornika išli da prikupljamo priloge.

— Zar vama nije jasno da mi, makar i ne dobili ništa, moramo poštovati ono što nam uzdiže ugled u narodu? Vi s takvim postupcima ne pomažete odborima. Ne smete bez njihovog prisustva i znanja ništa tražiti. Dobili ste i novca, pa kupujte, plaćajte sve što možete dobiti. Ako još jednom budete ovako radili, onda mi se više ne pojavljujte na oči.

Nismo imali kuraži da mu i reč kažemo. Stajali smo posramljeni oko njega. Bio je ljut na nas, imao je i razloga za to. Pa ipak, on je znao da čemo poslušati njegov prekor, te nas posle nekoliko trenutaka ponovo pozva.

— Znam ja — reče — da ste vi sada ljuti na mene što sam vas grdio. Da se pogodimo: vi nemojte više tako postupati, a ja... — malo se zamisli — ja ću, ipak, ponekad da vas izgrdim. No dobro bi bilo da se pobrinete da za borce dobavite što voća. Ovde ima dosta jabuka, nabavite makar za pare. Ako drugovi uz ovako slab ručak dobiju bar po jednu jabuku, biće dobro. Ajd' u zdravlje, do lepšeg susreta!

... Pred veliki marš prema Bosanskoj krajini proveli smo nekoliko dana na Lučkim kolibama, na Zelengori. Hleba nema, soli nema. Na pustim terenima niotkud pomoći. Kopriva i srijeđemuša — taj šumski luk — jedina su hrana. Jedne večeri komandant naredi da zakoljemo konja. Svako dobi po parče sirovog mesa. Sećam se: pred kolibom nas desetak naložili vatrui pečemo meso. Odnekud nađe Čića. Vidi nekolicinu kako jedu potpuno sirovo meso, samo malo zahvaćeno plamenom.

— Nemojte, drugovi, to jesti. Strpite se za koji minut, nećete umreti. Pa vi ćete propasti od stomaka! — izvika se na njih, a onda malo tišim glasom nastavi: — Imamo i previše ranjenih i bolesnih. Zar i vi još hoćete svojim drugovima da se na vrat natovarite? Znam ja šta je glad, ali vam kažem da je za vaše dobro da se strpite desetak minuta više, dok se meso ispeče.

... Na velikom maršu ispod Treskavice zaustavile se sve brigade u nekim gustim šumama. Šumski hlad štitio nas je i od letnje žege i od neprijateljevih izviđačkih aviona. Pa ipak, od njih se nismo mogli sakriti. Jedna eskadrila nas je otkrila i prosula svoj tovar na nas. Kad su bombe počele da padaju, mi smo svi poskakali iza drveća da bismo se zaklonili. Čića Janko je bio u jednoj udolini blizu nas. Za sve vreme nije se ni pokrenuo. Nešto je pisao. Neki drugovi su mu dovikivali:

— Skloni se, Čića, vidiš da bacaju bombe!

On je podigao naočare i pogledao one koji su trčkarali od jednog stabla do drugog.

— Nemojte da trčkarate, lezi gde se ko našao! — bilo je sve što je odgovorio.

Tog istog dana tražio je da mu se u ekonomsko odeljenje Vrhovnog štaba dostave trebovanja za hranu. Ja sam u ime odsutnog ekonoma čete na jednom parčetu papira napisao šta imamo i šta bi nam još trebalo. Umesto čitkog potpisa, nemarno sam naškrabao nekakvu krivulju, nešto što je trebalo da bude potpis, nešto što niko živ ne bi pročitao. Kurir je to odneo. Posle desetak minuta vratio se sav preplašen.

— Trči — kaže — Čiči. Traži da odmah dođeš. Gotov si!

Nisam se nimalo prijatno osećao. Znam da se sa Čičom nije bilo šaliti ako je bilo u pitanju nešto naše, zajedničko. A ja još, uz to, nisam ni znao šta je posredi. Kad sam došao k njemu, prineo mi je onaj list papira:

— Pročitaj ovo!

Počeo sam u sebi da čitam, a Čiča me prekide:

— Naglas čitaj!

Pročitao sam sve do potpisa i stao ga gledati. Nije mi bilo jasno o čemu je reč.

— Jesi li ti ovo pisao?

— Jesam, Čiča-Janko!

— I potpisao?

— Jesam!

— Znači, ti znaš da pišeš, ali ne znaš da se potpišeš. To što si napisao i ja sam pročitao, a to što si potpisao, ne bi ni vaš crnogorski pop Mićo pročitao. Potpis ti meni pročitaj!

— Pogrešio sam, Čiča — rekoh postiđeno. — Oprosti mi!

— Pogrešio si. A šta će biti ako ja pogrešim kad budem delio ovo malo muke što imamo. Hoćeš mene da psuju ako ne podelim kako treba. Zato treba da znam tačno koliko kome treba, šta treba i ko traži. Dobro, idi sada — ali, zapamti, kad treba nešto deliti, treba biti tačan!

Nekoliko večeri kasnije naložili smo veliku vatru i pekli krompire. Naiđe Čiča i pita nas:

— Da niste ukrali negde te krompire?

— Nismo, Čiča! I da smo hteli, nismo imali od koga ukraсти, nigde sela u blizini nema — rekoh mu.

— Ti, kad naučiš da napišeš svoje ime i prezime, onda imaš prava da pričaš — uzvratni Čiča smejući se i ispriča drugovima kako me izgrdio.

Citav mesec dana su me drugovi zadirkivali onim Čičinim: »prvo nauči da se potpišeš« ...

... Januara 1943. nas nekoliko boraca 1. proleterske našli smo se u Bihaću. Bili smo ranjeni i neko vreme odležali smo u bolnici. Naša brigada je tih dana bila daleko — negde u centralnoj bosni, oko Teslića. Tražili smo od uprave bolnice da nas uputi u brigadu. Rekli su nam da je to nemogućno i da moramo ostati na terenu Bosanske krajine, da će nas rasporediti u neku drugu jedinicu. Nismo hteli da čujemo o tome. Hteli smo u brigadu po svaku cenu, mada nismo znali tačno ni gde se nalazi.

O našoj tvrdoglavosti javili su Čiča-Janku. Naredio je da odmah dođemo k njemu. Stigli smo brzo. Uz put smo se veselili jer smo se nadali da će nam on kazati gde je brigada i da će nas uputiti u nju. Ali smo se prevarili. Čiča nas je brzo uve-

rio da od našeg puta u brigadu nema ništa. Njemu je bilo poznato koliko smo mi vezani za 1. proletersku, koliko je volimo: to je bio naš dom, naša porodica. I zato se nije na nas ljutio što nismo poslušali upravu bolnice. Dugo je s nama razgovarao. Pričao nam je o zasedanju Avnoja, o kongresu omladine, o situaciji na frontovima, o radu na slobodnoj teritoriji.

— Znam ja kako vam je teško da se rastanete od brigade. Mislite da ja ne bih voleo da sam negde kod Prve. Ali — mora se tako. U Prvoj su svi borci dobri, prekaljeni ratnici. Vi tamo niste toliko potrebni. Ima tamo dosta drugova koji će vaspitavati one nove borce koji dolaze i koji će dolaziti u brigadu. A ovde ste nam potrebniji. Stvaraju se nove jedinice, morate u njih otići. Mi vas u njih šaljemo da se borite, da radite s novim borcima. Imamo poverenja u vas da ćete biti i dobri rukovodioci. Tako ćete najbolje pokazati i ljubav prema svojoj Prvoj brigadi i prema Partiji, koja vas šalje na nove dužnosti.

Napisala svojom rukom svakom kuda će otići. I na rastanku nas uputi da odemo u magacin, gde je bilo neke nove odeće, da se snabdemon onim što nam je bilo najpotrebnije.

— Javiću da vam izdaju po jedno toplo sukneno odelo. Još se niste dobro oporavili, pa bar od hladnoće da se sačuvate.

Milisav NIKIĆ

NA STANICI BRĐANI

U opštem napadu grupe brigada na železničku prugu Sarajevo — Konjic, noću između 3. i 4. jula 1942, Kraljevački bataljon dobio je zadatak da uništi neprijatelja na železničkoj stanici Brđani i tunelu nedaleko od nje. Prema podacima kojima smo raspolagali, neprijatelj je za obezbeđenje stanice i tunela imao do jedne čete domobrana, koji su zaposeli bunkere na tunelu, zatim kod rezervoara staničnog vodovoda i na jednom brežuljku ispod sela Brđana.

Uoči polaska u akciju izvršene su obimne moralno-političke pripreme bataljona, kako u vezi sa izvršenjem neposrednog zadatka tako i sa budućim nastupanjem prema Bosanskoj krajini. Prvo je održan proširen sastanak partijskog biroa bataljona, na kome je o tim zadacima govorio partijski rukovodilac brigade, Mijalko Todorović Plavi. On je posle toga govorio i na konferenciji celog bataljona. Zatim su održani partijski sastanci i četne konferencije, na kojima se raspravljalo o dodatašnjim propustima, pri čemu je ukazano pojedincima na greške u odnosu prema narodu.

Bataljon je na izvršenje zadatka krenuo 3. jula popodne iz mesta Kovačevca prema stanici, koja je bila udaljena oko petnaest kilometara. Pred zalazak sunca počeli smo da se spuštamo sa visoravnji, u kanjon reke Trešanice, jedinom stazom koja je vodila niz krševite i vrletne strmine ka selu Brđanima. Na dnu kanjona nazirala se isprekidana vijugava traka železničke pruge. Od Konjica prema Sarajevu kretao se sporo voz, koji se kao zmija provlačio kroz uske klance na dnu kanjona.

Snažno brekstanje i prodorna piska lokomotive, iz koje je kuljao oblak crnog dima s velikim rojevima varnica, odjekivali su kanjonom i upotpunjavali stravičan izgled njegove divljine. Znali smo da voz neće u toku noći uspeti da prođe za Sarajevo, jer je akcija vršena na čitavoj pruzi do blizu Blažuja, ali nam je bilo žao što ga baš mi ne možemo presresti i zapleniti.

Kada se bataljon celom svojom kolonom našao na uskoj strmoj stazi prema kanjonu, došekala ga je neprijateljeva zaseda. Jedan vod domobrana iznenada je otvorio vatru iz mitraljeza i pušaka s visoke čuke zvane Grad, koja je bočno potpuno dominirala delom staze na kojoj se nalazila naša kolona. Nekim čudom, prvi rafali neprijatelja nisu nikog zakačili. Borci su brzo uzeli zaklone i otvorili vatru. Rudarska četa je odmah krenula u napad. Neprijatelj nije izdržao juriš rudara, već se dao u bekstvo, ostavljući nešto municije na položajima.

S mrakom smo stigli pred selo Brđane. Iz bataljona su upućene patrole u selo da nađu vodiče za čete. Tamna noć se brzo zgusnula u kanjonu. Borba koju smo malopre vodili i lavež seoskih pasa nagovestili su naše prisustvo. U selu nigde nije gorela svetlost, a ljudi su se bili sklonili iz kuća. Prošlo je pričinu vremena dok smo pronašli vodiče.

Negde oko 22 časa bataljon je krenuo iz sela po četama, svaka na svoj zadatak. Prva četa je napadala na crpnu stanicu i staničnu zgradu; desno je napadala 2. četa na tunel, a levo je upućena Rudarska četa da likvidira neprijatelja u bunkeru na brežuljku ispod sela. Noć je bila toliko tamna da se nije ništa video. Zahvaljujući toj pomrčini, čete su se neprimetno približile objektima napada, tako da je neprijatelj, iako nas je očekivao, ipak bio iznenađen.

U toku podilaženja desio se zanimljiv slučaj u 1. četi. Vodič koji je bio određen da je vodi prema crpnoj stanici shvatio je to sasvim bukvalno. On nas je doveo do zida samog rezervoara, koji u mraku nismo ni primetili. Na komandirovo pitanje gde se nalazi crpna stanica, vodič se zbunjeno vrteo levo-desno i šaputao da je negde tu. Nedaleko ispod nas čulo se neko šištanje, pa smo pomislili da je tamo. Međutim čelo naše kolone nalazilo se taman uza zid, ali zbog velike pomrčine nismo videli da je to sama kula od rezervoara. Srećom, naši podaci o rasporedu neprijatelja nisu bili tačni, inače ko zna kako bismo se proveli.

Na tridesetak metara ispod nas nalazila se železnička stanica. Na peronu je šištala para iz lokomotive s kompozicijom voza koji smo sa brda gledali kako nam izmiče. Posle borbe koju smo imali s neprijateljevom zasedom, voz se tu zaustavio, jer ga noću nisu smeli pustiti dalje zbog našeg prisustva u blizini pruge.

Kada je komandir čete, Živan Maričić, video situaciju, odmah je uputio glavninu da opkoli stanicu, a jednu desetinu pravo u stanicu. Dok je glavnina čete opkoljavala stanicu, uputio sam se pravo pored voza da vidim šta ima u njemu. Ložač na zadnjoj lokomotivi¹ džarao je vatru, a mašinovođa se na svojoj strani nagnuo kroz prozor lokomotive i gledao kako prolazim, ali mu to ništa nije bilo neobično. Nisam mu se javio, već sam produžio dalje pored kompozicije, gde sam naišao na stražara, koji također nije obraćao pažnju na mene. Uperio sam pušku na njega i viknuo: »Ruke uvis«, da bih ga razoružao i uhvatio živog. Stražar ni pomislio nije da ima posla s partizanom, već je, buljeći u pomrčinu, polako rekao: »Čuti, bolan, ja sam domobran. Pazi, tamo se čuje banda«. Pri tome je pokazao rukom u pravcu kuda su se kretali neki delovi čete koji su opkoljavali stanicu. Žao mi je bilo da ga tresnem, ali on, siromah, nikako nije mogao da shvati da je puška, koja je bila uperena na njega — partizanska.

Dok sam se raspravljaо sa stražarom, u stanicu je upala naša desetina. Počela je pucnjava u zgradи. Neprijatelj je pružio otpor. Neko je poginuo. Naši su otvorili vatru, i neprijatelj je u staničnoj zgradi bio razoružan. Međutim voz je bio pun ustaša. Unutra je nastala gužva. Neki su pucali iz voza i počeli da iskaču napolje, pravo nama u ruke. Oni koji su pokušali da beže naleteli su na naše koji su bili opkolili stanicu. Tamo je bilo i dramatičnih momenata. Nekoliko ustaša naletelo je na naš 1. vod, koji ih je dočekao vatrom. Jedan je zarobljen, a ostali su počeli da beže na drugu stranu. Tamo su se sukobili s 2. vodom. Ranjen je naš puškomitrailjezac Milutin Kekerić. Jedan ustaša je naleteo na Antonija Isakovića Luleta, uhvatio se s njim u koštač i potegao na njega pištolj. Lule ga je grčevito držao za ruku sprečavajući mu da uperi i opali. Viknuo je Peđović Gedži, koji je bio najbliži: »Pucaj, Gedžo, u ustašu«. Međutim on u mraku nije mogao da brzo raspozna ko je ko da bi pucao. Luletova ruka je popustila. Ustaša je bio jači i uspeo da mu opali metak u leđa. Kada se Lule strovalio na zemlju, ustaša se dao u bekstvo. Tada je Gedžo otvorio vatru za njim, ali je ovaj isčezaо u mraku.

Borba oko stanice i voza trajala je oko pola sata. Neprijatelj je bio zahvaćen panikom zbog našeg iznenadnog upada u stanicu. Svi njegovi pokušaji da na pojedinim mestima pruži jači otpor bili su sprečeni brzim i smelim akcijama naših boraca. Iako je bila velika pomrčina, malo je kome od neprijatelja pošlo za rukom da se spase bekstvom.

¹ Zbog velikog uspona, vozove od Konjica do Bradine izvlače dve lokomotive sa zupčanicima.

U ovoj borbi ubijeno je i ranjeno pet, a zarobljeno oko sto dvadeset vojnika iz 14. domobranskog puka i nekoliko žandara, ustaša i njihovih funkcionera. Zaplenjeno je oko 120 pušaka, kompozicija putničkog voza sa dve lokomotive i dva vagona voća i povrća. Zapalili smo staničnu zgradu i uništili stanična postrojenja. Takođe smo zapalili kompoziciju voza, a onda je pod punom parom obeju lokomotiva pustili prema Konjicu. Voz je jurio kao munja niz kanjon.

Od naših je poginuo Pavle Papo, a ranjeni su Milutin Kekerić i Antonije Isaković. Zaplenjeno voće i povrće — paradajz, paprika, višnje, smokve — uputili smo u bolnicu, našim ranjenicima. U svetuće bataljon se sa zarobljenim vojnicima, koji su nosili zaplenjeni materijal, svio u kolonu i uputio u selo Repovce.

Momčilo DUGALIĆ

OKLOPNI VOZ

P osle napornih marševa, u sumrak 3. jula 1942. našli smo se na Ivan-planini, u neposrednoj blizini male železničke stanice Raštelica. Iznad same stanice dobili smo zadatak da je napadnemo i uništimo.

Noć se već bila spustila kada je bataljon, zmijugavom stazom, pošao ka pruzi. Staza je sva bila izlomljena, pa smo teško razaznavali koji korak kuda vodi. Samo smo jasno uočili zaselak Raštelicu i zgradu stanice. Znali smo da je tu posada neprijatelja. Svi smo se radovali ovoj akciji, jer je to ipak bilo osveženje posle dosadnih, dugih marševa od Zelengore, pa preko Treskavice i Bjelašnice do poslednjih ogranačaka Ivana. Pred Raštelicu smo stigli iscrpeni, gladni, s malo municije. A ovde smo se nadali da će biti plena — i hrane i municije.

Spotičemo se niz strminu ka pruzi i zastajemo trenutak, jer nismo sigurni da li će nas ova staza izvesti na pravi cilj. Dve sijalice žmirkaju u podnožju kao da nas opominju gde se nalazi železnička stanica i neprijatelj. Znali smo samo za opštu odluku komandanta: prugu treba razrušiti; 2. četa će ići levo, 3. desno prema Tarčinu, a 1. će likvidirati uporište u stanici. Slične zadatke imali su te noći svi bataljoni četiri proleterske brigade koje su se sručile na prugu Sarajevo — Konjic. Sve akcije je trebalo izvršiti gotovo u isto vreme.

Hteli bismo da ostanemo nezapaženi sve dok ne otpočnemo dejstvo. Starešine nas često opominju na opreznost. Na malom uzvišenju ostaje vod mitraljezaca i top sa tri granate. To nam je bilo celokupno teško naoružanje na ovom pohodu.

Prešli smo prugu i izbili na malu zaravan. Ali trebalo je preći još neke krivine, koje su se ovde, na malom prostoru, oštrotomile. Morali smo stići severozapadno od stanice i tada napasti neprijatelja.

Polagano smo se približavali cilju. Noćna tišina kao da je cela okolina zamrla. Neprijatelj čuti pa nam se čini da nam se uopšte ne nada, ili, pak, da čeka da nas rafalima zaspie kad dođemo pred same cevi.

Kada smo, pognuti, zakoračili na sledeći krak pruge, kod same stanice, začuli smo neko potmulo kloparanje; najpre nedodređeno, a zatim sve jače i jasnije. Pogledali smo. Šine su počele da podrhtavaju. Bilo je već jasno da nas je neprijatelj očekivao. Umesto da ga iznenadimo, bili smo iznenađeni — u stanicu je ušao oklopni voz!

Svi naši pogledi su bili upereni u voz. Neprijatelj je reflektorima iz voza pretraživaо bližu i daljnju okolinu pruge. Nepomično smo ležali priljubljeni uz zemlju. Kad bismo samo mogli da još za koju desetinu santimetara utonemo u nju, da nas ne otkrije! Lokomotiva je brektala, i voz polako, kao da nam prkosи, poče da manevriše i osvetljava okolinu. Kad bismo imali nečim da ga uništimo? Bila je to, verovatno, misao i drugih boraca u bataljonu. Kako da mu se usprotivimo, na koji način? Znali smo da i starešine razmišljaju o tome i traže rešenje. Zadatak dobiven od Vrhovnog štaba morao je i naš bataljon uspešno izvršiti. Do tada se, međutim, nismo susretali sa ovako naoružanim neprijateljima, sa oklopom iz kojeg na sve strane vire cevi mitraljeza.

Uskoro iz voza počeše da štekću mitraljezi i da zasipaju brda iznad nas. Kotlina je odjekivala. Pomišljali smo da su nas otkrili. Čekamo naređenje što da preduzmemos. Samo nekoliko trenutaka kasnije prenose nam odluku: sprečiti neprijatelja da manevriše prugom, skratiti mu prostor manevra, na oba krila porušiti prugu.

Nismo oklevali. Grupa boraca je brzo pronašla u blizini stanice alat za opravku pruge, nekoliko krampova, čekića i sl. Raspored četa je ostao isti. Prva je, čim se oklopni voz udaljio, počela prebacivanje, da zaobiđe železničku stanicu i mitralješko gnezdo u jednom bunkeru. U isto vreme grupe boraca su pristupile rušenju pruge. Brzo smo izbijali klinove na šinama, koristeći se kloparanjem točkova voza.

»Oklopnik« se, zatim, vratio i mitraljeski rafali su opet počeli da zasipaju okolinu, dok su reflektori obasjavali i pretraživali svaki kutak. I iz bunkera je počela jaka paljba. Mitraljeski rafali su nas prikovali za zemlju. A mi municiju moramo da štedimo. Zato je samo grupa bombaša pokušala da zaustavi i onesposobi voz. Ali nije uspela.

Najednom smo čuli glas druga Koče, komandanta 1. proleterske:

— Zaklonite se i osmatrajte dejstvo topa!

Odmah zatim topovska granata je eksplodirala negde iza oklopног voza, a izviđač je doviknuo:

— Prebačaj za nekoliko metara!

Neprijatelj je sad neprekidno sipao vatru i osvetljavao teren. Poleteo je i lanac svetlećih metaka u pravcu našeg topa. Strepeli smo, jer smo znali da imamo samo dve granate.

Top se opet oglasio. Oko pet do šest metara ispred voza rasprštala se zemlja i kamenje je poletelo u vis, da bi zatim palo oko nas.

— Podbačaj za pet metara! — čuo se glas iz našeg stroja.

Strpljenje nas je napušтало. Bojazan da će i treća granata promašiti povećала је našu pažnju. Uto opet odjeknu pucanj, i treća udari ispred oklopног voza. Blesak jasno ocrta mesto eksplozije na oklopu. Ali — bio je to samo bljesak. Tako mala granata pokazala se previše slaba za oklop voza. No bila je dovoljna, ipak, da uplaši njegovу posadu, koja srećom nije mogla predpostaviti kakav je top gađa, i da mi nemamo više ni jedne granate. Osetivši preciznost tobdžije, posada se odlučila da voz skloni. On je krenuo iz stanice i nije se više vratio. Posle toga mi smo izvršili juriš, i ubrzo ovladali celim uporiшtem. U njemu nismo zatekli neprijateljeve vojnike, sem šest mrtvih, ali smo našli priličно naoružanja i municije. Sa ostalim plenom sve smo prikupili i izneli, zadovoljni što nam je akcija uspela. Tim više jer nismo imali ni mrtvih ni ranjenih.

Dobrivoje PEŠIĆ

MOJ NAJTEŽI ZADATAK

Lijep julski dan. Sunce se popelo samo nekoliko kopalja od horizonta. Naš 2. crnogorski bataljon, bio je na maršu. Kolona moje čete približila se šumarku nedaleko od Konjica. Komandir je izdao kratku zapovijest: »Ovdje ćemo ostati do sjutra«.

Komandiri vodova su dobili rejone u kojima će smjestiti svoje ljude. Desetari su tražili drvo sa bogatijom krošnjom, da bi u njegovom hladu mogli smjestiti desetinu.

Marš je trajao svega dva do tri sata. Nismo bili umorni i polako smo počeli da se pripremamo za dnevni odmor. Neki su već skinuli torbice i oružje, raspasali se, dok drugi merkaju uz koji će grmen prileći.

Odjedanput se začu glas komesara čete:

— Gdje je drug Miloš?

Volio sam političkog komesara, bio je to moj stari, dobri drug. On je znao za neke moje teškoće i uvijek je našao toplu, drugarsku riječ ohrabrenja.

Što li me sad traži?! razmišljao sam. Neće, valjda, da me pošalje na neki zadatak u patrolu ili izvidanje? Za to je zadužen komandir. Ah, znam, pomislih, ovdje ćemo ostati cijeli dan i treba nešto pripremiti za poslijepodne. Već dugo se ne osjeća u četi rad odbora koji se brine za kulturno-zabavni život. To je moje zaduženje, moj sektor rada. Sad će, sigurno, biti prigovora i kritike na moj račun: »Bez obzira na uslove stalnih pokreta i borbi, mora se osjećati taj život u četi... Da li si, Milošu, pokazao dovoljno samoinicijative i upornosti? Povjeren ti je važan posao, mora se naći vremena...«

Baš sam baksuz! Eto, prošlo je prilično vremena otkako sam kažnjen isključenjem iz Partije i nikako da me ponovo prime. Šta da radim? Nastojim da budem disciplinovan, ali i ostali drugovi su disciplinovani. Trudim se da se nekako i

nečim izdvojim, da se istaknem u borbi, ali i to je nemogućno — svi su hrabri! Kad bih i pokušao da uradim nešto što drugi ne čine u toku borbe, vjerovatno bih bio kritikovan zbog ne-pažnje, ambicioznog istrčavanja, potcenjivanja neprijatelja, nedopuštene inicijative... Sjetio sam se kako je u jednoj četi prošao neki drug koji je tek bio vraćen u Partiju. Zaletio se, izgleda, previše i najednom se — slučajno ili namjerno — našao ispred komandira voda. Poslije završene akcije, kako je bio red, prišlo se analizi stečenih iskustava, propusta, podviga. Na partijskom sastanku, međutim, jedna od tačaka dnevnog reda bio je njegov »slučaj«. Razlog: »On namjerno istrčava da bi potcijenio komandira voda«!?

Komesar me bio zadužio da rukovodim odborom za kulturni rad u četi. Siromaštvo formi, oskudica u sredstvima i sve to začinjeno odsustvom originalnih ideja za konkretnе uslove, pa ispali mršavi rezultati. Tu se, majkoviću, nećeš istaći!

I tako moje misli teku do svakojakih pretpostavki. Komesar me, izgleda, bio ranije ugledao, pa pošto je obišao neki obližnji grmen, nadosmo se brk u brk. Na njegovom licu titrao je osmijeh, a meni se učinilo da je to samo izraz izvjesnog sažaljenja prema meni. U težnji da ga preduhitrim i pokažem da sam »svjestan« zaduženja, gotovo sam zaustio frazu: »Vrijeme je da se i ovaj naš odbor aktivira. Već dugo nosim u sebi neke ideje. Evo prilike da ih ostvarim!«

Ali komesar poče:

— Mićo, nisi se još raspremio. Nisi mnogo ni umoran. Spavali smo gotovo cijelu prošlu noć i doveče ćemo ostati ovde. Ovaj dan nam je, zaista, dobrodošao i moramo ga iskoristiti ...

Zatim poče da vrti prstom po zraku kao da piše neku odluku. Viđim, odugovlači. Kao da mu je bilo neprijatno ono što hoće da mi saopšti.

Sve dovdje slijedio je moju pretpostavku. Ovo je tek uvod u kritiku, mislim u sebi. Možda bi bilo najbolje da ga prekinem i uzviknem: »Znam, brate sve«, i da mu onda izdeklamujem pripremljenu frazu.

— Još od sela Lukavca imamo neke neriješene probleme — nastavi komesar prije nego što sam prikupio snage i počeo svoju priču. — Ti dobro znaš da je svega bilo u onom selu kada smo gladni i umorni došli s Treskavice. Jedan drug je bio razoružan zbog toga što je na ulju za čišćenje oružja pržio jaja koja je uzeo ispod kvočke! Moramo održati partijski sastanak. Na dnevnom redu je: lik komuniste, neka organizaciona pitanja i razno ...

Oči su mi zasijale od radosti, srce poče da bije u grudima jače nego ikad. Znači, komesar me priprema za sastanak. Dode, najposlje, i taj dan! Partija mi opet otvara vrata, prima me u svoja njedra!

— Sastanak će potrajati, Mićo! — mirno produži komesar. — Ti znaš da naša čelija obuhvata sve borce u četi, osim tebe i još nekolicine. I vas ćemo jednoga dana primiti! Nema, stvarno, nikakvog smisla da i vi budete van Partije! Vaša oda-nost je provjerena — to svi znamo! . . .

Oblak sumnje izmijeni za trenutak moje raspoloženje. Poče nešto da me podilazi kao jeza. Šta to, onda, sa mnom kani komesar?

— Mogao sam ti ovo reći i bez ikakvog objašnjenja — nastavi komesar. — Ti mi nikad nisi odbio da izvršiš naređenje. Ipak sam htio da te prethodno upoznam s dnevnim redom današnjeg sastanka čelije. Nemoj misliti da ne znam da si prije tri dana bio kuvar i da ti danas nije red. Pa ipak, računam da se nećeš naljutiti što sam baš tebe odredio, a dajem ti časnu riječ — preskočiću te prilikom određivanja za sljedeći put. Osim toga, danas nisi umoran. Možda će ti biti lakše da to sada učiniš nego drugi put. Ako danas budeš kuvar, onda neće doći red na tebe za više od mjesec dana.

Posljednje riječi komesara sam čuo, ali ih nisam pratilo. Sukobile su se u meni mašta i stvarnost. Osjećao sam se kao otrgnuta grana na pustoj ledini koju vjetar okreće i nemilosrdno tjera. Nigdje ni čuperka da se moja grana zakači za njega!

— Dobro! — izustio sam i okrenuo se, jer mi se učinilo da komesar primjećuje šta preživljavam. Ipak, nisam htio da mu to pokažem. Prkos i gnjev potisnuli su dotadašnje raspoloženje. A onda su počele da me muče stare, već nebrojeno puta ponavljanje misli.

Bilo je mnogo težih zadataka od kuvanja. Izdržao sam sve, jer ljubav prema Partiji bila je u meni neizmjerna. Bio sam uvjeren da će kad-tad uvidjeti da nisam kriv i da ću dobiti satisfakciju.¹

Članovi Partije, jedan za drugim, odlazili su u malu udolinu, podaleko od mjesta određenog za moj posao. Posmatrao sam ih i mjerio raznim jedinicama za mjerjenje. Izgledali su mi viši za glavu i u svemu tome sam video nešto nedostizno.

A ja sam morao da mislim na svoj zadatak. Trebalо je da skuvam ručak, da izrežem meso, da ga saspem u četni kazan,

¹ Odlukom Kontrolne komisije CK KPJ, ova kazna mi je anulirana kao nepravilna.

zatim da izrežem hljeb na jednake komade i, napisljetu, da velikom bakarnom kutlačom podijelim ručak, vodeći, razume se, brigu o tome da svi dobiju podjednako »gusto« i »masno« i da nimalo ne pretekne.

Počeo sam da pripremam ručak. Tako sam nemilice kidao meso! Prikupio sam toliko drva kao da će pet dana kuvati na ovom mjestu. Ukratko, rastrzao sam se, jurio tamo-amo, kao da sam bježao od nečeg i pokušavao da ublažim ono što me unutra razdiralo i peklo. Planula je vatrica i izgledalo je, s vremenom na vrijeme, kao da je kazan na lomači. Bila je to velika buktinja. Snažni ognjeni jezičci lizali su kazan. A ja uronuo u misli: »Druže, odlukom biroa isključen si... Danas ćeš biti kuvar, a mi čemo svi biti na partijskom sastanku!«

Jezičci raspaljenog ognja već su dopirali iznad kazana. Odjedanput sam čuo buku avionskog motora. Konjovodac Pero je povikao:

— Šta radiš, bre?! Zar nisi čuo avion? Ugasi vatru, slijepče!

Zašto da gasim vatru? Neka me gađa i pogodi! Neka me nema! Četa je gotovo kompletna bila na sastanku i podaleko od mene. Prema tome, ako bi i bilo zla, borci bi samo ostali bez ručka i kazana, za mene nije važno! Neka gori i dalje! Ne gasim!

Pa ipak sam skočio. U tren oka razbacao sam ugarke na sve strane, i ubrzo od vatre nije ostalo ni traga. Avion se vratio i preleteo. Nije bio ni opazio zadimljenu prostoriju.

Osmjehnuh se. Šapatom izgovorih: »Da sam poginuo, reklo bi se: 'Dok smo mi bili na partijskom sastanku, Miloš je kuval ručak. Bio je nesmotren, pilot ga opazio i ubio'...«

Opasnost je prošla i ja nastavio kuvanje. Vatra se ponovo razbuktala, a uporedo s njom i moja mašta. Pokušao sam da mislim na nešto drugo. Eto, volio sam matematiku i počeo sam u glavi da izvodim najrazličnije formule, od razlike kvadrata do ostatka u Tajlorovom redu. Ipak, jače od svega bilo je ono prvo... U dolinici je partijski sastanak, a ja kuvam ručak.

Iz sanjarenja me trgao kurir štaba bataljona:

— Gdje je četa?

— Na partijskom sastanku — odgovorih. — Na dnevnom redu je... — i počeo sam mu nabrajati sve ono što mi je komesar iznio, ne dopuštajući da me ma šta drugo pita. — A što tražiš četu? — priupitah.

— Treba da se odmah odredi jedna patrola prema Konjicu! — odgovori on.

Pazi, nije konspirativan prema meni! On onda shvata da sam ja na zadatku koji je častan kao i svaki drugi. On ne zna ono: »Dok mi budemo na sastanku, ti ćeš kuvati ručak!«

Kad bi me sad komandir odredio u tu patrolu! pomislih u sebi. Išao bih sve dalje i dalje do susreta s neprijateljem, do okršaja iz kog se ne bih vratio. Za takav zadatak bio bih oran i onda mi se ne bi moglo reći: »Dok mi budemo na sastanku...«

Kada se završio sastanak, tek tada sam se sjetio mog zduženja. Kakvo razočaranje! Ni kapi vode u kazanu, a naokolo se širio miris zagorelog mesa.

Eto materijala da me kritikuju na prvom četnom sastanku: »Ti si, druže, nesavjesno shvatio zadatak!« A možda će neko reći: »Drug je to namjerno uradio, iz pakosti pustio da ručak zagori«. Pa zaključak: »Neećeš se ti, vala, skoro vratiti u Partiju!«

I tako sam nastavio da živim još dugo. Dugo, predugo — jer je svaki takav dan van Partije bio kao vječnost.

Partija je bila u meni, ali ja nisam bio u njoj.

Miloš VUKSANOVIC

U KONJICU

Negdje u brdima sjeverno od Konjica, oko sela Bulatovića, odmaramo se na padini, u hladovini trešanja. Vise nad nama grane pune crvenih sočnih plodova, dovode u iskušenje. Navire voda na usta. Opojan san savladava mnoge. Vruće julsko sunce probija kroz granje i žeže nas, a tiki povjetarac ublažava žegu. Čudni su kontrasti koje preživljavamo. Prije neki dan smo cvočtali od hladnoće u onoj kišnoj noći na Treskavici, a danas se pečemo na julskoj žezi na padinama Bitovnje. Kako li će te promjene djelovati na organizam?

— Trešanja, trešanja daj, komesare! — viknu neko tobože kao kroz san, a drugi bunovan poskoči probuđen lomljavom grane na susednoj trešnji, s kojom na zemlju tresnuše dvojica iznenadenih i pomalo uplašenih berača.

To je komesar zakupio nekoliko stabala, a ekonomi poslali berače. Jedino je tako dopušteno nabavljati trešnje, i hranu uopšte.

Vlasnik dotrča i zakuka nad odlomljenom granom, neki drugovi počeše da ga tješe.

— Nije velika šteta, prijatelju. Vidiš i sam, bila je trula grana — objašnjava mu crnooki, uvijek ozbiljni Marko Radoman pokazujući prstom trulinu u korijenu grane. — Tako se prije nekoliko godina desilo mojoj trešnji ispod Varenika.

Ali tek kad je ekonom donio nešto kuna i pružio mu ih, vlasnik se smirio i brzo strpao novac u pohabani novčanik.

— Prolazi Stari! — ču se nečiji glas.

Grupa konjanika i nekoliko pješaka prolaze stazom uz brdo iznad nas. Tito zaustavi konja, glasno nas pozdravi; upita da li smo dobili trešnja; dodade da smo posao na pruzi dobro izvršili, obode konja i produži smejući se glasno, očito zadovoljan uspjehom u rušenju komunikacije Sarajevo — Mostar.

Tek što podijelismo trešnje, stiže posiljka i od zaplijenjenih đakonija sa pruge. Sladeći se trešnjama razvezasmo priču o pitomini našeg zavičaja.

Priču prekide komanda iz voćnjaka u kome se nalazila 2. četa sa Burićem:

— Sprema za pokret!

Brzo se nađosmo na stazi koja vodi ka selu Hasanoviću. Idemo niz šumovitu padinu ka nekom potoku, vodič reče da se zove Kraljušica. Kržljava šuma jedva skriva od pogleda osmatrača, ako se još neki osmjelio da ostane na okolnim brdima, iako je to još daleko. Ko zna ko se sve može naći po brdima okolo i ko sve obavještava Nijemce, Talijane i ustaše o našim jedinicama i pokretima!

Imali su pravo Orlandić i Petričević. Trešnje su učinile svoje. Mnogi istrčavaju iz kolone, sklanjaju se u šumarke praćeni glasnim smijehom i dosjetkama onih iz kolone.

Na golinim zapadnim padinama Snježnika i Križa, brdâ visokih preko hiljadu metara, nađosmo grupice kuća sela Hasanovića. Osjećamo podozrive poglede starijih seljaka koji su ostali da »čuvaju« kuće. Dok se razmještamo za počinak po rijetkim voćnjacima, primjećujemo žensku čeljad kako se brzo sklanja po kućama. Mladići su, po svoj prilici, mobilisani. Siromašne njive, već požutjеле od ozimih usjeva, ne obećavaju dobar prinos. Ali i od te sirotinjske žetve dužni su svaku petu rukovet odvojiti za ustašku državu, reče nam jedan od seljaka u širokim crnim dimijama, sa fesom na glavi i bijelom košuljom ispod crnog prsluka.

Komandant Pero razgovara sa seljakom, želi da čuje nešto o stanju na ovom terenu i iščeprka koji podatak o Konjicu. Po toj priči naslutismo da može doći do napada na Konjic, ali se niko ne usudi da o tome zapita komandanta. Princip tajnosti je stroga obaveza svih nas.

Prenoćismo i predanismo u Hasanoviću i odmorismo se toliko da osvježimo snage. Bataljonski intendant Andro Lompar i četni ekonomi pobrinuli su se za dobre obroke, pojačane sljedovanjem trešanja.

Poslije podne komandant pozva komandire i komesare četa i saopšti odluku o napadu na Konjic. Naš bataljon treba da napadne utvrđenu kosu Repovicu i da sa nje krene na železničku stanicu i dio grada na desnoj obali Neretve. Kragujevački bataljon će poći niz prugu od Ivan-sedla i lijevo od nas upasti u gornji dio grada, orijentijući dejstva ka mostu na Neretvi. Drugi crnogorski će pregaziti Neretvu negdje nizvodno od Konjica i napasti dio grada na lijevoj obali i kosu nad tim dijelom grada, sa koje se, vjerovatno, može tući mitraljezima i minobacačima dio grada i ulice na desnoj obali.

Prijatna julska noć pokri tamnim velom brda i jaruge. Kanjon Neretve utonu u mir.

Kao uhode krećemo u koloni ka Konjicu, stazom punom kamenja, i ljutimo se što naše kretanje odaju odroni pokrenuti našim koracima. Sela izgledaju mrtva, prazna; čak se ni lavež pasa ne čuje, ne bar u ovima koja do sada prođosmo. A možda su seljaci uvukli i čeljad, i stoku, i pse u kuće i staje i pritajili ne dok vojska ne prođe. To je najprostija računica da se od nje bučuvaju.

Opet je pred nama duboka jaruga, a preko nje odmah kosa Repovica i na njoj, vjerovatno, dobro utvrđeni položaji ustaša.

Stojimo. Čekamo zadnja uputstva za napad. Pet minuta, deset minuta, a još ne krećemo. Petnaest minuta još stojimo. Šta je to s našim komandantom te nas noćas mimo običaja tako zadržava? Mora da nešto krupno snuje.

— Uh, rođače, propadoh — požali se Ivo šapatom.

— Šta je, koji ti je đavo?

— Stomak, rođače! Trešnje, majku im božju!

— Pa?

— Kako pa, rođače, grom ga spalio! Svaki čas treba da podemo, a ja ovakav. Eto, sad sam bio tu, iza plota, i opet me tjeram...

— Pa idi, šta čekaš?

— Idi, idi! Lako je to sada, ali zamisli da me uhvati u jurišu? I zaostati ne smiješ, naprijed ne možeš.

— A rugao si se drugovima kada je njih tjeralo iz kolone. Požuri, svaki čas možemo krenuti.

— Rugao, rugao. Šalio sam se, a ne rugao — doviknu Ivo trčeći prema plotu.

Dolazi komandant. I komesar je sa njim.

— Momci, kao što smo se dogovorili. Prva desno, Druga lijevo, Treća u rezervi. To pred nama je kosa Repovica. Krenite odmah.

Krenusmo. Noć je već na izmaku. Zora samo što nije bljesnula. Mora se žuriti.

— Šta misliš, Savo, o ovome? — obratih se Buriću misleći na skoro svanaće.

— Bolje je poginuti u jurišu nego u odstupanju — odgovori on i pođe za četom.

— Komandire, pokaži skojevcima kako se ratuje — obrati mi se Risto Lekić, zamjenik komesara čete, računajući na moje obećanje na zadnjem sastanku skojevaca da će im u prvoj borbi pokazati kako se napada neprijateljev puškomitrailjez.

Shvatih Ristovu napomenu kao upozorenje i pozvah omladince Sava Nikaljevića i Vučetu Crnčevića da podu sa mnom.

U trku se sjurismo niz padinu i uputismo ka puškomitrailjezu, koji je onako nasumce otvarao vatru s čuvika iznad pruge. Četa pođe za nama. Puškomitrailjez je štekao dok smo se nas

trojica privlačili. Izgrebeni trnjem i dračama približismo se prilično puškomitraljezu i, po dogovoru, bacimo bombe. U trenutku eksplozije jurnusmo. Izbezumljeni puškomitraljezac je već bio okrenuo leđa ostavljajući mrtva pomoćnika. Uzeh puškomitraljez, Savo i Vučeta municiju i bombe koje je ostavio na položaju. Podosmo naprijed. Lijevo se čuje ustaška komanda:

— Plotunskom paljbom, po neprijatelju u raži, pali!

Poslije njihovog plotuna opalih rafal iz puškomitraljeza. Odmah nakon toga niče iz raži streljački stroj 2. i 1. čete i jurnu na ustaše uz povike: »Uraaa, naprijed, proleteri!« Uz tresak bombi uskociše čete u rovove, a ustaše bezglavim trkom pobjegoše prema gradu.

Bilo je očito da treba žuriti. Sporazumjeh se sa Savom i Vučetom da požurimo prema stanici. Ispalismo nekoliko rafala za ustašama koji su bježali niz Repovicu i potrčasmo prema stanici. Zvižde zrna oko nas, negdje klokoće mitraljez. Osjetisno opasnost koja nas vreba i razmakosmo se. Vučeta zaljulja tanko hrastovo stablo da privuče pažnju na sebe, Savo baci bombu daleko desno, da time zavara mitraljesca, a ja s puškomitraljezom pođoh prema stanici. Savo i Vučeta me stigoše baš u trenutku kad mitraljez zasu ubitačnom vatrom. Skočisemo sa stijene visoke nekoliko metara i ja se stropoštah sa puškomitraljezom na šljunak kolosjeka. Uz oštri bol jedva se podigoh, kad mi pridoše Savo i Vučeta.

— Šta bi, jesli ranjen? — upita me Savo.

— Ne znam. Nešto mi strašno sinu uz leđa.

Pipali su i zagledali, ali ništa ne nađoše. Ne dadoh im puškomitraljez, iako su željeli da mi olakšaju. Prebacisemo se preko nekoliko kolosjeka na drvljenik pored oniske kućice, nedaleko od same stanične zgrade. Naslonih zbrojovku na krov kuće i osmotrih ustaški mitraljez na čuviku iznad dijela grada na lijevoj obali Neretve. Po klokotanju ocijenismo da to mora biti maksim. Naše rafale kao i da ne osjeti, klokotanje se nastavljalio. Zrna su dobovala po krovu stanične i okolnih zgrada, a u gornjem dijelu grada čula se žestoka paljba.

— Bojim se da je Treća imala gubitaka, uveo je Pero u borbu na samoj kosi — reče Burić, koji je upravo naišao. Onda upita: — A kako vi prođoste?

— Još ne znam — odgovorih uz rafal koji ponovo uputih mitraljescima na čuviku.

— Onoga ni vrag neće otjerati ako Drugi bataljon ne pređe na tu stranu. Ali dobro je, Raja je sa Kragujevčanima gore prema onim kućama — dodade Burić pokazujući rukom na kuće u gornjem dijelu grada.

— Držaćemo most, pa kome opanci, kome obojci.

— A doveće preko mosta, — rekoh kao za sebe.

— To ćemo vidjeti — reče Burić i ode sa grupom iz svoje čete prema Kragujevčanima.

U dijelu grada na desnoj obali Neretve nije ostao ni jedan živi ustaša. Ali mitraljez sa čuvika tuče li tuče. Nema još 2. bataljona, a već je uveliko dan.

— Šta je ovo sa Drugim bataljonom, zna li se? — upitah kurira koji dođe s porukom štaba da uspostavimo čvrst dodir s Kragujevčanima.

— Bilo je naređeno da odustanemo od napada. Zato smo čekali ono pred svetuće. Komanda je, i pored toga, odlučila da se napada. Veza je odavno otisla prema Drugom bataljonu sa porukom da su naši u gradu i da oni podu na svoj zadatok — odgovori kurir.

— Eno Drugog bataljona! — povika neko.

Uz čuvik preko Neretve vidjesmo streljački stroj. Mitraljez se više ne čuje.

Konjic je oslobođen.

Okupljeni pored stanične zgrade dočekasmo komandanta brigade, Koču, koji iznenada banu među nas.

— Uništite sve lokomotive, vagone, stanična postrojenja, stanicu i ustaški logor. Evakuišite sve što možete i izvucite jedinice iz grada, jer od Mostara intervenišu prema Konjicu. Nije sigurno da će ih naša obezbeđenja zadržati. Treba brzo raditi — naredi kratko i ode u grad.

Plamen je već izbjiao iz stanične zgrade kad pođosmo u guste sjenke drveća nedaleko od nje.

Nijesmo uspjeli ni predahnuti, a jedna grupa doneše nekoliko bijelih sanduka punih šećera.

— Ovo je za bolnicu — objasni komesar Jovo. — Što se ne mogne natovariti na konje, uzmite po torbicama, pa ćemo poslije prikupiti — dodade on i ponovo ode u grad.

Nekoliko sanduka za tili čas razdijelismo po torbicama. Krckaju kocke šećera po ustima, a česma jedva odoljeva navalii drugova.

— Po manje, drugovi, šećer je težak za stomak — savjetuje neko iz grupe.

Evo i komandanta Pera.

— Drugovi, — obrati nam se on — intervencija od Mostara je zadržana. Ostajemo u gradu. Razmjestite se za odmor i uspostavite red. Imajte u vidu mogućnost odbjeglih da nas napadnu. Nije isključeno da to pokušaju noću. Budite oprezni i na avijaciju, blizu su aerodromi kod Mostara i Sarajeva.

— Đani, ima li ranjenih? — obrati se neko našem doktoru, koji naide.

— Teško je ranjen komandir Treće čete, Rajko Korać — odgovori Đani i sjede uz drvo premoren od jurnjave od čete do čete.

Na naša zapitkivanja o Rajku, izrazi da sumnja da će preboljeti.

Cudan je ovaj naš doktor. Kad počne borba, on ne miruje. Juri od čete do čete. Nađe se i sa bombašima. Iznosi ranjenike iz najlučih okršaja. Hvata se u koštač s neprijateljevim vojnicima i redovno pobjeđuje. Mnogo mu vrijedi bokserska vještina kojom vlada od malih dana. Poznat je bio po tome i u obraćunima s frankovcima na Zagrebačkom sveučilištu.

Vraćaju se drugovi iz grada i pričaju o punim magacinima i radnjama, gladnoj sirotinji i raznim zgodama i nezgodama. Rekoše da je Boško Dedejić Pop nogom razbio »Batin« izlog i razdijelio sirotinji obuću.

— Bolje da je i za mene našao kakve opanke — glasnu se na to Branko Mihaljević, podižući nogu i pokazujući raspalu obuću.

— Naći će se, valjda, nešto i za tebe kumašine, velik je grad — tješi ga ekonom Blažo Vučković tapšući ga po ramenu.

Vrijeme je da se razmjestimo za odmor. Podosmo. Tek što udosmo u grad, zabruja avion. Zaštekta mitraljez iz njega. Odgovorismo plotunima i otjeramo ga prema Mostaru. Drugi, valjda, neće uspjeti da dolete do mraka, jer sunce je već zašlo.

— Ovdje, u ovu kuću, komandire, soba je čista i lijepa — pozva sa vrata jedne kuće snažni mitraljezac gustih smedih brkova Nikola Đukanović i odvede me do domaćice.

Starija žena, prosijede kose, čista i uredna, umotana u dugačku tamnu kućnu haljinu, dočeka nas sa osmijehom na licu i uvede u sobu.

— Evo, ovdje dva kreveta, izvol'te odmorite se — reče i podje ka izlazu.

— Ali mi smo prljavi. Nađe se i po koja vaška, zagadicemo vam posteljinu. Bolje da se prigrčimo tu negdje, na podu.

— Bože sačuvaj! Samo se vi odmorite. Pa bože moj, oprće se! — odgovori ona i izađe.

Zar je mogućno da se nalazimo u gradu na pruzi i da se možemo raskomotiti? O tome, eto, mislim. Već mjesecima se nijesmo svlačili za spavanje. Rijetko kad smo i obuću skidali s nogu, pa se ne snalazimo. Čudno nam je sve to.

— Eto tako, komandire — obrati mi se Nikola.

— Nadam se da ti neće biti ružno. Idem ja da nađem one moje.

— Kako to? Zar da ja ostanem sam ovdje? Ne, idemo zajedno, pa će se ja vratiti sa još nekim. Inače treba da vidim kako su ostali smješteni i gdje su.

Nasmijasmo se obojica, onako bez razloga, i izađosmo uz obećanje domaćici da ćemo se vratiti.

Po gradu izišao narod, zagleda nas sa interesovanjem. Mnogi su oduševljeni našim dolaskom. Siromašniji su nekako topliji, slobodniji, više sa nama razgovaraju, zapitkuju nas, daju objašnjenja, nude usluge.

— A nama pričali kako su vas uništili — dobaci jedan stariji musliman. — Imam i ja jednoga od moje krvi negdje u šumi — kaže očito zadovoljan što nas vidi.

Priče bi bilo danima sa ovim ljudima i po svoj prilici bile zanimljive, ali mora se na počinak.

Četa je po okolnim kućama. Nikola je svršio posao sa svojima, pa je pošao sa mnom. Bila se već uhvatila noć kad zakucasmo. Žena nam otvori:

— A ja, djeco, čekam na vas. Moji su već legli. Evo večere. Izvol'te.

Na čistom stolu tanjiri, a pored njih nož i viljuška. U salveti zamotana vekna hleba, kakav odavno nismo vidjeli.

Večera je ličila na gozbu, a spavanje na paštine konake. Meki kreveti i čisti čaršavi, oprane noge i raskomoćeno tijelo!

— Da nije ovoga nesrećnog rata, lijepo bi bilo živjeti — izusti Nikola spuštajući se u postelju.

— E, da, lijepo, lijepo — odgovorih suvo, jer mi se sve ovo činilo toliko neobično i neprirodno da sam sumnjičavo gledao i na takav odmor i na prijateljski prijem domaćice.

Nikola je već uveliko hrkao, a meni san nikako da dođe. Čujem zvečkanje posuda koje domaćica, po svoj prilici sada oprano, ostavlja na njegovo mjesto.

Ustadoh, opremih se i podoh napolje. Domaćica me začuđeno pogleda i prije nego što izusti riječ ja se izvinih.

— Moram poći da obiđem stražu. Odmah ću se vratiti.

Promuvah se malo po ulici, sretoh patrolu koja mi reče da je sve u redu i vratih se na spavanje.

Gajo VOJVODIĆ

NA MAKLJENU

Nalazimo se pred Prozorom. Naš vod dobio je zadatak da u toku dana, 10. jula, izvidi položaje severno od grada i na Makljenu.

Izlazeći iz zaseoka počinjemo da se penjemo. Sa nama je pošao iz zaseoka i čića Marjan kao vodič. Gola i kamenita uzbrdica prilično je naporna, naročito posle obilnog ručka. Sva je sreća što odjednom pripučaše ustaše ispod nas, te nas to natera da požurimo. Bila je to njihova patrola. Mi moramo što pre da izbijemo na vrh i zbog toga ne odgovaramo na ovu nepreciznu vatru iz daljine. Međutim baš u tom trenutku kretanje n n usporava naš bolničar. Pojeo je veću količinu kiselog mleka, masnu kajgaru i druge šakonije koje vrlo neugodno i brzo deluju na ispošćeni stomak. Čelo kolone grabi i dalje ka vrhu, a začelje mora da se povinuje »majci prirodi i njenim čudima«.

— Prekini paljbu — dreknu Jova razdraženo prema zaklonu koji je bolničar izabrazio.

Najzad smo se iskupili na vrhu i, sasvim prirodno, komentarišemo »najuzbudljiviji« događaj ove etape. I pored toga što je bio vrlo zabavan i pružao mogućnosti za raznovrsno tretiranje, odlučili smo da taj detalj ipak ne uđe u zvanične analе čete. Ako ne zbog drugoga, a ono zbog toga da ne bismo morali pomenuti i ručak koji je to izazvao — u kome smo svi učestvovali.

Zadatak je obavljen. Možemo da se vratimo u sastav bataljona s izveštajem da na Makljenu nema neprijateljskih snaga.

Mi smo prvi partizani koji su stupili na Makljen i naše »osvajanje« vrha više je ličilo na turističko-planinarsku akciju nego na izviđanje. Doduše, pod nama se vidi Prozor i svesni smo da je pun ustaških vojnika. Čudesan prizor je to za nas: gledamo slobodno u varoš gde je život, makar i prividno, mirnodopski. Verovatno sad ljudi sede kod kuća i odmaraju se posle ručka, što je i razumljivo, uostalom. A kako je sve to

daleko od nas, kako smo svi željni naših domova, soba, kućera. Kako nas ova čudesna slika, sa naizgled idiličnim miron, podseća na rodni kraj, grad, na naše najmilije, koji su ostali za nama, tamo u našoj, tako bliskoj, a ipak udaljenoj, porobljenoj Srbiji. Razmireli smo se i beremo šumske jagode. Toplo sunce prži i većina je svukla košulje, sunča se. Još malo pa ćemo da krenemo natrag, u sastav bataljona.

Odjednom primetismo kolonu vojnika, oko dva kilometra udaljenu od nas. Oni nas ne vide jer baš zastadoše na ivici šumarka. Kolona se rastura radi odmora.

Među nama nastaje nagađanje: da li su Nemci, ustaše, četnici, domobrani ili partizani? Nismo se mogli nagoditi. Između njih i nas prostire se blag prevoj; obrastao šumom, pa mi se učini da je vrlo lako izvideti situaciju. Stoga podoh u izviđanje sam, jer se osećam odmornim. Jednostavno rečeno, olako sam shvatio zadatku, a ni ostali ga nisu shvatili mnogo ozbiljnije. Tome je doprinelo divno sunčano vreme i dobro raspoloženje.

Put vodi kroz divnu šumu i žurnim koracima grabim napred, pomalo gonjen neizvesnošću. Postala nam je to već zajednička osobina — sve želimo odmah da saznamo, ništa da ostane nejasno. Uostalom, na taj način nadoknađujemo, donekle, neprijateljevu nadmoćnost u naoružanju i brojnosti. Šumski puteljak vodi preko prevoja i ja, omamljen divnom prirodnom, postepeno postajem sasvim bezbrižan. Podsećam se na Košutnjak, na naše omladinske izlete, na kojima smo se, u stvari, pored provoda i razonode, pripremali i za ovu našu veliku borbu. Raščlanjavam u sebi taktiku naše borbe... Uostalom, gotovo sam siguran da će naići na partizane, na partizane iz Prozora, pa nagađam na kakav će prijem naići kod tih drugova koje još ne poznajemo.

Kako se dogodilo da sam se odjednom našao, tako reći, među njima a da me nisu primetili, ostaće za mene tajna. Prosto je neshvatljivo kako sam nesmotreno naleteo na njih, a mogao sam ih primetiti i sa razdaljine od sto metara i da se trkom vratim u vod, među drugove, koji nestrljivo očekuju izveštaj. Stojim gotovo skamenjen, zaprepašćen, i prosto ne znam šta da uradim. Zar sam se toliko zanęo i opio ovim divnim danom da učinim hiljadu gluposti odjednom?

Prva misao bila je — bežati se ne može! Uvukao sam se u žbun i pritajio se. Najbliža grupa ležala je i sedela razbaškarena ispred mene na nepunih deset koraka. Da, to su ustaše, i to od onih ozloglašenih Francetićevih »crnaca«. Ima ih oko šezdeset, do zuba naoružanih. Pripadaju garnizonu u Prozoru, a zadatku im je kao i naš — izviđanje! Eto, to sam mogao da

uočim i sa sto metara, i moj zadatak bi bio dobro obavljen. Ovako, ležim u žbunu, celom svetu nekoristan, a najmanje mojim drugovima.

Strah ne osećam, zaklon od pogleda je odličan. Međutim, bespomoći bes me razdire. Trebalо je da sam već kod drugova i da im javim pravo stanje.

Ustaše ustaju i prolaze pored mene na korak-dva. Idu istim putem kojim sam ja došao, idu prema vrhu Makljena, prema mom vodu.

Izlazim na čistinu i u blizini zatičem mladića — čobanina. Gleda me zapanjeno i ne shvata šta se zbiva. Začelje ustaške kolone još se vidi. Razrogačenim očima gleda u titovku sa petokrakom i nije kadar da progovori ni jednu reč. Prolazi nekoliko trenutaka i on se postepeno snalazi; njegova zbumjenost je razumljiva, jer sigurno nije očekivao da će se ovde i na ovakav način sresti s partizanom. Vremena za objasnjanje u ovom trenutku nema, već se samo raspitujem o ustašama, koliko ih je bilo i gde se nalaze njihovi položaji na prilazima gradu i u okolini. Slična pitanja, samo o nama, postavljale su mu i ustaše. Uostalom, to je i normalno, oni se raspituju za nas, a mi za njih. Povedoh ga sa sobom, za svaki slučaj, jer možemo već izjutra da krenemo u napad na Prozor, a ne bi bilo dobro da ustaše dobiju ma kakve podatke o nama. Idemo iza ustaša i mladić mi uz put priča o njihovim nedelima, o tome da je partizanski pokret u okolini tek u začetku, ali da se o našim podvizima, naročito o rušenju železničke pruge Sarajevo — Konjic, ispredaju skoro neverovatne priče, da su ustaše preplaštene i vrlo uznemirene u Prozoru.

Ispred nas se čuje puškaranje: ustaše su naletele na našu zasedu. Međutim brzo se vatrica prekinula i mi produžavamo oprezno u pravcu položaja voda. Uskoro izlazimo na čistinu, primećujemo zaklon našeg mitraljeza i sav srećan jurim drugovima u susret. Potpuno sam zaboravio na znak raspoznavanja, to jest da sam prethodno morao na vrh puške da stavim titovku i da je podignem uvis. Ali sad je i ta nesmotrenost nevažna, opet sam među drugovima.

Polazimo u sastav bataljona i u kasno veče stižemo.

Stevan VARGA

BRAVO, RUDARI!

Pokret se nastavlja prema Prozoru. Prepadi iz utvrđenog ustaškog garnizona mogli su da ugroze naše kretanje ka Bosanskoj krajini. Zato je Vrhovni štab naredio da se Prozor oslobodi. Razvila se dvodnevna ogorčena borba. Naše jedinice vrše jak napad. Prvoga dana vodili smo borbu za neke isturene položaje oko grada, sa kojih su nas ustaše odbacili izvršivši jak protivnapad. Pred smiraj dana novim jurišem uspjeli smo da ih povratimo.

Napad na sam grad ipak nismo mogli izvršiti dok ne uništimo uporišta ustaša na Kozjim stjenama, na grebenu koji se proteže iznad Prozora. Odatle je dobro naoružana ustaška posada u jačini od 150 vojnika mogla tući naše borce ne dopuštajući im da se približe gradu.

Komandant bataljona, Pavle Jakšić, pozvao je komandira Rudarske čete, Đoka Zavađu, i izdao mu kratku zapovest da likvidira Kozje stjene i time olakša prilaz Prozoru.

Komandir je naredio da se spremimo za pokret. Naša četa je tada brojala trideset četiri borca, jer su mnogi bili izbačeni iz stroja u dotadašnjim borbama po Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni.

Za nekoliko trenutaka četa je bila postrojena i spremna za pokret. Saopštavajući nam zadatak, komandir nas je upozorio da je uporište veoma dobro utvrđeno.

Da bi zavarala ustaše, četa je krenula mimo Kozjih stjena ka nekom selu u koje smo stigli oko 18 časova. Prilikom pokreta ustaše su nas pratili mitraljeskom vatrom sa Kozjih stjena i iz grada, jer su mislile da se povlačimo.

Prenoćili smo u šumi kod tog sela i sutradan, 13. jula rano, u 3 časa, izvršili smo pokret preko teško prohodnog terena. Vraćali smo se u pravcu Kozjih stjena sa namjerom da dođemoiza leđa ustaškom utvrđenju.

Jutro je bilo tmurno, počela je da pada kiša — a gusta magla počela je da se kovitla ispred naših očiju. Po šumskim proplancima bilo je mnogo jagoda, poneki od boraca saginjaо se da bi koju ubrao.

— Brže, drugovi, zakasnićemo, naši čekaju na nas — opominjaо je komandir.

Najedanput nastade u četi neko komešanje. To se Boćo Pilović Krasni Brale, kako smo ga zvali, molio svevišnjem da kiša i dalje pada, da bismo se lakše približili ustašama. Zahvaljujući šumi i kiši približili smo se neprijatelju s leđa što se najviše moglo. Šuma je već ostala za nama. Gledamo ustaše, njihove rovove, oružje. Njih ima oko sto pedeset, a nas svega trideset četiri, s malo municije — na puškomitraljeze po sto metaka, a na puške po pet do šest. I, retko u koga poneka bomba.

Borbeni raspored je već bio izvršen.

Na naše iznenadenje, na ivici šume pojavi se jedan ustaša, verovatno, radi svoje potrebe. Nos u nos susreo se sa Nikolom Bubalom. Jedan tup udarac, i ustaša je ostao nepomičan na zemlji.

Ispred nas su se čuli dugi mitraljeski rafali. Ustaše su gađale naše drugove koji su se već u toku noći primakli Prozoru, računajući s našim sigurnim uspehom. Jedan od ustaša okrenuo se u pravcu nas i ugledao Đoku Zavađu. Misleći da je njegov saborac koji je malo pre toga otišao u šumu, ustaša mu doviknu: Ej, Jože, ajde, pozuri da vidiš kako komunisti bježe.

Više se nije moglo čekati. Komandir glasno zapovedi da otvorimo vatru.

Grunuše rafali iz naših puškomitraljeza, planuše bombe.
— Juriš, ura, napred proleteri!

U jednom naletu naši borci se nađoše u rovovima ustaša. Ne znajući šta da rade, ustaše se dadoše u bekstvo, ostavljajući za sobom mrtve i ranjene, ratnu opremu, oružje i municiju, koja nam je dobrodošla. Kozje stjene su zauzete zahvaljujući dobro spremljenoj taktičkoj varci.

Pri polasku na zadatak bio je ugovoren znak da se na Kozjim stjenama istakne crvena zastava. Zastavu je postavio Nikola Bubalo. Kada se zastava zalepršala, čuli su se povici naših boraca iz prozorskih kotlina: »Bravo, rudari! Živeli, rudari!«.

Radost i uzbuđenje prekinula je iznenadna žalost u četi. Poginuo je hrabri mitraljezac Stevo Mihajlović. Noseći talijanski puškomitraljez, gonio je ustaše i kosio ih. U tom naletu, ne videći da mu je izostao pomoćnik, našao se licem u lice sa jednim skrivenim ustašom, u trenutku kad mu je šaržer u puškomitraljezu bio prazan. Ustaša ga je pogodio u čelo.

Sa Kozjih stjena smo posmatrali kako naši borci stežu obruč oko varošice. Primičući se korak po korak, polako su se prebacivali u grad i nastavljavali borbu za svaku kuću.

Nešto oko 14 časova, trećeg dana borbe, Prozor su osloboidle 1. proleterska i 3. sandžačka brigada. U centru grada zalepršala se crvena zastava.

Ljubo MILOŠEVIĆ

Nečujno smo se kretali uz Kozje stjene. Što bliže neprijatelju bez borbe. Lagano, korak po korak. Kiša je padala. Vетар је njihao grane i njegov šum je skrivaо naše korake. Još nekoliko koraka. Zatim smo stali i po već unapred pripremljenom planu razmestili se. Vетар је i dalje duvao i skrivaо naše prigušene dozive. A neprijatelj je bio tu, pred nama, ne dalje od dvesta koraka.

Čekali smo zoru. Bili smo deo napadačkih snaga koje su imale zadatku da oslobođe Prozor i da omoguće nesmetan prolazak naših snaga u pravcu zapadne Bosne. Vrhovni štab je angažovao za to 3. sandžačku brigadu i naš Kraljevački bataljon. Ovo važno uporište branile su znatne ustaške snage. Najvažniju tačku u odbrani Prozora, Kozje stjene, držala je dobro utvrđena satnija Francetićevih legionara u 28 bunkera. Na te položaje upućena je Rudarska četa. Pošto nismo imali dovoljno municije, morali smo prići što bliže rovovima, a zatim jurišati.

Sa Kozjih stjena i okolnih brda čuli su se povremeni pucnji. Dugi rafali teških mitraljeza povremeno su parali tišinu. Njihovi oštiri metalni zvuci nadjačavali su vетар. Pokušavao sam da odredim sa kojih položaja se puca. Borci su ležali u zaklonima pogleda uprtih u mrak. Bili su svesni zadatka koji ih čeka u zoru.

Vreme je sporo odmicalo. Neke čudne, rastrgane misli počeše da me obuzimaju. Valjda zato što je daleko zora. Ne volim kad dugo čekam. Danas je 13. jul. Već godinu dana ratujemo. A meni se čini da je prošao tek jedan mesec. Brzo živimo. Zato su mi se i događaji smešali u glavi. Pokušavam da se sertim nekih pojedinosti iz ovih ratnih meseci.

... Bilo je isto ovako toplo letnje vreme kada sam sa grupom mladića, radnika iz mitrovačkog brodogradilišta, otišao u Mačvanski odred. Bili smo mlađi, neuki u ratovanju. Pevali smo o slobodi i čuvali obale Drine i Save. A onda su nas čelikom nadjačali. Povlačili smo se natapajući svaku stopu krvlju. I učili se da ratujemo.

U Užicu smo čuvali stražu dok je zasedao prvi narodnooslobodilački odbor za Srbiju. Hteli su da nas unište. Kadinjaća... Zlatibor. Slavna ratišta u prvoj neprijateljskoj ofanzivi obeležena su krvlju najboljih drugova.

Rudo. Stvaranje 1. proleterske brigade. I evo kako već više od šest meseci ratujemo kao njeni borci...

Iz misli me prenu tišina. Kao da je prestalo da puca. Koje je vreme? Koliko ima još do zore? Ponovo me obuze strepnja. Da je još samo malo municije. A ovako? Tih pet do šest metaka ne smeju da promaše.

Najzad poče da svijeće. Već nazirem lica boraca. Bila su kao od kamena isklesana. Čvrsto su držali oružje i čekali. Ispred nas bleska vatra i oko nje grupa ustaša. Ceretaju. Drugi se dozivaju ili pevaju.

— Bubalo — dozvah puškomitralsca.

— Ja — odazva se on šapatom.

— Hoćemo li da se pripremimo? — šapnuh.

... Razmišljam o ovom snažnom momku sa kojim već nekoliko meseci ratujem. Za kratko vreme postao je ponos naše čete. Pre rata je radio kao rudarski radnik u Trepči, odakle je i došao u partizane. Lopata mu je raširila šake, te drži šarac kao igračku. Pre neki dan smo napadali železničku stanicu Brđane. Imali smo sreću da na stanicu zatečemo voz prepun vojnika i putnika. Za tren oka bilo je sve gotovo. Stotinak domobrana razoružano je i pušteno kući. Nekoliko ustaša dobi zasluženu kaznu. Bubalo je šetao pored vagona sa šarcem o vratu. Nosio ga je lako kao automat. Gledali su ga domobrani sa nekim divljenjem i strahopoštovanjem. Kad dođu kućama, verujem da će pričati o ovom partizanskom mitraljescu...

— Krećemo! — šapatom se prenosi naređenje.

Polako, skoro na prstima približavali smo se neprijatelju. Oči gutaju mrak. Svaki je pripremio bombu. Steže je u rukama. Čujem kako je Bubalo otkočio šarca. Jedna grupa bombaša poslata je da se podvuče s leđa ustašama i da ubaci bombe u rovove. Očekujemo njihov početak.

Proko Žigić je iznenada, zbog nestručnog, opalio prvi metak u ustaše oko vatre. Najednom, zagrmeše i bombaši. Kao jedan jurnuše proleteri. Nakačismo se na leđa onima koji su bežali od vatre. Prasak bombi nadjačavao je proleterski poklič: »Juriš, proleteri!« Jurnuše rudari na rovove. »Ura! Napred proleteri!« Mešali su se pucnji, jauci ranjenih i prasak bombi. Pomešali smo se sa ustašama. Kao zveri branili su Francetićevi crnokošuljaši rovove. Iz dubodolina dopire kao echo: »Napred, proleteri!« Sa svih strana čuje se pucnjava. To Sandžaklje i naša 1. i 2. četa jurišaju na grad. Rudari nasreću na rovove.

Nestalo nam je bombi. Zato bacamo i kamenice. Ustaše poslednjim snagama pokušavaju da nas zadrže. »Ura! Ura!... Seci Bubalo! Bravo, »Isuse!...«

Uskačemo u rovove. Preneražene ustaše u paničnom strahu ostavljaju oružje, beže niz strminu prema gradu. Kozje stjene su u našim rukama.

Osvojili smo dominantnu tačku neprijateljeve odbrane. Prevarili su se ustaški komandanti: mislili su da će sa odabranom posadom, odbraniti Kozje stjene, a time samim i Prozor.

Ističemo crvenu zastavu na vrhu i palimo vatre, da bismo obeležili dostignute položaje. Na drugim položajima se još puca. Zapaljene vatre u cik-cak rasporedu označavaju dostignute linije ostalih bataljona. Obruč oko Prozora se postepeno steže. Nastavljamо nastupanje prema gradu.

Nedaleko od zaklona, koji sam za sebe odabrao, jeći ranjeni »legionar«. Otpuzah do njega. Već je umirao. Uzeh mu ustašku legitimaciju. Devetnaest godina.

Dan je već ovlađao. Varoš je ispod nas. Obruč je sve uži. Neprijatelj se skriva po kamenim kućama i odatle puca. Gruva naš kraljevački top — pito. Iza svakog kamena se puca. Žilavo se brane ustaše. No sve je manje mesta odakle mogu da pucaju. Čuje se prasak bombi. Dobro nišane proleteri. Za nas je skup svaki metak.

Skoro je podne. Kiša opet počinje da pada. Borba jenjava. Ustaše utvrđene u kuli daju poslednji otpor. Nekoliko direktnih pogodaka iz topa učutka i ovo poslednje uporište. U gradu zavlada tišina.

Prozor je slobodan. Put za zapadnu Bosnu je otvoren.

Postrojavamo se iznad razrušene škole — radosni i ponosni. Stanovništvo nas sa čuđenjem gleda. Mnogi od njih nisu verovali u našu snagu. Ta ustaše već mesecima seju laži o nama. Pored nas Sandžaklje sprovode uhvaćene ustaške doušnike. Za nedela će im se suditi.

Snažno odjekuje pesma u gradu. Partizani slave pobedu.

Vojin JULOVIĆ

OSLOBOĐENJE PROZORA

Borba za oslobođenje Prozora razvijala se u dva dela — u osvajanju polaznih položaja za napad, a zatim u neposrednom napadu na neprijateljski garnizon.

Pred zoru, 11. jula 1942. godine, naš bataljon je izvršio pokret iz sela Uzdola i do svetuća, bez borbe, stigao u neposrednu blizinu Prozora. Imali smo zadatku da zajedno s jednim bataljonom 3. sandžačke brigade posednemo pogodne položaje oko varošice i blokiramo neprijatelja. U toku dana trebalo je da bataljoni vrše izviđanje u vezi sa napadom koji je imao da usledi 12. jula u 3 časa ujutro.

Prozor se nalazi u jednoj uvali, uklešten među brdima, pa smo mogli da vidimo samo krovove nekoliko kuća, iako smo bili vrlo blizu. Neprijatelj se nigde nije pojavljivao, te smo jednog trenutka pomislili da je pobegao, zaplašen našim velikim uspehom na pruzi Sarajevo — Konjic. Dok smo razmišljali o tome da pošaljemo patrolu da izvidi ima li neprijatelja u gradu, neko je primetio nekoliko vojnika na groblju. Kretali su se oko zamaskiranih rovova i zemljanih bunkera. Jasno nam je bilo da nema ništa od naših pretpostavki da je neprijatelj pobegao i da ćemo bez borbe ući u grad.

Počeli smo da se pripremamo za napad.

Sa isturenim delovima 1. i Rudarske čete bataljon je poseo položaje na kosama, oko jednog kilometra severoistočno od Prozora, i to: od Kumbata preko sela Kulaglića do serpentina na putu Prozor — Gornji Vakuf u visini sela Naukovića. Jedan vod 2. čete upućen je na Debelo brdo sa zadatkom izviđanja i obezbeđenja sa pravca Gornjeg Vakufa.

Prema podacima kojima smo raspolagali, u garnizonu su bile manje neprijateljeve snage: oko dvesta ustaša i žandara. Međutim stvarna situacija je bila drugačija. Neprijatelj je 10. jula dobio znatno pojačanje od preko dvesta novih vojnika, uglavnom ustaša, o čemu nismo bili obavešteni, pa je sa jačim snagama zaposeo prednje položaje za odbranu varoši u selima Borovnici, Paljikama, Gmićima, na Mejdanu, Debelom brdu i Makljenu, što je znatno izmenilo situaciju i pričinilo nam nepredviđene teškoće.

Oko 9 časova jedna četa ustaša, pokretom od serpentina seoskim putem ispod Debelog brda, iznenada je napala na isturene delove 1. čete u selu Naukovićima i Kulaglićima, koji su bili orijentisani na osmatranje prema Prozoru. Borbu ovih naših delova podržavao je sa jednog uzvišenja naš teški mitraljez, kojim su bili ojačani. No oni su se ubrzo našli u veoma nepovolnjom položaju — između neprijateljevog garnizona i ustaša koje su napadale bočno i s leđa. Jedna desetina se povlačila stazom ispod Kozjih stjena, a druga je pokušala da se povuče ispod sela Kulaglića, ali se sudarila prsa u prsa s novom kolonom ustaša koja je iznenada izbila od Prozora.

Pošto je ova desetina bila primorana da se povlači brišanim prostorom preko jedne livade, obe grupe ustaša otvorile su na nju strahovitu unakrsnu vatru s bliskog odstojanja. Viđevši da se desetina našla u kritičnom položaju, mitraljesko odeljenje sa kote 869 nije se povlačilo, već je sa dobro maskiranog položaja u jednom žbunu otvorilo vatru po ustašama, koje su, vrišteći iz svega glasa, jurile kao pomahnitale.

Kada se desetina srećno izvukla bez gubitaka, zaledla je za neku ogradi i otvorila vatru na ustaše da bi zaštitiла izvlačenje mitraljeskog odeljenja, koje se već nalazilo u poluokruženju. Pošto su ustaše svu pažnju dотle bile usredsredile prema delovima 1. čete koji su se povlačili, nisu ni primetile tačan položaj mitraljeskog odeljenja dok ono nije počelo da se povlači. Tek kada su se tri pognute prilike s mitraljezom na leđima pojatile iz zaklona, sva vatra neprijatelja koncentrisana je na njih. Ustaše su, uz paklenu vatru i vrisku, pojurile za njima vičući: »Hvatajte živ mitraljez!« Pucalo je najmanje po pedeset ustaša na jednoga mitraljesca. Meci su pljuštali kao kiša. Izgledalo je da se odatle niko živ ne može izvući. Ali, kao što se inače u ratu dešava, mitraljesci su se izvukli iz situacije u kojoj je izgledalo da je to nemogućno čak da imaju i po deset života. Ostao im je samo jedan sanduk sa dvesta metaka mitraljeske municije. Teški mitraljez je posle nekoliko minuta ponovno, sa novog položaja, prkosno kosio po ustašama.

Komanda čete je sa ostalim svojim delovima pokušala da zadrži nadiranje ustaša dejstvom sa brda Krmske glave, ali je snažnim naletom nadmoćnijeg neprijatelja četa ubrzo bila potisnuta i sa tih položaja. U nastojanjima da po svaku cenu obezbedi izvlačenje svih delova bez većih gubitaka, s puškomitraljescima je ostala u zaštitnici i Olga Jovićić Rita, politkomesar 1. čete. Pri prebacivanju pred samim streljačkim strojem ustaša, ona je bila smrtno ranjena. Borci su protivnapadom jedva uspeli da je izvuku.

Ustaška kolona koja je potisnula 1. četu, potpomognuta drugom iste jačine, koja je nastupala od Prozora takođe ka

Krmskoj glavi, neposredno je bočno ugrozila i položaje Rudarske čete na Kumbatu, te su i rudari zbog toga bili primorani na povlačenje. Pozadinski delovi bataljona, radni vod i sanitet, pošto je neprijatelj vrlo brzo nastupao, jedva su uspeli da se izvuku, ostavljajući neprijatelju kazane u kojima je bila već skuvana hrana.

Tako je neprijatelj bio ovladao našim polaznim položajima za napad, pa je time i sam napad bio doveden u pitanje. Međutim, pošto se bataljon u toku povlačenja bio prikupio na istočnim padinama Krmske glave, odmah je, po naređenju komandanta, prešao u energičan protivnapad i na juriš povratio izgubljene položaje. Našli smo čak i sanduk s mitraljeskom municijom, koji ustaše nisu stigle da odnesu. Jedino je neprijatelj zadržao povoljnije položaje na severu i severoistoku.

Vod 2. čete koji je bio upućen na Debelo brdo naišao je na jače snage neprijatelja, pa se bez borbe povukao u sastav bataljona, tako da su ustaše čvrsto posele Makljen, Debelo brdo i Kozje stjene sa oko 250 vojnika. Preduzeli su bombardovanje sela Blaca, Ljubunaca, Hera i drugih.

Ovako živa i žestoka borba smanjila je naše ionako oskudne rezerve u municipiji. Bataljon je raspolagao pre borbe sa svega po deset do petnaest metaka na borca. Sada je stanje bilo još teže. U takvoj situaciji sa raspoloživim snagama nije se mogao u predviđeno vreme izvršiti napad na garnizon, već je on odložen za drugu noć, to jest za 13. jul u 2 časa i 30 minuta izjutra — dok se prikupe ostali bataljoni iz 3. sandžačke brigade.

Izmenjen je unekoliko i sam plan akcije. Pre napada na sam grad trebalo je najpre likvidirati neprijatelja na Kozjim stjenama, koja je neposredno dominirala nad Prozorskom kotlinom. Sa položaja na njoj, ustaše su mitraljeskom vatrom efikasno tukle sve prilaze gradu sa istočne i severoistočne strane.

Rudarska četa je dobila zadatak da u toku noći likvidira na prepad Kozje stjene. Ona je krenula na izvršenje zadatka još u toku dana, 12. jula, i pre večeri stigla do Crnog vrha. Međutim noću nije mogla ići dalje jer je naišla na teško prohodan teren, a nije tačno znala ni gde se nalaze prvi neprijateljevi položaji. Zanoćila je u šumi. Kad je u zoru krenula u napad, nastupala je vrlo sporo i oprezno, da umesto iznenađenja ne bude sama iznenađena.

Već je svanulo. Jutarnje sunce zaklanjali su tamni oblaci. Počela je da pada letnja kiša krupnim kapljama, pretvarajući se postepeno u kratak pljusak. Čas predviđen za početak napada već je davno bio prošao. Na položajima ostalih jedinica već je bila zavladala nervosa i neizvesnost. Pitali su se šta je sa rudarima, jer su svi znali da čitav napad zavisi od njihovog uspeha.

U tom času začuše se prvi pucnji, a zatim žestoki prasak bombi i poklič boraca Rudarske čete, koja je bila uspela da se neopazeno privuče u neposrednu blizinu neprijateljevih položaja, odakle je silovitim jurišom upala u rovove i bunkere, koje su borci osvajali poslednjim mećima i ručnim bombama. Posle kraće borbe prsa u prsa, neprijatelj se dao u bekstvo i Kozje stjene su bile zauzete.

Na jurišni poklič Rudarske čete počeo je opšti napad. U brzom naletu su 1. i 2. četa i prateći vod likvidirali neprijatelja u selima Kulaglićima i Naukovićima. Tu su se još sudarili i sa delovima koji su bežali s Kozjih stjena. Već tu je zaplenjeno nešto municije, što nam je omogućilo da i mi otvorimo jaču vatru puškomitraljezima.

Produžili smo napad pravo na grad. Levo krilo 1. čete prodrlo je na oko sto metara od prvih kuća, ali je bilo zaustavljeno jakom bočnom vatrom neprijatelja sa groblja, pa je moralo da napusti zauzete položaje i da se povuče nešto unazad. Desno krilo je bilo zaustavljeno ispod serpentina — pred utvrđenim grobljem. Tu se razvila ogorčena borba, koja je trajala sve do podne, ali bez rezultata.

Jedna grupa ustaša izvršila je protivnapad prema selu Gmićima sa namerom da probije naš obruč i da se tuda izvuku iz grada prema Gornjem Vakufu. Dočekao ih je jedan bataljon 3. sandžačke brigade. Posle žestokog okršaja, grupa se ponovo surila prema gradu, a tada smo ih mi dočekali bočnom vatrom. Među ustašama je nastala opšta pometnja. Mogli smo im naneti velike gubitke, ali nismo imali dovoljno municije.

Ispod sela Paljika, takođe prema Sandžaklijama, ležao je u strani iza bedema streljački stroj ustaša koji smo lepo videli. Naša teška breda je otvorila vatru po njima. Iako je bilo dosta daleko, streljački stroj ustaša, dobivši vatru iza leđa, brzo se osuo i povukao prema gradu.

Neprijatelj pred nama se uporno branio. Prikupljali smo poslednje metke i bombe za grupu bombaša (Slavomir Petrović Zavran sa puškomitraljezom, Slavoljub Mirković Artem, Dušan Dozet Dudo, Momo Dugalić i drugi). Ona se pripremala za konačan juriš na neprijatelja u rovovima i bunkerima na utvrđenom groblju. Grupa je raspolagala sa dosta ručnih bombi, ali samo sa po pet metaka na pušku i po jedan pun okvir od dvadeset metaka na puškomitraljez.

Pod zaštitom naših mitraljeza, grupa je krenula preko pšenice, pored jedne ograde, u juriš na neprijatelja. Posle nekoliko trenutaka planule su prve ručne bombe. Kroz dim i prašinu od eksplozija, bombaši su uskakali u rovove bacajući sledeće bombe napred. Crne ustaške prilike počele su da iskaču i beže iz rovova i bunkera prema gradu. U tom času je ceo

bataljon prešao na juriš. Groblje je palo. Ustaški puškomitrajnezac nije uspeo da ponese svoju municiju iz bunkera. Zavrzan je zgrabio torbu s punim šaržerima municije i plakao od radoći, grlio i ljubio drugove koji su sa njima jurišali.

Prodrli smo u varoš. Neprijatelj je bio razbijen. U gradu je pružao samo pojedinačan otpor. Znatniji otpor pružen je iz žandarmerijske stanice koja se nalazila na samom ulazu u grad, na raskršću puteva. No tu je neprijatelj bio brzo savladan.

Opšte rasulo i panika zavladali su među ustašama. Neke ustaše koje su pokušale da se presvuku hvatali smo u gaćama i košuljama. Jedan je pred nama izvršio samoubistvo bombom da ne bi pao živ u ruke. Oni su u buljucima pokušavali da se probiju iz grada. Bataljoni 3. sandžačke brigade su ih dočekivali i tukli.

Borba u gradu vodila se još oko jedne utvrđene stare turske kule koju su napadale Sandžaklje. Odjeknule su poslednje eksplozije i rafali. Ubrzo je i sa kule prestao otpor. Oko 14 časova grad je bio oslobođen. Narod je počeo da izlazi iz skloništa u kojima je proveo tri dana od kako je počeo naš napad.

U borbi za Prozor ubijeno je 150 vojnika, zarobljeno 130 ustaša i 12 žandara, a oko 200 ih je uspelo da se probije i pobegne preko planina za Fojnicu. Pao nam je u ruke bogat ratni plen: jedan minobacač, dva teška mitraljeza, 12 puškomitrailjeza i veća količina pušaka i drugog ratnog materijala, a od naročitog značaja je bila velika količina municije. U varošici smo pronašli naše kazane koje su nam ustaše bile zaplenile prvog dana borbe, ali ih nismo uzeli, mada su bili puni hrane, jer smo našli bolje, koje su ustaše ostavile.

Iako se borba vodila u sasvim neravnopravnim uslovima po nas, mi nismo imali velikih gubitaka. Iz našeg bataljona poginuli su Olga Jovičić Rita, omiljeni politkomesar 1. čete, i Stevo Mihajlović, neustrašivi puškomitrailjezac Rudarske čete, kome oružje nije nikad zatajilo u borbi. Pobedu su odnele hrabrost i umešnost naših boraca, koji su s malo municije veštovsajali jedan po jedan položaj neprijatelja i desetkovali njegove snage. O tome svedoči i detalj iz izveštaja sreskog načelnika iz Prozora, koji je, između ostalog, pisao:

Napad je izvršen sa južne i sjeverne strane, ali neopisivo jak.

U Prozoru od naših snaga bile su dvije satnije ustaša i jedna pripremna bojna, te oružnika i organa rizničke straže, dakle ukupno naoružanih oko 400 (četiri stotine). Kad je napad počeo, nastala je među pučanstvom panika, a naše naoružane snage primile su borbu; ali kako je neprijatelj bio brojno nadmoćniji, među

kojima se primećuju birani i vešti borci, predvođeni pod zapovjedništvom stručnih osoba bivših jugoslovenskih časnika, njih oko 800, naoružanih puškama, bombama, lakiem i teškim strojnicama i sa 2 bacača mina, naše snage, osim oružnika nemajući dobre i izvježbane vođe, te slabo vještим u rukovanju sa oružjem počele su popuštati pod pritiskom neprijateljske vatre... — Ipak su naše snage davale žilav otpor, ali kako ovima nije dolazila nikakva pomoć, a i streljiva je sve više nestajalo, borbeni duh i moral je padao na štetu našu, a u korist neprijatelja. I tako je mjesto Prozor 13. srpnja 1942. izjutra pao partizanima u ruke.

Oni oružnici koji su se nalazili za vrijeme borbe u Prozoru pod zapovjedništvom časničkog namjesnika Rudolfa Martina i vodnika Šime Tendžere očajno su se borili do zadnje kapi krvi protiv partizana... Na strani partizana bilo je mrtvih oko 100, dok za ranjene nije poznato. Isto tako ne zna se koliko je bilo gubitaka od naših oružanih snaga i građanskog pučanstva.

Tko i koliko je oružnika u ovoj borbi sa Postaje Prozor izgubilo živote točno se ne zna, ali se sumnja da imade i jedan živ.

Tako je u anali 4. kraljevačkog bataljona zabeležena još jedna pobeda nad neprijateljem, koju je i on morao otvoreno da prizna.

Momčilo DUGALIĆ

PROSTA STVAR

Dosadili Vidoju sastanci i konferencije na kojima komesarji tumače političku situaciju, pa smislio predlog da se ona odjednom i ukratko »protumači«:

— Ja se čudim komesarima što gube toliko vremena da nam objasne političku situaciju, kad se to može ocijeniti mnogo prostije. A evo kako: kada je Prva proleterska daleko od Vrhovnog štaba, situacija je čista, a kad ona maršuje prema Vrhovnom štabu, znači — situacija se kvari. Kada je brigada blizu Vrhovnog štaba, sigurno će početi neprijateljeva ofanziva, ako već nije počela (!), a kad je ispred njega, onda je situacija gusta. Eto, bolan, sve ti je jasno, pa pritegni opanke kad zatreba i bori se dok god mogneš da se mičeš.

PRVA ŽENA POLITIČKI KOMESAR

Kuće će se izgraditi, pruge obnoviti, ali milion i sedam stotina hiljada ljudskih života nećemo moći povratiti... Svaki od tih ljudi imao je svoj lični život, svoje nade, svoje nevolje, svoje radosti... To je ogromna cijena koju smo morali da platimo za našu slobodu...

Tito

Celoga dana vršena su hapšenja u Kraljevu. Nemci su govorili uhapšenima i njihovim porodicama da je Nemačka napala Sovjetski Savez i da će svi komunisti biti streljani. Bio je to početak opšte hajke na komuniste i njihove simpatizere. Toga dana, 24. juna, do kasno u noć, celije gradskog zatvora punile su se hapšenicima. Još je bila sveža rana od aprilske događaja, a već je došla nova koja je zadesila mnoge porodice. Zavladala je teška mora. Nad gradom se nadvila nova opasnost — sen zatvorskih rešetaka.

Dugi su bili dani u mračnim celijama zatvora. Za one koji su neumorno radili i borili se za svoje ideale mučno je bilo sedeti skrštenih ruku iza rešetaka. Vesti koje su tajnim kanalima stizale do zatvorenika govorile su o tome da su mnogi drugovi izbegli hapšenje i da je organizacija u gradu nastavila da radi. Neki drugovi su već bili u šumi. Prvi borci. Organizованo je čak i izvlačenje dva vagona municije za odred. Ovakve vesti su ublažavale nespokojstvo hapšenika, ulivale im veru i davale snagu, ali i pojačavale njihovo nestrpljenje, podsticale želju za borbom i slobodom. Stigla je, najzad, i radosna vest da se priprema njihovo oslobođenje iz zatvora.

Mladoj studentkinji tehnike, Olgi, dopustili su da je poseti majka. Grlila je mati crku, s mukom uzdržavala suze i polusapatom izražavala majčinske nežnosti. I sasvim tiho joj saopštila da će biti u prvoj grupi koju će drugovi osloboditi iz zatvora. Glasno joj je nudila hranu i objašnjavala šta joj je donela u zavežljaju. U trenutku stražareve nepažnje, hitro joj je doturila jednu knjigu. Stražar je oglasio da je poseta završena.

U čeliji Olga je prenela svojoj drugarici poruku drugova koju joj je saopštila majka. Olga i njena drugarica u čeliji, Koka, već su se znale od ranije. Zajedno su radile kao članovi Partije. U zatvoru su se još više zbližile. U intimnim razgovorima Olga je pričala Koki uspomene iz svog detinjstva, o prvoj knjizi dobivenoj od škole kao nagradu za dobar uspeh, o časovima provedenim s violinom u ruci, o tome kako je žudno čitala knjigu za knjigom. Sa puno topline oživljavala je uspomene iz gimnazijskog doba i omladinskog rada. Živo su ostali urezani u njenom sećanju mnogi trenuci: radost kada joj je u gimnazijском listu bila objavljena prva pesma, njen članak u »Našem odzivu«, koji je nastavnički savet oglasio buntovničkim i pozvao je zbog toga na odgovornost, rad u školskoj biblioteci, prikupljanje priloga za siromašne, prvo prisustovanje učenice šestog razreda tajnom sastanku Skoja.

Sećala se postupka direktora i nekih profesora gimnazije. Ukinuli su gimnazijsku šahovsku sekциju sa obrazloženjem da je šah — kocka, pa prema tome štetan za srednjoškolsku omladinu. Zabranili su posećivanje bioskopa i priredaba u gradu, jer su tu gimnazisti dolazili u dodir s radničkom omladinom. Jednog dana pojavio se u biblioteci direktor, izvršio pregled knjiga i veći deo proglašio štetnim. Izdanja »Nolita« i »Minerve« bila su uklonjena; Emiliu Zoli i Anatolu Fransu nije bilo mesta u biblioteci, Tolstojevim »Dekabristima« isto tako. Ovakvi postupci su Olgu i njene drugove još više uverili da su na pravom putu i da na njemu moraju istrajati.

Na fakultetu u Beogradu pojavila se kao omladinka — komunista koja je za sobom imala plodan rad. Tu je ubrzo postala i član Partije. Prošla je kroz novu borbenu školu, stekla nova iskustva, još više očvrsla.

Čekajući signal za dogovorenog bekstvo iz zatvora, Olga je, pored razgovora sa Kokom, najviše vremena posvećivala knjizi koju joj je majka donela i koju je krišom čitala. Odmah ju je pokazala Koki. Krupna, crna slova naslova knjige mogla su se raspoznati i iz daljine: »Kako se kalio čelik«. Oprezno je vadila skrivenu knjigu, gutala svaku njenu stranicu, živila zajedno s njenim junacima Korčaginom, Ritom i drugima. Na svaki šum spolja prekidala je čitanje i knjigu hitro stavljala pod jastuk, osluškujući da li to dolazi stražar.

Onog trenutka kada je dobila vest počelo je napeto isčekivanje. Vest se sastojala od samo jedne reči: »Danas!« Način i pojedinosti su već ranije bili dogovoreni. Sporo je proticalo vreme koje ih je delilo od uobičajenog izlaska u dvorište zatvora. A to je bio njihov čas, njihova prilika. Kada im je, najzad, stražar otvorio vrata čelije i izveo ih u dvorište, odmah su se uputile maloj baraci u kojoj su se umivale. Baraka se nasla-

njala na visoku i debelu drvenu ogradu koja je opasivala dvorište. Da li je stražar slučajno propustio da stoji na vratima i da ih budno nadgleda? Svejedno, povoljna prilika je tu i nije se smela propustiti. Prišle su deblima ograde gurajući ih rukama. Jedno je popustilo. Kao što je i bilo rečeno, drugovi su ga neprimetno spolja odvalili i samo prislonili. Brzo su se provukle kroz uski otvor i našle u dvorištu susedne kuće. Ugledale su Olginu majku.

Nije bilo vremena ni za pozdrav. Svaki sekund je bio dragocen. Brzo su se udaljavale, žurno se probijajući kroz vinograd ka obali reke. Svakog trenutka može doći do uzbune u zatvoru. Olgina majka nije zaostajala za njima. Tamo levo, blizu, videla se šuma, sloboda. Ali ispred je bio Ibar. Došavši do vode skočile su bez razmišljanja. Za kratko vreme bile su na drugoj obali. Samo ih je još malo golog prostora delilo od šume.

Tada se u Kraljevu začuše pucnji. Uzbuna. Bekstvo je otkriveno. Nastala je potraga po gradu. A sa aerodroma se vino u vazduh avion. Brzo je preleteo preko Ibra i, u potrazi za beguncima, nadletao i mitraljirao okolna polja. Ali bilo je sve uzalud. Avion ih nije stigao. One su se već bile dohvatile šume.

U aprilu 1941. godine Olga je bila među onima koji su se dobровoljno javili da brane zemlju. Vojska koja je kapitulirala nije prihvatile ove rodoljube. Umesto borbe protiv napadača, Olga je sa čitavim narodom dočekala izdaju zemlje i posle nekoliko dana gledala kako ulicama Kraljeva tutnji tuđinska motorizacija, kako ih surovo i s visine posmatraju nacistički »nadljudi«.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
Name:																				
Jovičić																				
Vorname: Olga																				
Geboren:																				
Beruf:																				
Wohnung: aus Ivanjica Kraljevo																				
Akt - Zeichen: EG Belgrad																				
										12.2.42	IV/1 - 425,42									
Gehört der kommunistischen Bande in Ivanjica an. Sie ist die Tochter des Dušan Jovičić und bekleidet die Stelle eines politischen Kommissars.																				

IV/102 = 13.1.42

Faksimil kartona Rite u Gestapou

OLGA JOVIČIĆ RITA

Gestapo je tragao za političkim komesarom Olgom Jovičić. U njegovojo kartoteci je evidentirana 12. februara 1942. godine po nalogu antikomunističkog odseka (IV 1). Na kartonu je zabeleženo: »Jovičić Olga, iz Kraljeva. Pripada komunističkoj bandi u Ivanjici. Ona je kći Dušana Jovičića i na položaju je političkog komesara.«

Tada nije dobila pušku u ruke da se bori. Taj trenutak došao je posle četiri meseca. Nakon bekstva iz zatvora prihvatiла ju je druga vojska, vojska koja se tek rađala.

U šumi je bila zajedno s majkom. Na drugom kraju bili su otac i brat — nesvršeni učenik tehničke škole. Cela porodica је napustila grad i našla se okupljena u partizanima. U gradu je ostala napuštena kuća, a šuma je postala novi dom.

U odredu su svi imali partizanska imena. Kada su Olgu zapitali kakvo će ime ona da uzme, nije mnogo razmišljala. Lik žene komesara iz knjige »Kako se kalio čelik« stalno je živeo u njoj. Od prvih stranica kako je naišla na nju delila je sve sa njom, prolazila kroz njena iskušenja i teškoće, zajedno sa njom osećala tugu zbog nerazumevanja na koje je nailazila, i više od svega i uprkos svemu borila se s njom, borila uporno, do kraja.

Zapamtila je svaki detalj o njoj. I, kada je trebalo da dâ odgovor na pitanje o partizanskom imenu, u jednom trenutku iskršnuše mnogi detalji o voljenom liku. Rita, osamnaestogodišnja devojka preplanula lica, sa neposlušnim pramenom tamne podšištane kose. Politički komesar čete, u šlemu, sa teškim mauzerom o kaišu. Baratala je pištoljem kako je htela ... Član političkog odseka divizije. Davala časove iz dijalektičkog materijalizma i bila učiteljica i prijatelj Pavla Korčagina ... Nikome nije oprštala psovku ... Serjožu je izgrdila što se u ratu zanosi lirikom, a u duši ga tako dobro razumela ... Stalno je vodila dnevnik i kroz te stranice dnevnika Olga ju je najbolje osetila, razumela i zavolela. Nju, Ritu, omladinku revolucionara, koja je na svom putu kroz burne i mučne dane revolucije izrasla u iskusnog i zaslužnog političkog radnika.

Prenu se brzo iz misli i reče svoje partizansko ime. Tako je Olga Jovičić postala partizanka — Rita.

Četrnaestog oktobra partizani su izvršili napad na Kraljevo. Rita se istakla. U vatri borbe, u teškim okršajima sa Nemcima, pokazala se prisebna i odlučna. Štab je pohvalio njen hrabro držanje. Ali Ritina radost bila je odmah pomućena. Stigle su vesti o ishodu borbe na drugoj strani grada. Jedna je bolno pogodila Ritu. Na istureni nemački položaj izvršila je juriš Dragačevska četa. Napred su jurili omladinci. Petoricu je pokorio nemački mitraljez. Među njima je bio i Ritin mlađi brat, Bata. Pao je sav izreštan.

Posle partizanskog napada Nemci su iskalili svoj bes na nezaštićenom stanovništvu grada. Hvatali su ljude po kućama, ustanovama, fabrikama. Hiljade ljudi je palo pred cevima ubica u zelenim uniformama.

U bolu za izgubljenim bratom, za hiljadama nevinih žrtava u Kraljevu, Rita se napajala mržnjom prema neprijatelju. Predstojala je duga i nepoštedna borba, borba na život i smrt.

Za sve one streljane, za pobijene, za unesrećene. Bila je uvek napred — među najhrabrijim u učestalim akcijama. Podsticala drugove, bodrila ih u teškim trenucima. Tih dana došla je i na-redba štaba odreda. Za političkog komesara čete postavljena je Rita.

Novembarski dani doneli su nemačku ofanzivu. Nastale su teške borbe sa jačim neprijateljem, marševi, povlačenje. Bez sna i odmora, iscrpeni, praćeni stalno Nemcima, avionskim bom-bama i rafalima, borci su se probijali planinskim vencima otimajući se čeličnim zagrljajima Nemaca i sitnim, podmuklim ubodima četnika. Umor od neprekidnog napornog marša posta-jao je sve teži, hrana nedovoljna, a iscrpeno telo vapilo je za snom, za odmorom. Pojedinci su bili skrhani. A nije se smelo stati, nije se smelo ni za tren odvojiti od glavnine, jer okolo su se kao lešinari vrzmali četnici, pravili zasede i vrebali.

Kolona je prolazila snežnom prtinom, koja se krvudavo probijala između drveća. Puške i municija postajale su sve teže, a kada je došlo na red nošenje teškog mitraljeza i njego-vog postolja, onda se čitavo telo povijalo pod teretom. Umor je iscrpljivao telo, umrtvljivao misli, tupio osećanja.

Odjednom se začuo Ritin glas:

— Drugovi, pogledajte kako je ovo lepo!

Pognute glave u stroju lagano su se okrenule. Rita je sta-jala pod jednom jelom, ogrnutom snegom koji se presijavao na suncu, i zadivljeno gledala s radosnim osmehom, sva ozarena. Da li gledati prizor jele pod snegom? Ili ozareno Ritino lice, njen zanos pred ovim prizorom koji je učinio da za trenutak zaboravi na umor, glad i opasnost? . . .

Uz Ritu su bili otac i majka. Bili su na kraju svojih snaga. Rita im je samo mogla davati podsticaja, ali njihova iznemogla tela nisu se mogla hraniti rečima.

U noći 2. decembra 1941. održan je sastanak partijske jedinice štaba. Odlučeno je da Ritini roditelji ostanu na radu u dragačevskom srežu.

Odred je otišao. Ritini roditelji su ostali sa poslednjom uspomenom na svoju čerku — sa slikom rastanka koja je leb-dela pred očima, sa poslednjom Ritinom porukom kad je odla-zila i mašući im rukom doviknula: »Vratićemo se!« Pogledali su se, a u očima im se čitalo pitanje: da li će se, zaista, vratiti?

Tog zimskog jutra bili su svi u stroju. Sa raznih strana slilo se sve u Rudo. Kao da su nestali sa lica tragovi umora, iz-nemoglosti. Prošli su dani povlačenja. Govorio je Tito. Mnogi su ga prvi put gledali i slušali. Formirana je 1. proleterska brigada.

U sastavu Kraljevačkog odreda — sada Kraljevačkog bataljona, stajala je i Rita kao politički komesar jedne čete. Osnovana je prva regularna jedinica Narodnooslobodilačke vojske, u kojoj je prva žena politički komesar bila Rita.

Na četnoj konferenciji u Rogatici Rita je objavila:

— Drugovi, dobili smo novog komandira čete, druga Vučka.

Tog popodneva, kada je Rita, kao i uvek na odmoru, vodila brigu o smeštaju i uređivanju čete, prišao joj je mali, suvonjav čovek, živih, bistrih očiju, i skromno joj rekao:

— Uputili su me za komandira vaše čete.

Srdačno ga je primila i odmah je potekao neusiljen razgovor o akciji na Gaočićima, prvoj akciji posle osnivanja brigade. Preko stotinu zarobljenih Talijana, gomila zaplenjenog oružja i municije, bela zastava u znak predaje na školi u kojoj su se bili utvrdili — bolji početak borbenog puta prve jedinice naše vojske ne bi se mogao poželeti, govorila je Rita. Vučko je posmatrao ovu devojku — političkog komesara, sa kojom će zajedno voditi četu kroz borbene okršaje, napore, beskrajne marševe, glad i pobjede. Vitkog stasa, u zategnutoj talijanskoj uniformi zaplenjenoj na Gaočićima, s kapom partizanskog ispod koje su izvirivali pramenovi bujne kose. Sve je na njoj bilo čisto i uredno.

Rita je dugo, sa žarom i prisnošću, pričala o ljudima iz čete. Koliko topline i ljubavi prema ljudima u ovoj zimi, mislio je novi komandir slušajući je. I ta ljubav prema njima zahvatila je i njega, pa su mu se ljudi iz čete na osnovu Ritinog pričanja činili poznati, bliski, i neosetno je i sam već govorio: »naša četa«, »naši ljudi«.

Po uskoj snežnoj prtini kretala se krivudava kolona. Rogatica je ostala daleko iza njih. A pred njima se pružao još veliki nesavladani prostor pod snegom.

Mrak je već osvajao kada je čelo kolone stiglo pred kasarnu u Podromaniji. Tu su se smestili.

Rita je obilazila drugove i brinula se za smeštaj. Umorna tela boraca već su bila ispružena po podu, a san je odmah ovladavao. Otišla je još do komandira da vidi je li sve uređeno za stražu. Jedva se držala na nogama. Osećala je da je sva u vatri. Izmerila je temperaturu: 39 stepeni. Vučko joj je našao mesto i umotao u svoj šinjel.

Ali odmora nije moglo biti. Od štaba je dobijen zadatak. Četa je morala odmah u akciju. Iznurena tela od dugog marša čekao je nov napor. Odlučeno je — bolesna Rita će ostati s bataljonom. Njeno protivljenje je bilo bezuspešno. »Zar ćeš me ostaviti, mali komandire?«

U noći, po snegu, kolona čete se tek odvojila od kasarne, kad se pored komandira stvorila Rita. Ni ubedivanja, ni naredenja nisu pomogla. Htela je po svaku cenu da bude sa četom u akciji.

Pod Jahorinom se zgučile seoske kućice. Brdarići. Duboko dole protiče Prača, a pored nje prolazi pruga. Tamo su ustaše. Na brdu iznad sela držala je položaje Ritina četa.

Svakog jutra Rita bi ognula zelenu pelerinu, preko nje prebacila svoju malu talijansku pušku i odlazila na položaj, gazeći po snegu u dotrajalim cipelama koje je morala kanapom pričvrstiti. A dole, u selu, pomagala je drugovima u pranju i krpljenju, organizovala politički i kulturni rad, vodila sastanke i nastojala da sa svakim borcem bude bliska, da ga dobro upozna, da mu pomogne. Ranjenici kojima je odmah priskočila i previla ih, bolesnici nad kojima je bdela, iscrpeni kojima je pružala ruku pomoći, sumorni kojima je prišla s ljudskom toplinom i razumevanjem — nisu to mogli da zaborave. Bila je kao stvorena da razume i shvati čoveka, da s njim podeli teret, da saoseća.

U jednoj seoskoj kući držala je Rita sastanak. Odjednom se na brdu iznad kuće začula mitraljeska vatra i zapucale puške, Rita je povikala:

— Prekidam sastanak! Brzo na položaj.

Izletela je među prvima. Tamo su se ustaše privukle i iznenada izvršile napad. Razvila se borba. Upale su i u selo. Dok je vatra postajala sve žešća, Rita je spazila da bočno od njih iz jedne kuće tuče po četi ustaški puškomitraljez. Pozvala je jednog puškomitraljesca sa još dva druga i izvršila napad. Iz kuće je odgovaralo nekoliko ustaša, ali otpor je postajao sve slabiji. Rita je dovikivala:

— Oni nemaju kud, udrite, drugovi!

A malo zatim doprli su iz kuće uzvici o predaji i trojica ustaša izašli su dignutih ruku. Bili su to prvi zarobljenici na ovom položaju.

Posle nekoliko dana razboleo se puškomitraljezac sa kojim je Rita zarobila ustaše. Ona se pozabavila oko njega. Trudila se da mu nabavi što bolju hranu, negovala ga, bdela nad njim. Nastupila je kritična noć. Rita mu je spremila ležaj pored vatre i dobro ga utoplila. Dugo mu je pričala kako će izgledati povratak u njihov kraj. Sam nije znao kako ga je uhvatio san. Kada se negde u noći trgnuo iz sna, bilo je sve tiho. Samo je Rita bila budna. Sedela je uz njega, podstičući vatru koja je veselo pucketala.

Andrić je bio nervozan čovek, pa se, i pored svega truda, u časovima nervoze nije mogao da uzdrži od psovke. Tako se u njegovom selu davalo oduška lošem raspoloženju, pa je i on,

živeći u toj sredini, stekao takvu naviku. Znao je Ritinu osetljivost i mučan utisak koji bi na nju ostavila psovka. O tome su i prijateljski razgovarali. Andrić je uviđao da to ne valja, te iskreno obećao i zaista nastojao da iskoreni tu naviku. Teško se toga oslobađao, ali naročito je pazio da ne pogreši pred Ritom. No jednog dana je u ljutini sočno »odvalio« baš u trenutku kada je naišla Rita. U trenutku ju je spazio i težak prekor koji je učinio sam sebi, presekao je njen bes. Zašto da se to desi baš pred njom? Znao je da ga je čula i da joj je to teško palo. Šta će mu sada reći?

Rita je prišla.

— Ovoga puta smo se dugo zadržali na jednom mestu i dobro se odmorili. Nego, ta tvoja košulja se mnogo isprljala. Hajde, skini je, da ti je operem.

Andrić je sagnute glave osećao da ga nikada u životu nije bilo tako stid samoga sebe.

Jednog dana došlo je naređenje da je Vučko određen na drugu dužnost. Sa žaljenjem se rastajao od ljudi sa kojima se za kratko vreme tako srođio i toliko ih zavoleo. Srdačno i tužno se oprostio s Ritom, a u ušima su mu još zvonile njene reči u štabu: »Zašto mi uzimate mog malog komandira!«

Sa Zelengore partizani su se iznenadno sručili kao bujica na prugu Sarajevo — Mostar. I dok su se Nemci i ustaše snašli, bujica je već prohujala. Za njom je ostao put obeležen popaljenim stanicama, srušenim mostovima, polupanim lokomotivama i vagonima, razrušenom prugom. A ispred se isprečilo ustaško uporište i »neosvojiva« tvrđava Prozor sa svojom starom kulom koja dominira gradom.

U selu Dugama, odmah do Prozora, boravi Ritina četa. Bio je 11. jul 1942. Četa je izašla na položaj, jer ustaše vrše napad iz grada.

Sprema se prvi okršaj. Rita je s četom.

— Šta mislite, drugovi, o ustaškoj hvalisavosti da je Prozor njihova neosvojiva tvrđava? Šta ako se mi potrudimo da ih demantujemo?

Ustaše nadiru. Borci ih puštaju da priđu što bliže. A onda nastade paljba. Ustaški stroj se rastura, gomile beže. Ali, evo, iz grada nastupa nov, veći talas, a vatra iz bacača i mitraljeza koncentriše se na položaj čete. Vatra postaje sve žešća. Puca sa svih strana i prasak eksplozija razleže se naokolo. Ustaše jurišaju u gustim redovima, a u četi je ponestalo municije. Borci imaju samo po nekoliko metaka, a puškomitraljesci samo po jedan okvir. Pod koncentričnom vatrom i jurišem ustaša četa je morala da se povlači. Puškomitraljesci su ostali da zaštite povlačenje. S njima je bila i Rita.

Ustaše su, osetivši da je partizanska vatra oslabila, pohrile u odlučan juriš. Zaglušujuću pucnjavu za trenutak nadjača jauk. »Ranjena je Rita«, čuli su se povici. Rita je ležala na zemlji pokošena, nemoćna. A ustaše su sasvim blizu. Njihov vrisak i povici zaglušivali su uši. Samo još izvući Ritu! Ne dati je ustašama! Zadnji rafali preostale municije sručiše se na ustaše. Vatreni zid zaustavi ih malo, jedan kratak predah, samo toliko da Ritu, klonulu od rane, izvuku ispred ustaša.

Noć. Tišina. Sve se smirilo. Samo poneki usamljeni pučanj čuje se na položaju. A dole, u selu, u maloj kućici, pod slabom svetlošću lojanice, okružena drugovima, leži teško ranjena Rita.

Ponekad se tiko odškrinu vrata i začuje šapat: »Kako je Rita?« Ostali drugovi, okupljeni oko vatre, čekaju kakvu će im vest doneti o Riti. I sa položaja dolazili su drugovi da pitaju za nju. Kako joj je, hoće li izdržati, da li će ostati živa?

Bataljon je mislio na Ritu.

Sutradan je dugo padala kiša, koja se docnije pretvorila u provalu oblaka. Sevalo je i grmelo, a grād je nemilosrdno tukao. Zatim je opet kiša lila kao iz kabla, a vetar vitlao, lomio drveće, lupao po kućama, pustošio naokolo, tako da je sve dole, na zemlji, izgledalo nemoćno prema ovoj strašnoj snazi oluje. A šćućurenim borcima u zaklonima upravo se nametala misao: ne pustoši li stihija smrti isto ovakvom ubitačnom snagom iznurenio Ritino telo?

Negde duboko u noći završio se pir nepogode. Šta li će doneti sutrašnji dan?

Osvanuo je 13. jul. Rano ujutro pred očima se pružao mučan prizor polomljenog drveća, skrhanog bilja, srušenih ograda. Oluja je za sobom ostavila trag pustoši. Bilo je tužno gledati. A dole, u seoskoj kući u kojoj je ležala Rita, bilo je još tužnije. U klonulom, izmučenom telu utrnuli su zadnji ostaci snage za borbu, ugasili se zadnji znaci života. U teškoj, neravnoj borbi Rita je podlegla.

U srca njenih drugova kao da se uvukla pustoš ne manja od one koju je za sobom ostavila nepogoda. Teško je bilo pomiriti se sa stvarnošću — da Rite više nema.

S njima je bila od prvih dana. U teškim časovima iskušenja, posrtanja u noćnim marševima, iznurenosti od gladi i umora, u trenucima kada su oči bolesnika gorele u vatri, kada su rane pekle — uvek i svuda bila je s njima. I u časovima juriša na bunkere iz kojih je sipala neprijateljeva vatra, u radosti i slavlju pobede, u trenucima nespokojsztva, u predahu odmora... Pekla je pomisao — zar da se u Srbiju vráte bez

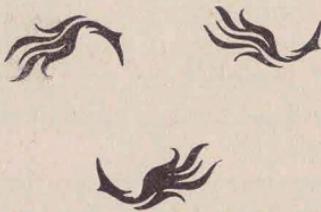
nie? Kako izaći pred roditelje koji su već izgubili sina, kojima je od tada Rita bila sve što su imali, koji željno očekuju njen povratak, kako im reći da su i Ritu izgubili?

Bolan je bio oproštaj s Ritom. I kao da je sve što se govorilo o njoj bilo sadržano u onim zadnjim rečima izgovorenim nad njenim grobom: »Bila je pre svega čovek!«

Bol za Ritom jačao je mržnju prema njenim ubicama. U jurišu na Prozor više nisu mogli zaustaviti partizane ni bunkeri, ni bacaci i mitraljezi, pa ni neosvojiva kula u gradu. Prozor je pao. Umesto ustaške tvrđave, Prozor je postao slobodan partizanski grad. A dole, u selu, ispod Prozora, ostala je sveža humka.

Kada je posle dužeg vremena bataljon opet naišao u isti kraj, drugovi su pošli da obiđu mesto gde su se nekad oprostili od Rite. Našli su grob brižljivo uređen i sav u cveću. U selu su im pričali: »Ovde leži partizanka Rita, politički komesar. Poginula je u dvadeset drugoj godini. Celo naše selo obilazi njen grob, a naše devojke ga stalno uređuju i kite cvećem.«

Branislav BOŽOVIĆ

Šta je tužnije i bolnije: spaljeno i razoren ili napušteno i opustelo selo? Da li se to iko onda pitao? I čemu bi bilo takvo pitanje onda. On da je bio rat. Ne, onda su pustošile vojske. Onda su svi strepeli: ko dolazi? Ko dolazi, ko odlazi, ko prolazi, zašto dolazi, zašto prolazi, kuda prolazi?.. Je li to samo strah u ljudima?

Strah vodi do bezumlja, do pomirenja sa sudbinom, do varljive nade. On nikad sam ne dolazi. Ta večna posledica nenećeg a samo je prolazna omama. To je krik slabosti ma kako večan bio. Ljudska je sreća njegova prolaznost. A čovek gori od bola i želje da sazna: zašto i otkuda spaljena i razoren, zašto i otkuda napuštena i opustela sela? Rat? Rat je samo okvir, veliki tamni okvir. Čovek? Je li on samo oruđe? Oruđe — kakvo i čije? Zašto ljudi prave od ljudi oruđe?

Ta igra strašnih osećanja! Spaljeno i razoren selo je mrtvo. Konci života, pređa života — sve je pokidano. Možda, opet nenekad, neko će niti povezati i život obnoviti. Možda! A možda će tuga i jeza ljudi sa zgarišta odgoniti. Možda. A napušteno i opustelo selo nije mrtvo. Tu niti života nisu potrgane. Jednostavno, kao ribarska mreža kroz valove, povučene su nekud. Tu život viri iz svakog kutka. Ispalo perje iz jastuka, prosuto žito po podovima, sanjiva mačka zagladnela i vrata samo pritvorenata. I ležaj na senu kao bareljeff ljudskog oblika u mirisu sa sušene livadske trave. I ognjišta još topla, sa žeravicom zapretanom. I okna na kojima čarobnjak mraz još nije izvezao svoje bleštave i čudesne čipke. I, hiljadu nagoveštaja života što tragovima šiknu sa svih strana.

U sela spaljena i razoren ulazi čovek — ratnik goneći ubice i palikuće, naliven željom za osvetom. Zgarišta su njive besa i osvete. To je bitka za izgubljeno, za pepeo i grobove. U sela napuštena i opustela ulazi čovek — ratnik sa bolom, sa

uzbunom, pun tuge i pustoši. Uskače u besne valove osame i nevere, da utopljenika na toplim rukama iznese. Nigde se takav ponor bola od pustoši i nigde se takav ponor radosti od života ne survava na čoveka. To zamrzavanje i vraćanje života — kako to boli, kako to peče i kida, sve u čoveku kida! Ta spasonosna kap vode sa dna presahlog vrela poverenja, samo ona zna da kaže svu bedu i surovost rata. Ta nežna nit ljudske vitalnosti, to pre svega boli. I ako je išta u surovom ratu plemenito, onda je to uplitanje ovih niti ljudske veze i života. A sećanja ljudska ipak ne hrle pravo njima! Predugo moraju lutati po zgradištima, ogorelim zidovima po kojima su se crne suze čadi u mlazevima slivale, po dimnjacima mrtvim i usamljenim koji na strahote i mrtvilo podsećaju i gone, nemilosrdno gone od sebe. Oni su stepenik želje za osvetom i nagona razaranja. Razorenata sela progone, sve progone. Napuštena sela bole i mame. Sve mame. Po njima čovek — ratnik ne ogrubi, ne otupi. Mami ga život tek obamrli i želja da se snova razbukti. Razorenata sela su opustela groblja. A napuštena sela — drveća zimskim snom zavejana. Rat, oslobođilački rat je survavanje u tri provalije: u naselja uništena, u naselja napuštena, u naselja što mogu biti i razorenata i napuštena. Taj probni kamen vere u pobedu! To lomljene i ispit snage u čoveku! To pitanje: ljudi i ja!

Ljudi — ratnici u tamne noći uče lepote zemlje i surovosti prirodne čudi po senkama i obrisima, po krševima i vododerinama, po gustini tame u ponorima, po praznini pod svojim zakorakom. Ljudi — ratnici u sebi nose bol, ljubav, samopregor, revolt na ratnika — nečoveka i veru, dublju od svih ponora i vrtloga, veru u čoveka i snagu neskršenu: ljudi i ja.

Ne, ne treba se sećati svih naselja uništenih i napuštenih. Uvek ima neko što se prvo javi. A nikad ona nisu sva jednaka. Čovek — ratnik se seća: selo pod Oblim brdom iza Šćita, iza Kopčića, iza jedne ratne noći — sedam stotina tridesete, jesenje. U rano jutro jesenje, još puno rosne otave, zablistalih suza od krošnjama umornim od lepote i zelenila, od sunčevih duga što se rastaču u biseru rosnih kapi. Ko bi znao reći svoje najlepše jutro! Da li je to ono na urancima, u bekstvu od gradskе stege i tamničkog sivila? Je li to ono kad prva stada uzmiču livadama kao bele magline u pramenove pokidane? Ili... jutro čoveka — ratnika, kad u kopreni nesna magline izroni pejzaž suncem zapljenutih njiva i naselja?

Kolona je ponela u sebi kikot vrela Rame što oko daruje ključevima zapenjenim kao rasuti buketi kaline, kao sadovi hrizantema. Ne, ni svežina vode, ni senke među obalamama, ni kiša svetlosti po čuvicima i grebenima — ništa nije moglo dugi nesan razagnati. Sve je bilo u polusnu i nebuđeno — voda, sve-

tlo, senke, koršnje, ptice, ljudi u koloni i nepoznati pejzaž u očima. A svako je jutro i buđenje drugo i drukčije. Sve do naselja čovek — ratnik i nema želje da se budi. Samo ono što hod u koloni traži. Jer mrak se najteže kida iz oka nesnom zamorena. I to boli, bode i grebe po očima. I tad je samo jedna želja najljudskija: leći i zaspasti. Svejedno gde, svejedno kako, a makar i najmanje. Samo jedno tada u tren oka budi: borba ili radost u očima naselja. Da, i još jedno — tuga od sela napuštena. Samo posle toga san dugo i teško čoveku se vraća. Jer od svih nesanica, ona od bola je najmučnija.

Bilo je jutro avgustovsko, bogato od roda i prirode, od pustoši sela bez života. Ne, nije prvo bilo. Ne, nije poslednje bilo. A ipak prvo u sećanju! Svejedno je zašto. Sve je bilo tu. Selo puno bašta i voćara. Ograde vitke i nekrhane. Usevi bujni i negovani. Dvorišta čista i sunčana. Domovi i staje gladni ljudskog glasa i stočjeg topota. Dimnjaci žudni za sivim buketima dimova. Staze tužne za stopama u prah utisnutim i nekud uz brda iskidanim. Potočare zamukle i vitla zakočena zaplakala od razbijenih mlazova. Padaju šljive i jabuke dozrele, napuštene i nepotrebne. Po baštama mame cvetovi neubrani. Trgne se čovek — ratnik kad škripnu vrata pritvorena, kad lepršne ptice u krošnjama, kad padnu dozreli plodovi, kad zašumi vetrice po drveću. Trgne se i boli ga prevarena nada. Zašto beže ljudi od slobode? — muči ga pobuna još nestasala. A da li beže ljudi od slobode?! — lomi ga vera u čoveka. Za koga sedam stotina trideset noći nesna?! — prekoreva. Za koga sedam stotina trideset noći strepnje i bojazni?! — odgovara pustoš iz naselja. Za koga ljubav i sudari u selu napuštenom?! — kida ga sumnja i bolovi. Za koga vera i toplina kad selom tuđ i nepoznat razaspe se?! — zaškripe vrata pritvorena, zašapuću voćke otežale, zamirišu cvetovi rosom nasočeni. Ne poklekni — briždi glas pustoši i osame. Ne poklekni — javlja vетar sa oblina i hrastova na potkovi brda. Ko si? — pitaju deca sa ivica kao ptice uz majke pripijena. Ko si i šta hoćeš? — pitaju majke posustala daha od bežanja uz padine natovarene decom i posteljom. Ko si, ko si, ko si? — buči košmar za sve i odasvud.

Vidi čovek — ratnik na strmom vencu visokog obronka đerdan ljudi. Ako ih bol natera — provalija će mrtve sačekati. I biće selo — groblje. Ako ih strah potpisne — kuda kroz oblake na vrhovima potrgane? Zvati, iz svec glasa zvati, da se vrate, da dar slobode prime — ko će mu verovati? Ko može verovati u glas tuđina nepoznata?! A što će ono jedinici ratnika — proletera da svaki čovek — ratnik od pustoši tuguje i boluje? I idu ljudi — ratnici skrušeno po stazama — možda nekog ima? A kuće ostaju

mukle i prazne kao glomazne igračke ljudskog hira povezane zmijuljastim stazama sa rasutim stopama proletera po rosi i prasini. Vuče radoznalost i poslednjoj kući i čupa otpor iz čoveka — zar nigde nikog? Jedinica protiče kolonom kroz pustoš i nadu — biće bar neko.

Stale su kolone — zašto? Čuo se samo žubor potoka i trzanje zakočenog vitla potočare. Vetric se zaigrao retkim sedim pramenovima kose. Šta je sa belih brkova blesnulo — para, rosa ili suza, ko bi znao!? Bos, u belom prtenom rublju, uspravan i smiren sišao je čovek stepeništem. Samo ono je škripalo. Sišao i stao pred čoveka — ratnika. Oči su mu bile zelenkaste kao voda njegova potočića. Ruke su dugačke i opuštene kao grane povijene. Usta poluotvorena kao od žeđi nagorela. U pršinici su ostale duge stope mršavih stopala.

— Evo, pa kolji! — rekao je i samo malo vrat povio. — Drugih nema — dodao je.

— Srećno ti prvo jutro u slobodi, starino moja — rekao je čovek — ratnik i pružio ruku od rata crnu i ogrubelju.

A starac je čekao, vrat je ostao povijen, ruke niz dugačko telo opuštene, pogled ukopan u nevidljivu trunčicu zemlje. Samo je blag vetar borao belo rublje na starini.

— Ne traži više, ne išti nejač i majke kukavice. Uzmi mene za sve — govorila je pomirenost sa sudbinom, žrtva, gađenje od neljudskog i ponos sklopljenog oka za sve selo.

— Starino, pruži ruku da se kao ljudi pozdravimo i u oči pogledamo. Ljudi se po pogledu i obrazu prepoznaju. Slagali su vas, paćenici moji.

Ne, starčeva ruka je čekala dok oči i misao pročitaju, a čovek — ratnik je svoju ispruženu držao. Čovek — ratnik je čekao. I žrtvovani starac — selo je čekao. Samo je dvoboј pogleda cepao skrame straha i nevere. Zavodnile su oči obojice. Jesu li to bile suze krajnjeg bola i naprezanja ili sudara vere i strepnje? — svejedno. Je li to bio zov čoveka za čoveka ili sudar neverne misli i vernog osećanja? — svejedno.

— Čekaj! — rekao je i čudnovato lako se okrenuo.

Išao je prema kući sa uzdignutim i zalepršalim rukama kao let galebov nad pučinom. Zaškripale su sitno i lako bele jelove stepenice. Umakao je za tren oka preko praga. I vratio se. Na ruci mu je visio žut dudov tronožac, a u ruci iskrila litrica kao zlato žute ukrtele rakije. Sa klina pod nastrešnicom hitro i vešto je skinuo sofru od crvenkaste jovovine. I sve je raširenim rukama podigao uvis kao ptičji uzlet.

Čovek — ratnik još je čekao sa rukom poluispruženom i nije video venac Oblih brda na kome su se žene, deca i ljudi međusobno zgledali i samo oni znali šta im starac — selo poru-

ćuje. A starac — selo je lako i vešto sofru postavio, kao da je iz zamaha na troskot sletela. I tronožac je samo malo zaigrao po travi, starac ga je mekanim i smežuranim rukama pogladio kao da dete umiruje.

— Sjedi i dobro mi došao — rekao je i, kao da je mirno stao, uspravio se.

Pogled mu je lutao po padini Oblih brda i krivudavim stazama niz koje je selo oprezno silazilo. Pogledao je oči čoveka — ratnika kao da poslednju proveru vrši.

— Dobro mi došao, prijatelju — rekao je i naliо čašicu nemirne rakije kao rastopljeno zlato, dodao: — Nazdravlje! — i sručio je u usta puna belih i lepih zuba. Obrisao je bele brkove i naliо drugu čašicu za poluispruženu ruku čoveka — ratnika.

— Sa prijateljem prvi pijem — dodao je.

Dragi MILENKOVIĆ

MALO TIŠINE!

Ujutro, pred partijsku konferenciju brigade, rečeno je da će se ona održati noću, jer se pretpostavljalo da bi danju avioni mogli napasti Livno. Toga dana bilo je mnogo sastanaka i još više pitanja s kojima su se delegati morali upoznati pre nego što pođu na konferenciju. I niko nije stigao oka da sklopi toga dugog letnjeg dana.

Konferencija je počela u prvi mrak. Što se više ulazilo u noć, a pogotovo posle ponoći, sve je više dremež osvajao, iako se govorilo i raspravljalo o aktuelnim i zanimljivim stvarima u ovom malom parlamantu u srcu okupirane Evrope. Fizičke mogućnosti su imale svoje granice, u »sitne sate pažnja je popuštala. Najpre se čulo usamljeno hrkanje usamljenog spavača, a onda se dremanje prenosilo kao zaraza.

Negde pred zorou, izlaganje jednog od poslednjih govornika bilo je tako monotono da je delovalo maltene kao uspavanka. Kad je i sam osetio kako je uspavao gotovo celu dvoranu, drug koji je imao reč za trenutak začuta, pa pošto rukom pokaza na nekoliko njih koji jako hrču, slegnu ramenima kao da pita predsedavajućeg da li da nastavi. Drug Plavi, i sam iznenaden uspavanošću, odnosno hrkanjem koje se sad sasvim razgovetno čulo po celoj dvorani, udari nekoliko puta o sto nekakvim metalnim predmetom i viknu što je glasnije mogao:

— Drugovi, molim malo tišine! Skoro će i kraj.

Oni što su bili budni i oni što su bili »laki na snu« prsnuše u smeh. Osvežavajući žagor prođe dvoranom, a neko ljutito upita:

— Pa što drug već ne završi? Ono jes’da ga je prijatno slušati, ali što je mnogo — mnogo je!

Više se nikom nije dremalo, već je i zora pucala.

LONČE MLEKA

Jul 1942.

P rilazimo Šćitu. Još je noć. Oseća se miris paljevine. Naziremo naselje i velike kuće. Umorni smo od dugog marša i napora, pa se malo razgovara. Samo se čuje bat koraka i zvecanje natovarenih konja. Tu ćemo smestiti našu bolnicu. Zgrada samostana je prilično demolirana, a ipak će primiti naše umorne ranjenike, koji danima nisu videli krov nad glavom. I ja, zdrava, radujem se predahu.

Ekipe bolničarki brzo uređuju i čiste prostorije. Sunce je već izašlo. Mi i dalje unosimo ranjenike u zgradu.

— Ne brini, Saša, ima mesta za sve — dovikuje bolničarka Mila.

Neki ranjenici ubrzo zaspase, a drugi me zovu. Čistim i previjam rane.

Napolju je vreva i žagor. Izađoh da vidim šta se radi. Pogled mi zastade na zidinama manastira. Crni, spaljeni zidovi stravično strče. Još ponegde probija dim. Otuda i onaj težak miris paljevine. Naši su spalili manastir. Nisu to hteli, znam dobro, ali su ustaše na tornju imale uporište odakle su mitraljirale. Tvrdoglavu i uporno su se branili. Nije bilo druge. Flaše zapaljenog benzina oblike su plamenom manastir, tvrđavu ustaša. Uporište je palo. Pali su neki naši drugovi, među kojima i dva artiljerca.

Sveže humke me privlače. Nosim dete u naručju. Stojim nad humkama i šapućem mojoj Dolores. Pričam joj o palim drugovima, o njihovim htenjima i idealima. A mala ručicama igra po svežoj zemlji i nešto tepa. Hoće da ponovi moje reči, za nju neshvatljive i još nerazumljive. Bolje je što je tako.

S druge strane manastira vesela vreva i divna melodija španske pesme. Žito, prostrana polja sa zrelim klasjem. Jedna grupa partizana vrše žito. Mediko — dr Gojko Nikoliš, sa vilama u rukama i go do pojasa, baca klasje u vršalicu. Pored njega je još desetak drugova iz Beogradskog bataljona. Gojko je bio u Španiji i otuda španska pesma. Koliki polet i snaga!

Okretoh se prema manastiru. Kakve suprotnosti! Paljevina, miris zgarišta i smrti, a sa druge strane hleb, žetva, život i pesma. To je naša borba, puna sukoba, suprotnosti. Treba se u to uživeti i sve to shvatiti.

Dolazi naredba za vakcinaciju. Treba sprovesti vakcinaciju protiv tifusa. Odmah se pripremamo. Našli smo nešto čaršava i belog platna. Jedna grupa bolničarki s lakšim ranjenicima, uglavnom igmancima, pravi zavoje. Uzimam dva čaršava i šijem bele kecelje bolničarkama koje će mi asistirati pri vakcinaciji.

Na zelenoj ledini improvizirani stočić s belim čaršavom. Bolničarke s belim keceljama, sveže i mlade, pripremaju igle i špriceve pored vatre i kazančeta u kojem voda vri. Kolona prilazi. Gledam ta poznata lica. Gle, izlečeni Kragujevčanin! Tek što je otisao iz bolnice. Mladi Beograđanin mi se srdačno javlja, zahvaljuje na lekarskom savetu. Poznajem i komesara čete i onog crnomanjastog vodnika. Svaki je na svoj način velik, surov i human. Jedna devojka hoće da mi pomogne.

Kako je čudna snaga koja ovo sve vodi. Ne čuju se naredbe, nema pisanih uputstava, a sve ide nekakvim čudnim redom.

Bolnica je brzo i udobno smeštena.

Na drugom kraju priprema se hrana.

I krug bolnice neko čisti.

Vršalica brekće i izbacuje žito.

Proleteri i dalje prilaze lagano mom stolu. Poneka šala, poneko pitanje, ali sve je, u stvari, ozbiljno i dostojanstveno. Umorna sam. Čujem pesme i zaboravljam na nesanicu, na rat. U svemu tome ima i lepote.

Prvi put sprovodim ovako brojno vakcinisanje. Snalazim se iako imam mali broj igala i špriceva. Seljančica iz Crne Gore shvatila je da ne sme prstom ništa dirnuti, shvatila je da pincetom hvata igle, iskuvava i brzo dodaje. Ona još ne zna pravilno da izgovori reč »sterilizacija«, ali zna da za sigurnost i zdravlje njenoga druga mora biti sve iskuvano, a dodir — samo pincetom. I ona se toga savesno pridržava i neće pogrešiti.

Mirno radim i duboko verujem toj maloj drugarici, verujem i borcu koji mi prilazi, komesaru koji roditeljskim pogledom pravi red, hrabrom komandantu, mom načelniku, svakom borcu, verujem čoveku. I ta vera me drži i rađa ljubav najveću i najlepšu — drugarsku ljubav.

Dugo sam se zadržala. Čujem, dete mi plače. Gladno je. Čim sam ovaj posao završila, žurim u zgradu gde su ranjenici. Tamo mi je i dete. U istoj sobi leži borac s visokom temperaturom, u polubunilu.

— Mleka, samo malo mleka, da utolim žed.

Nosim jedno plehano lonče da napojim moju Dolores koja plače i čeka. Zastajem. Mleka nema za oboje. Majka... lekar... ranjenik... drug... Sve mi se uzmešalo.

— Doktorka, jednu kap... mleka...

Priđem ranjeniku i napojim ga. Kako žudno pije gledajući me svetlim, krupnim plavim očima. Sav gori. Njegova ruka me peče. Spuštam ga na uzglavlje i prilazim mom detetu. Uzimam ga i stavljam na poluprazne grudi.

Dolores se smeši. Počinjem i ja. Brigada, bolnica, porodica. Nevidljive crvene niti nas vezuju. Pre neki dan mi je neko pružio korpicu jagoda. »Za tvoju bebu«, prošaptao je. Da. Dobila sam i trešanja, i mleka, i čokolade, i bonbone. Iz Konjica i iz Prozora.

Moja čerčica plače. Šapućem joj uspavanku. Pričam o budućnosti. Lice se razvedrava. Osmeh dolazi, san savlađuje.

Vreme prolazi. Godina za godinom odmiče.

Sloboda.

Izgradnja.

Najzad Sutjeska i proslava na Tjentištu.

Jedva se prepoznajemo. Uzbuđenja, suze, zagrljaji. Tako nekoliko dana.

Već umorni vraćamo se. Pun kupe. Ja sedim sa moje troje dece. Pored mene Đina Prlja, Danica Kolinović. Hodnikom vagona prolaze oni koji nemaju mesta. Često i ne pogledam ko prolazi. Odjednom snažan zagrljaj i jecaj. Snažne ruke stežu mi ramena da me polome, a iz plavih krupnih očiju liju suze. Hoće čovek da progovori, ali ne može. Đina i Danica skočiše, misle — pijan čovek. Ipak je progovorio:

— Mleko, lonče mleka... Nikad to ne mogu zaboraviti.

Pogledah plave oči. Šćit, vatra koja je sagorevala, bolesno telo i šolja mleka koja je ublažila muke. Dunja¹! Dug, snažan obostrani zagrljaj. Jedva progovorismo.

— Šta ti je s malom Dolores, je li ostala živa? — prelazi pogledom preko moje dece tražeći da vidi nju.

U četvrtoj ofanzivi ostavila sam je u Šćitu. Mala humka ostala je pored artiljeraca godinu dana kasnije. Ukopala sam je tamo i ponova pričala priču o artiljercima, o drugovima koji će je večno čuvati i ostati pored nje.

I tada me nije razumela, ali pamtim njen pogled, i sećaču ga se celog života.

Dr Saša BOŽOVIĆ

¹ Dušan Petričković

ŠEST DANA NA DOMAKU BUGOJNA

Šesnaesti jul 1942. U rano jutro bataljon je krenuo prašnjavom cestom od Gornjeg Vakufa ka Bugojnu. Prolazimo kroz seoca Podgrađe, Han-Ploče, Osojnicu, Pavića Polje i oko devet časova stižemo u poveće selo Gračanicu. Ovde skrećemo ulevo prema brdu Gladov, obrasлом kržljavim drvećem, kupinom i glogom.

— Baš je Gladov — primeti neko u koloni.

Sporo se penjemo. Prođe se nekoliko stotina metara pa se zastane. Sigurno se izvidnice oprezno probijaju kroz šipražje. Sunce nemilosrdno peče. Jedan ustaški »bregejac« zavrnda iznad Bugojna i okoline. Nadleteo je jednom i iznad našeg bataljona. Izgleda da ništa nije primetio jer smo se dobro maskirali.

Oko 10 časova izbijamo na brdo prošarano proplancima. Ćete se odmaraju po grupama u šipražju, a izvidnice su otišle napred prema Bugojnu. Štab bataljona je sa komandirima četa takođe otišao napred u izviđanje. Vreme sporo odmiče.

Podne je. Komandant je pozvao na sastanak komande četa i objasnio zadatak. Noćas, u 10 časova, počeće napad na Bugojno. Osim našeg bataljona, u napadu će učestvovati i 4. crnogorska brigada koja se već nekoliko dana nalazi oko Bugojna. Ćete su dobile raspored: 1. i 2. sa pratećim vodom napadaju Goricu, a potom Bugojno s južne strane. Rudarska četa ima da likvidira uporište u selu Veseloj i minira električnu centralu.

Štab bataljona je odredio da 1. četom komanduje Velebit, pošto je Živan ostao u bolnici u Gornjem Vakufu.

Sunce je zašlo za grebene Raduše. Polje oko Bugojna polako tone u sutan letnje večeri.

— Pokret! — čula se glasna zapovest Mira Dragišića, politkoma bataljona.

Ćete se svijaju u kolonu. Rudarska odlazi ulevo. Spuštamo se dosta sporo niz padine, mada brdo nije baš tako strmo. Prolazimo između sela Grniče i Vrhpeć. Pred nama je usred polja brdašce Gorica. Često zastajemo. Tišina. Samo se čuju cvrčci.

Skoro će 10 časova. Levo odjekne poneki pucanj. To verovatno Rudarska četa traži dodir s neprijateljem. Odjednom, po našoj koloni se prosu dug mitraljeski rafal. Naišli smo na zasedu na prelazu kod mlina ispod Gorice. U koloni pometnja. Neko je od naših bacio bombu. Kratko zatisje. I, taman kad smo hteli ponovo da krenemo, dočeka nas sa Gorice uraganska vatrica. Rafal za rafalom. Naši se borci razbežaše po polju tražeći zaklon. Umesto da iznenadimo neprijatelja, mi smo potpuno iznenađeni. Očevidno, za ovaj napad nismo pripremljeni. Ne nalazeći zaklon na ravnom polju, izloženi vatri koja ne da oka otvoriti, borcima nije preostalo ništa drugo nego da okrenu natrag. I to panično, tako da je izgubljena veza. Zato je prateći vod sam dospeo do Vrhpeća ne znajući ništa o četama.

Prošla je ponoć. Oko Bugojna vatrica ne prestaje. Samo je tišina na pravcu napada našeg bataljona. Sa Gorice ustaše pucaju čim primete bilo kakav znak našeg prisustva. Patrola pratećeg voda koja je upućena da potraži naše čete nije ih našla. Ustaše su na nju otvorile žestoku vatru.

17. jul. U svitanje smo se povukli na polazni položaj — na brdo Gladov. I tek tamo smo našli glavninu bataljona. Neki se delovi još nisu vratili. Tu smo saznali da je samo Rudarska četa izvršila zadatak — rasterala je u žestokoj borbi ustašku miliciju i žandarme i oštetiла električnu centralu; ali samo delimično, jer nije bilo dovoljno eksploziva.

Pod mučnjim dojmom da nismo izvršili zadatak i da nas je neprijatelj razbio, ostali smo na Gladovu celo pre podne čekajući da pristignu preostali delovi bataljona sa Momom Dugalićem i komandirom Vučkom. Međutim, pošto su čuli borbu u gradu, nisu hteli odstupiti, već su zauzeli položaj na groblju ispod sela Veselje. Kasnije smo saznali da su odatle onemogućili povlačenje ustaša koje su proterali Crnogorci iz Garačića i Rudarska četa iz Veselje. Kad su se sastali s glavninom bataljona, doveli su sa sobom jednog ustaškog milicionara. Misleći da su na groblju ustaše, taj milicionar je dotrčao da interveniše da ne pucaju po onima što su bežali pred Rudarskom četom i 4. brigadom. Čim je čuo komandu »ruke u vis!«, ispustio je pušku iz ruku. Prebledeo je i zadrhtao kao prut. Odmah je počeo da preklinje za život.

Oko podne, kad smo saznali da su Crnogorci ušli u Bugojno i da vode ulične borbe, komesar bataljona je naredio da im priteknemo u pomoć.

Oko 3 časa posle podne stižemo pred Goricu sa koje nas ustaše zasipaju puščanom i mitraljeskom vatrom. Prateći vod namešta »švarcloze« i top »pito« da bi koliko-toliko paralisao

jačinu vatre sa Gorice. No, čim je vod počeo da dejstvuje, stiže naređenje da se povučemo.

Danas nam je poginuo Nikola Vavić, a ranjen je Bata Čosić, skojevac, koji je još u početku ustanka učestvovao u prvim akcijama na neprijateljeve oficire i kamione u Beogradu. Teže je ranjen, ali se nadamo da rane nisu opasne po život.

Penjemo se ponovo na Gladov. Već je četvrti put kako »merimo« padine ovog brda za ova poslednja dva dana.

Bilo je možda 16 časova kad su svi delovi bataljona prispeли на zbornо mesto.

Neuspех na Bugojnu kao da je najviše pogodio Tršu, zamnika komesara. On se nije ustručavao da otvoreno zameri 1. i 2. četi što nisu izvršile svoj zadatak.

— Da Rudarska četa nije izvršila svoj zadatak potpuno bismo se obrukali — kaže Trša. — Ako smo se danas mogli približiti Gorici, izloženi vatri ustaša, s malo više prisebnosti i elana to smo sinoć još lakše mogli postići. Ovako nešto se nije smelo desiti Kraljevačkom bataljonu.

Trša se s pravom lјutio, jer našem bataljonu se ni u težim prilikama nije dogodilo da odstupi bez naređenja ili da iskida veze. Da bi nesreća bila veća nije nam se pružila mogućnost da ispravimo ono što smo sinoć ispustili. Kad smo hteli odlučno napasti ustaše, došli su kuriri s naređenjem da podemo na drugi zadatak. I, evo nas, na putu za selo Gračanicu.

U prvi mrak stižemo kod sela Gornjeg Odžaka i tu prelazimo Vrbas, a u toku noći produžujemo ka Zijametu.

Vedra, zvezdana noć. Kolona prolazi kroz usnula sela i zaseoke. Jedino nas psi dočekuju i prate lavežom. Obilazimo Bugojno sa istočne strane. Desno se prema nebu ocrtavaju gromade Gradine i Kalina, a levo se čuje puškaranje oko grada. S vremena na vreme nebo zapara po neki svetleći rafal metaka ili sjaj rakete.

U svitanje nailazimo na seoce Piriće. (Ime ovog seoceta podsetilo nas je na braću Piriće, partizane Čibukovačke čete kod Kraljeva, o kojima ništa ne znamo. Bili su hrabri borci.) U Pirićima je ostala 1. četa. Ona će štititi odeljenje minera Rudarske čete koje mora što pre porušiti most na Vrbasu kod sela Čurčića Luga. Ostale čete produžuju niz Vrbas do određenih položaja.

18. jul. Bataljon je poseo položaje na desnoj obali Vrbasa prema selima Grčića Lugu i Kopčićima koja se nalaze uz cestu i železničku prugu s druge strane reke. Zadatak je da dejstvom na komunikaciju odsečemo Bugojno od Donjeg Vakufa, odnosno da sprečimo pojačanje i eventualno snabdevanje koje bi bilo upućeno garnizonu u Bugojnu.

»Švarcloze« i top »pito« su u gustom šipražju u proredenoj hrastovoj šumi, a borci mahom na kosama koje se spuštaju do Vrbasa ili njiva pokraj njega. Naš položaj dominira rekom i poljem pozadi nje kroz koje prolaze železnička pruga i cesta Bugojno — Donji Vakuf.

Podne je. Sunce pripeklo. Borci spavaju. Samo su budni dežurni osmatrači. Odjednom nas probudi tutnjava motora. Jedna je tanketa prošla od Donjeg Vakufa prema Bugojnu. Dok smo dotrčali do topa, ona je već izmakla. Komandant se razbesneo — grdi nas i psuje. Niko ni metka nije opadio. Sad već i ako bi neko htio da zaspi — ne može. Tu je i štab bataljona. Svi pogledi su upravljeni prema Čurčića Lugu. To selo je, kao i čitav ovaj kraj, zatrovano ustaškom propagandom. Moma Dugalić nam je ispričao kako su seljaci dočekali naš vod koji je obezbeđivao minere dok su pokušavali da sruše most na Vrbasu. Oni su bili iznenađeni dolaskom partizana o kojima su svašta čuli. Jedna žena je krenula s kravom da beži. Kad su je naši sreli i pitali kuda će, ona je rekla da ide u Bugojno.

- Pa tamo je borba! — rekao je neko od naših.
- Ako je borba, bežim od ove bande — uzvratila je žena.
- Od koje bande?
- Od ove partizanske!
- Pa mi smo partizani! Ne plaši se. Vrati se kući. Nećemo ni tebi ni kravi ništa učiniti.

Vratila se postiđena. Trša je na sve to primetio da se u ovakvim selima kao što su ova na Zijametu mora još više voditi računa o svakom našem postupku. Inače, njih će i ubuduće ustaše imati kao svoje.

Uveče je bataljon prešao Vrbas. S nama je i 1. bataljon 4. crnogorske. Noćas ćemo zajedno sa 4. crnogorskim i 2. proleterskom očistiti od ustaša sva sela između Bugojna i Donjeg Vakufa.

Oko 9 časova sastajemo se sa 2. proleterskom. Saznajemo da su juče Užičani i Šumadinci napali ustašku posadu u Pruscu i da su tek danas, pošto je pristigao Čačanski bataljon, proterali ustaše. Zarobili su jednog vodnika i deset domobrana i zaplenili nešto oružja i dosta hrane.

U 10 časova krećemo u akciju. Na ulazu u selo Kopčić dočekuje nas žestoka puščana i mitraljeska vatra. U zajednici s 2. proleterskom vrlo brzo smo slomili otpor ustaša. Zatim idemo duž pruge prema stanici. Utom čujemo dolazak voza iz Donjeg Vakufa. Brzo postavljamo top u sam streljački stroj, pretpostavljajući da dolazi oklopni voz. Međutim, dok smo čekali da produži sa stanice i nađe pored nas, voz je posle kratkog zadržavanja punom parom odmaglio nazad. Tako bez smetnje

ulazimo u selo i na železničku stanicu, gde ostajemo do pred zoru. Rušimo na više mesta prugu i stanična postrojenja. Blagoje Bogovac Pop je »u svom elementu«. Pod njegovim stručnim rukovodstvom izvršena je cela ta diverzija.

Naša 2. četa napada posadu kod mosta na Vrbasu, blizu Kopčića, gde zarobljava jednog četnika i 12 domobrana. Četnik je iz sela Skakavaca.

19. jul. Naš bataljon na istim položajima. Odmaramo se. Oko osam časova jedna borna kola sa nešto pešadije došla su od Bugojna u Čurčića Lug. U selu je naša zaseda. Niko od nas ne spava. Očekujemo ishod borbe. Ali se ne primećuje ništa naročito. Tanketa se malo prošetala po selu i vratila se nazad. Ubrzo dolazi kurir iz 1. čete i priča nam šta se desilo. Zaseda je doručkovala kad je tanketa naišla. Ona se zaustavila baš pred kućom u kojoj su bili bombaši. Došla je kao poručena da sa balkona kuće raspale po njoj. Umesto toga, iznenadeni neprijatelj je zaprašio preko Vrbasa. Bežeći panično, posada se okupala u reci i pri tome izgubila puškomitrailjez. Vučko, komandir 2. čete, kad je video šta se događa, uzeo je jedan vod, pregazio Vrbas i — pravo u selo. Ustaše su se dale u bekstvo čim su naši bacili nekoliko bombi i otvorili vatru iz automatskog oružja.

Ubrzo posle toga od Bugojna je naišla jedna kolona. Njena pojавa, neposredno posle bekstva posade sa tanketom, ličila je na izazivanje. Izgledalo je kao da hoće da vrate Vučku milo za drago. Međutim, on ih je dočekao sa svojim borcima i razbio tako da nigde dvojica nisu ostali zajedno. Pobacali su municiju, a mnogi i puške, i razbežali se kud koji.

Nakon ove akcije trgla nas je naša »breda« svojim dugim rafalom, koji je mitraljezac »okinuo« na jednu limuzinu što je naišla od Bugojna. Kad je stala, jedna trojka iz 1. čete otisnu se s položaja i u trku pregazi Vrbas. U međuvremenu iz limuzine izadoše dva čoveka i pobegoše preko polja prema pruzi. Našima nije preostalo ništa drugo nego da ih poplaše vatrom. Zatim su izvukli iz limuzine nekakve stvari i zapalili je.

Ubrzo smo saznali da su trojku sačinjavali Moma Dugalić, Boža Miletić Kosovac i Slavko Petrović Zavrzan. Oni su doneli u štab bataljona plen iz limuzine: sanduk sapuna za pranje, mašinku, bluzu ustaškog oficira, čizme, nešto veša i čokolade.

20. jul. Predviđeno je da se večeras ponovi napad na Bugojno zajedničkim snagama 1., 2. i 4. proleterske brigade. Mi ostajemo na svojim položajima i ni po koju cenu ne smemo dopustiti da ugrozenom garnizonu dođe pojačanje.

Oko 10 časova, u lepom i sunčanom jutru sa neobično velikim vidokrugom, zapazismo kako ispod brda Daljana vijuga

duga crna kolona. U isto vreme na pravcu sela Urije poče žestoka borba. Tamo je 2. proleterska.

Posle pola časa borba poče i kod nas. Rudari su dočekali ustašku prethodnicu na bliskom odstojanju i sasvim je iznenađili. Desetak ustaša je ostalo pokošeno na putu, a ostali su pobegli u žito. Pretpostavljamo da su to mogli biti Francetićevi koljaši.

Oko 11 časova nailaze mnogo jače snage. Opet ih dočekujemo kako treba. Naša su automatska oruđa dobro raspoređena, tako da je vatra veoma efikasna. Ustaše su htele poštovato da probiju naš položaj. Morali smo da upotrebimo čak i top da bismo rasterali starešine koje su s puta, bolje reći, s propisnog odstojanja, komandovale i slale svoje ljudstvo u očiglednu smrt.

Na kratko vreme prisilili smo celu kolonu da odstupi. Ali oko 2 časa po podne ustaše ponovo nailaze, sad već obuhvatajući nas u širokom luku od Prusca i Urije do Kopčića i Jusića.

Gotovo u isto vreme u susret polazi i jedna kolona od Bugojna koju dočekuje naša zaseda kod Čurčića Luga. Na taj način je čitav naš bataljon angažovan u borbi. U koloni koja je došla iz Bugojna bio je jedan deo s konjima. Baš taj deo, te konjanike, uzima na nišan svoje »brede« mitraljezac 2. čete i nateruje da se povuku u neku šumicu iza puta. Uskoro otuda počeše da gruvaju dva topa. Jedna granata raznese u paramparčad krov na kolibi u kojoj je bio mitraljezac sa »bredom«. Nekoliko granata pade u blizini našeg topa, a levo je jedna udarila u hrast pod kojim je bio štab bataljona.

— Pogibe Tršo! — viknu Miro Dragišić.

Pretrčah dvadesetak metara prema uzvišici na kojoj je bio štab i videh kako Tršo leži sav u krvi. Jedno poveće parče granate pogodilo ga je baš kod slepoočnice.

Poginuo je Momčilo Petrović Trša, jedan od rukovodilaca Partije, prvoborac Kraljevačkog odreda. Nestao je još jedan od onih boraca koje je dala generacija Olge Jovičić Rite i Mirka Lukovića.

Prva četa je u Čurčića Lugu našla jednog ranjenika. Molio je i preklinjao za život. Rekao je da je Srbin iz istočne Bosne. Neki naši borci su ga prepoznali. Potanko je ispričao kako se morao pokrstiti i otići u ustašku vojsku da bi sačuvao porodicu. Bili smo užasnuti pojedinostima koje je ispričao da bi prikazao ustaški teror. Tražimo neku logiku u svemu tome. Ali, i pored svega što smo čuli i videli za ove dve godine, ne ide nam u glavu da Srbin može biti ustaša. I to ovde, u ovom srežu, gde je pod ustaškom kamom našlo smrt oko 2500 Srba.

I ovaj treći pokušaj neprijatelja da nas zajedničkim napadom iz Donjeg Vakufa i Bugojna odbaci od komunikacije, što znači i od samog Bugojna, nije uspeo. Za nepun sat borba je prestala. Kolona iz Bugojna se povukla, a legionari su vraćeni ka Donjem Vakufu. Istina, taj uspeh skupo nas je stao. Kad je nastalo zatišje, kod nas je došao vodni delegat Moravčić. Bio je za vreme borbe kod »brede«. Priča nam da je tamo poginuo od artiljerijske granate Miroljub Mirković Kosovac, desetar u 2. četi. Teški su to gubici — Trša, partijski rukovodilac bataljona, i Kosovac, sekretar Skoja u bataljonu! Svi smo utučeni. Neki omladinci glasno plaču. Nije to lako kad prekaljeni ratnici plaču.

U noći, tihoj i zvezdanoj, nakon ovog dana bogatog uzbudljivim događajima, sahranili smo Tršu i Kosovca na položajima na kojima su pali, u blizini seoca Čajić.

21. jul. Kraljevčani su i danas na istim položajima. Kuriri našeg 1. bataljona pričaju da je bataljon sinoć upao u Bugojno preko sela Donjića i zauzeo železničku stanicu, ali se tamo nije mogao održati, jer napad ostalih bataljona 2., 4. i naše brigade nije uspeo.

Danas vlada zatišje na našem delu fronta. S vremena na vreme čujemo puškaranje oko Bugojna i Donjeg Vakufa. Oko 10 časova poče da se razgara borba od sela Urije prema Pruscu. Ustaše su načinile još jedan ispad prema položajima 2. proleterske i završile ga paljevinom kuća na kosi kod Urije.

Predveče, posle šest dana provedenih u borbama oko Bugojna, polazimo preko Odžaka za Sarajevilić. Pri polasku s tugom se osvrćemo prema svežim humkama Trše i Kosovca.

Ljubivoje PAJOVIĆ

DUVNO JE NAŠE

— Drugovi, noćas napadamo Duvno.

— Bravo!

— Druže komandante, ali bez lekcije! Moralno i materijalno odgovaramo za uspeh.

— U redu, Žiće.¹

Noć je. I pritisla je, nekako, ni previše tvrdo, a ni previše mekano. Mjesec se još nije rodio. I noć je, onako obično tamna, taman toliko da se ipak vidi hodati. A onda noć izgleda nekako tuđa, daleka. I tajanstvena kao da nešto u svojim njedrima skriva.

I ... jedva je pronašao štab brigade u rejonu Razdolja. Ta mala oazica rodila je nešto malo sasvim sitnog i mekanog sijena. I tako se od njega može napraviti udoban ležaj za spavanje. Onda ne žulja tvrda planinska zemlja kao nas gore na Jelovači. A ona je, zaista, teška; strašno je teška. I gola je kao prst. Svuda su po njoj iznikle manje i veće, pa i gromadne stijene, koje su se kao tvrđave nadvile nad nama. I tako kao kile na drvetu strče svuda po ovoj planini. Mi se u nesnosnoj vrućini i zapari zavlačimo ispod tih gudura. Krijemo se od julske i avgustovske sunčane žege kao polarni medvjedi kad ih dovedu kod nas. A žega nesnosno peče. I guši kao u kazanu. Vruća zapara bije iz kamena i tvrde zemlje kao vatra. Teška je to planina. I jalova. Ničega sem kamena na njoj nema. Ni jednog jedinog drveta. Ni traga da ih je nekada bilo.

I sunce je opeklo kao žeravica. A mi se vrtimo oko tih kamenih međeda kao u gumnu i pratimo njihovu senku. One nas jedva zaklanjavaju od nesnosnog sunčevog pogleda. Oko podne iznevjeri nas i to malo gostoprimestva, koje nam to kameće pruža. Kamen je kamen. Tvrđ. Od njega nikad ništa. A neki sparni vjetrić neprestano pirka. I peče kao mlaz tople vodene pare iz kazana. A noć je prohladna. Naročito u zoru. Onda se malo podrhtava. Visina je to. Hiljadu pet stotina dva-

¹ Živko Žiće Trninić.

deset i sedam metara, ej! I tu, u škripovima između kamenja, grčimo se od svježe planinske noći. Jedan uz drugog se gučimo kao mačići. Tako je toplice.

Mala vatraca u Razdolju jedva kroz noć proviruje. Drže je samo dva tanka drvceta. I vatrica jedva viri u tmini. Taman je tolika koliko Koča² na njoj može da zapali cigaretu. A jedva bi mogao ceduljicu na koljenu da napiše.

- Hoćeš li da napadaš Duvno?
- Hoću.
- I ne pitaš koliko ih ima?
- Znam da nas nećeš na diviziju poslati.

Borci su se obradovali. A kako i ne bi! Pocrkali smo bez vode ova dva-tri dana. Na Jelovači je nema. I kako to da se toliko snijega, koji je zimi pokriva, i toliko proletnjih i jesenskih kiša na njoj ne zadržavaju?

Na stotinak metara ispod njenog vrha prosula se mala i plitka bara. Eto, samo toliko i ništa više. I oko nje, tolike, žabokrečina se odavno osušila pa smrdi. Smrdi nesnosno. I zarazno. U njoj se na milijarde sitnih vodenih vašiju i crvića koprcaju. Svuda su po njenoj razini narasle velike krpe te žabokrečine. Kad goveda u nju uđu, onda je pocijepaju i razbiju u male i sitne krpice. I voda se još više zamuti. Zelena žabokrečina se izmiješa s muljem. Onda seoska goveda i naši konji zagaze u nju do trbuha. I po svom konjskom i goveđem običaju u isto vrijeme, tu, na licu mesta, obavljaju neke svoje poslove. Ne znaju oni za red i poredak koje je, tu i тамо, ljudski rod nekako stvorio. I ne misle na epidemiološke posledice ... I tako, tu smrdljivu i mutnu smješu, vodu pomiješanu s balegom i mokraćom, žabokrečinom i muljem, piju ... I mi! ... A šta ćeš! Žeđ se na ognju ne da trpjeti. Usne se sasuše kao u bolesnika s visokom temperaturom. Stegnu se i smežuraju. I ispucaju. I krv curi. I boli. Grlo se osuši i stegne, pa se ni riječ ne da izustiti. Onda se nešto suvo guta. Natežeš se i gutaš. I ne ide dalje. Oči se nategnu, a svijest se tetura. U stomaku gori. I šta ti preostaje nego da zahvatiš lončić vode iz te lokve. U njemu se na hiljade tih malih životinja praćaka i igra. Previjaju se i prevrću kao zmijice. I jure gore-dole kao pomamne. I ... šta ćeš? Namrštiš se. Stisneš zube, stegneš grlo. Zažmuriš i ... piješ! A šta možeš drugo? Ništa! Sa stisnutim zubima i usnama kroz dosta prljavu maramicu srkućeš taj mulj. A uvjereni smo da se dosta, dosta tih sićušnih gmazova provuklo kroz maramicu. I između zuba. I grozimo se. I pijemo. Đavolja je to rabota. Otužno i gadno.

² Koča Popović

Kad nas je video šta pijemo, sav je pretrnuo. Oči je razrogačio kao da u nama vidi smrt.

— Šta radite to, nesrećnici jedni! . . Pa to je otrov, žalosna vam majka! Potrovaće se, bog vas ubio! Svi će se razboleti od tifusa. Ko će posle da vas leči? Znate li da su nam bolnice prepune bolesnika i ranjenika. Da vas više nisam video da pijete ovaj otrov . . . Gubite se odatle. Vragovi jedni!

Zamahnuo je kamenom prema nama. Mi se kao postide smo i razbjegosmo, onako kao dječurlija koja su, eto, neki prestup napravila.

— Bežite, pobiće vas.

— Ne bojte se, druže Marko,³ nije Čića Janko⁴ takav. Plaši nas samo.

Kad se Čića Janko okrenuo na drugu stranu i podje natrag ka svom logoru a mi brzo zagrabišmo lončić vode iz lokve, pa opet kroz maramicu cijedimo i gutamo svu tu žgadiju: i crviće, i vodene vaši, i balegu, i mokraću, i žabokrečinu, i . . . sav taj mulj zajedno.

— Zar i ti, Korčagine⁵! I ti, Lepa⁶! . . . O deco, deco! Pa vi ćete propasti, đavoli jedni. Ovamo, za mnom.

U maloj udoljici, na stotinak metara ispod lokve, neko je nakosio mali plast sijena. I zdjenuo ga. Pored njega je Čića Janko prosto malo sijena i tako sebi napravio dosta udobno ležište. Iz plasta izvadi sivu vojničku čuturicu. U plehanu čašu iscijedi zadnje kapi vode.

— Evo! Malo je stara, ali je čista. Od prekjuče je nosim iz Duvna. Ali da mi obećate da više nećete ni pogledati onaj smrdljivi otrov.

Na Lepinom i Korčaginovom licu razli se djetinjski, radosan osmijeh. »Eto, i u ratu ima roditelja«.

— Čića Janko, nećemo vam, bogami, to malo vaše sirotinje. Nismo mi žedni. Napili smo se mi dosta. Neće nam ništa biti ni od one u lokvi, ne bojte se. Navikli smo mi na sve. Prekalili su se i ovi naši varićaci, pa samelju i kamen, a kamoli neće to malo crvića. Nema za nas zime dok nam je škembe ovakvo.

Korčagin se potapša po stomaku kao da ga miluje, pa dodade:

— Samo vi dajte više 'leba i mesa, pa se ne bojte za nas; lako ćemo mi za crviće. Od njih ćemo mi da se udebljamo kao prasci.

³ Aleksandar Ranković.

⁴ Moša Pijade.

⁵ Nikola Milekić.

⁶ Leposava Marković.

Gleda ga kao u čudu. »Pazi ti balavca! Šta ti on zna! Nije još ni iz pelena izašao, a pazi kako vergla kao matorac«.

— Ama uzmi, kad ti kažem. Evo, za nuždu dosta. Pola čase tebi, pola Lepi. Hajte, uzmite. Sutra ćemo ići odavde, inače ćete propasti. A najbolje je da vas dvoje i na spavanju ostanete ovde, kod mene i Marka. Trebaćete nam. Nećete ići тамо gore, jer ćete se potrovati. Sedite tu.

— E, Čića Janko! A mi noćas idemo na Duvno. Znate... ostalo je тамо u samostanu ono malo vina što nam ga uzeste kad smo prvi put ušli u Duvno.

Na njegovom mršavom i smežuranom licu razli se radostan osmijeh. Oči mu se preliše mladalačkim sjajem. I živahnjuše.

— Eh, manguparijo beogradska! Baš ste vi, Beograđani, od najstarijeg do najmlađeg, svi jednaki — manguparija... Hajte, brate, kud bilo samo da niste ovde. Što dalje od onog otrova.

Sakupili smo se pod samim vrhom Jelovače. Sa nama je i Kombinovana četa.⁷ Odavno nije ratovala, pa su ljudi nešto malo izgubili borbenu kondiciju. Izgleda, tako mu je to u svakom poslu. Rutinirani pješak poslije dužeg odmora teže se kreće. Nekako se spotiče. I kleca. I brzo posustane. I lako se zamara. Onda ga bole noge. I čitav organizam. I na kraju jedva korača... Tako je i sa iskusnim ratnicima, koji su preživjeli bezbroj borbi i okršaja. Poslije dužeg zatišja u pozadini postanu nevješti borci. Nekako omekšaju, olabave, pa zaziru i od svog jedinog, nehotice ispaljenog metka. A na neprijateljev rafal pretrnu.

Iz dosadašnjeg ratovanja nama je poznato da nije dobro kad su borci na duže vrijeme van borbe. Za jedinicu kojoj je glavno zanimanje ratovanje, to mu nekako dođe kao ljenčarenje. A ljenčarenje je gnjiljenje. U ratu nagriza moral; gubi se ratna vještina. I, za borca je u ratu nekoliko dana odmora dosta, pa opet u gužvu.

Iz ove naše skupine, polako kao iz klupčeta, izvija se čelo kolone. Onda kolona raste. Sve više. I više. I klupčeta polako nestaje. A nit se izdužila na nekoliko stotina metara.

— Šta ono žmirka ispod sena, Milutine?⁸

⁷ Stab 1. proleterske imao je neposredno pod svojom komandom »Topovski« i Pionirski vod. Kako u tom vremenu ni jedan ni drugi nijesu imali svoja formacijska sredstva, to je stab od njih, privremeno, formirao Kombinovanu četu.

⁸ Milutin Tanasićević.

— To ti je, na primer, Čića Jankova elektrana. Svaku noć on tako. Kad sam prošle noći bio na straži, nekoliko je puta palio i gasio tu petrolejku. Bio sam i kod njega. Kad me na straži smenio Duca,⁹ podoh da vidim šta je to. »Što si došao?« kaže on meni, onako jetko, kao da se ljuti. »Da vidim, Čića Janko, šta je to«. Onda je namah omekšao. »E, dobro de. Pravilno. Treba na sve paziti. Sad si video i idi. Odmaraj se«. A kažu on uvek tako radi. Prospava sat-dva, pa opet ustane. I sve nešto beleži u nekakvu svesku. Drži je na kolenu i beleži. Neko mi reče da piše nekakva pravila, zakone, šta li! Piše zakon o našoj narodnoj vlasti.

— Oho! Prerano je počeo. Dok se ovo svrši, imaće vremena da napiše vagon zakona.

Pod teretom naših koraka zemlja potmulo mumla, onako kao dremljiva mačka kad je neko u zimskom snu uz nemiri. I bubnji, onako kao da je u njenoj utrobi provalija.

— Srećno, momci, srećno!

— Hvala, hvala, Čića Janko. Ali nemojte ujutro rano dole dok mi sve ne raščistimo. Znate, nije baš ugodno.

— Znam, znam da vam nije ugodno dok sve opljačkate. E, manguparijo jedna... Ne dam ništa. Sve ču vam uzeti.

— Dobro, dobro. Videćemo.

— Samo vi udrite dobro po njima, pa će biti bolje i meni i vama. Srećno! Namlatite vi njih dobro, pa ćemo lako za drugo.

— Čića Janko, vinčeremo.¹⁰

— Pazi ti mangupa jednog, šta on zna! Ali ustaše udrite po naški, Korčagine!

Kolona se kreće po mraku. Tiho. I nestrpljivo. Hoćemo što prije u Duvno. Prije neki dan bili smo ga iščupali iz ustaških kandži, a sad, eto, opet oni rokču po njemu. Nekako, sramota nas je zbog toga. A, tako ti je u ovom ratu, čas mi, čas oni, po nekoliko puta do konačne pobjede.

— Napićemo se prave vode, braćo! Uh, majku mu!

Htjeli bismo da se glasno radujemo. I da trčimo. Što brže. A tišina je. Onakva kakva nam je potrebna. I kako je naređeno. Pa, i naši je konjići poštuju. Stenu pod teretom muničije i oružja i pažljivo koračaju. Biraju mesto gdje će stati da ne bi naša osjećanja uz nemirli. I ne frkču kako je to njihov urođeni običaj.

Topla tiha noć pažljivo prati naše korake. Svojom mirnoćom i nježnošću, ona je noćas veoma darežljiva prema nama. Miluje nas kao draga i mila djevojka kad miluje voljenog momka, onako sjedeći mu na koljenu. A tamo, na istoku, kao da je planina Ljubuša mlijekom prelivena. I planina Paklena.

⁹ Dušan Živković.

¹⁰ Vinčeremo, talijanski — pobijedićemo.

Onda je mjesec sanjivo izvirio. Zatim je za čas onako odvažno, momački narastao kao da je iz vode izronio. I tako okupan i čist, blago i nježno pomilovao nas je. Oko nas je prosuo mlijecnu i sanjivu postelju. I mrak je nestao kao da ga je neko metlom pomeo. Noć je odjednom zablistala, kao da se obukla u rijetku mlijecnu maglu. A zvijezde su se neosjetno povukle i negdje posakrivale kao stidljiva nevjesta. I onda noć izgleda kao da je mlijekom polivena. I sladunjava kao milovanje. I nekako sablazna. Za hajduka je ova noć kao poručena. I za nas. I mi sad gazimo po tom bledunjavom mjesecućevom čilimu. I koračamo kao vukovi. A nama se čini da se sporo krećemo. Časovi neosjetno prolaze. Vrijeme odmiče. Strepimo da ne zakasnimo. Do zore treba ući u Duvno.

Treća četa ostaje u Mokronogama da nam obezbijedi leđa.

Za Duvno su nam dovoljne dvije naše čete i Kombinovana¹¹. Tamo je njih samo pedeset. Koča nam je tako rekao.

Na čelu naše kolone je patrola. Tu smo na dva kilometra pred Duvnom. Uz blage padine prevoja Jančarice koračamo polako. Na vrijeme smo stigli. Tek je dva časa po ponoći. Do zore ćemo u Duvno. Idemo cestom. Tiho. Slobodno. I ležerno.

Krrr, krrrrr . . . Krrrrrrrrrrr . . .

Rafal je rasjekao noć. I pocijepao mjesecinu. Iznenada. Oštro i jetko kao prgavo pseto. Tu odmah ispred nas, na trideset koraka, sa tt 942. Pljusak čeličnih stršljenova poprskao nas je kao tuča iz gustih i mrkih oblaka. Naša patrola je teško ranjena. Brica¹² je smrtno pogoden. Ćirić¹³ ga stoeći brani. I njega je mitraljeski rafal zaprašio. Krv je potekla. I toplo je pokuljala. Munjas¹⁴ je ugrabio puškomitraljez iz Ćirićevih ruku. I Jegdić¹⁵ sa njim. Tuku na trigonometar 942. Osvetnički. I noć se proložila. I raspukla. Tišina je nestala.

Kao iz gustog grmena kad izraste trokrako stablo, pa se gumasto prostre iznad žbunja i pokrije ga kao razapeti šator, tako su iz našeg grijezda odjednom nikla tri ubojna potoka. I rastu, rastu. Nadolaze. Sve više. Više. I kao nabujala rijeka u proljeće poplaviše padine Jančarice. I Duvanjsko polje. A Kombinovana četa se malo pomrsila. I pogriješila put.

— Korčagine, trk! Povedi je iza Blažuha na Podvezice.

Prva četa je prikovana za zemlju. Oštiri neprijateljevi rafali reže na nju kao bijesni psi. I puške.

¹¹ U ovoj borbi učestvovalo je ukupno oko sto dvadeset naših boraca.

¹² Miodrag Marković.

¹³ Milorad Ćirić.

¹⁴ Milan Munjas.

¹⁵ Alekса Jegdić.

— Siniša¹⁶, sa jednim vodom zaobići lijevo i probij se iza njihovih leđa. Pucanja nema. Duvno bez metka treba uzeti. Nećemo, valjda, još i na miliciju trošiti municiju. Ionako je nema-mnogo.

Krrr, krrrrrr... krrrrrrrrrrr...

I mnogo pušaka. Zagalamile su kao prznice. Onako bez reda, kao čavke. A mitraljezi reže kao bijesni vukovi. Više njih je tu, tri, pet, sedam. I dva teška. Grokéu kao svinje kad su za svađu spremne. Oštros i nemilosrdno. I bombe rokéu. Hm!.. Kako to? Nije to milicija. Nema ona toliko mitraljeza. Ko bi još u nju imao toliko povjerenja! I ne tuče se ona tako dobro. Nekoliko minuta i kida. Ovo je nešto drugo, ozbiljnije. Koča nije imao dobro obavještenje.

— Nećete u Duvno, majku vam komunističku. Ovdje su bobanovci¹⁷.

Hm! Kad je tako, ne ide bez vatre. Moramo i mi.

— E, videćemo, gadovi jedni... Raspalite, drugovi!

I grmi. Oštros. I vruće. Noć se uzburkala kao naviljci oblaka u kišnoj oluji. Lomata se kao zbumjena zvijer koju gone. I jeći. Uši su pune huka. I pluća kisjelog mirisa. Barut štipa za nozdrve. I za oči. Borba se gusto razigrala. Oštros i jetko. I sve više. I sve jače. Sve oštiri. Tvrdo. I mahnito. I vazduh je pun kiselina. I oštrosi čeličnih zrna. Lete oko nas kao gusti roj ljutih zolja. Svijetle strijele su se ustremile na nas kao da oči hoće da nam zapale. Onda se kao luk izviju i vinu gore, iznad naših glava. A zatim ih nestane. I oko njihovih glava još više lete. Naših dvanaest rafala odjednom sé sruči tamo na njih. Pljušti kiša olova kao tuča u provali oblaka. I lije pomamno, bijesno. Oganj plamti kao vihor. Borci pretrčavaju, legnu, puze. Trče. I opet puze. I opet trče. Probijaju se u neprijateljske redove. Kao da im smrt ne smeta. A ona tu, odmah ispred nas, zlosluto hoda. I pjeva svoju posmrtnu melodiju. Neljubazno kao strvina iz svega glasa urla. Mi je čujemo. I vidimo plamenu zublju u njenim usijanim čeljustima. I lomi kosti. I mešo razdire. I krv pije. A borci kao da su se na nju navikli. Još u Srbiji. I u Sandžaku. I u Hercegovini. I ovdje, u Bosni, najviše. A mi ju rišamo. Nadiremo. Pritiskamo bobanovce.

¹⁶ Siniša' Nikolajević.

¹⁷ Ustaške jedinice formirane od ljudstva iz okoline Imotskog često su se nazivale »Bobanovci« po njihovom zemljaku i organizatoru Rafaelu Bobanu, ustaškom bojniku-pukovniku, zamjeniku glavnog ustaškog zapovjednika »Crne legije«. Prema pričanju ljudi u okolini Livna, Duvna i Imotskog i prema pisanju ustaške štampe Rafael Boban je bio ekonomski emigrant kao i mnogi drugi torbari iz okoline Imotskog. Emigrirao je prije rata u Belgiju. Tamo ga je ustaška organizacija zatrvovala i školovala za zadatke koje sada revnosno izvršava. I tako je od njega napravila koljačkog komandanta. Glavni je organizator ustaških postrojbi-jedinica u okolini Imotskog.

— Jovo, majku im njihovu, evo ih iza nas!

— A, tako, rđe jedne! Da vidite ko su proleteri, majku vam ustašku!

— Drugovi, pritisnite! Udrite po Bobanu!

Žuta satnija¹⁸ okrenula nam je leđa. A mi za njom. Trčimo. I tučemo. Htjeli bismo da ih sve pohvatamo. I da uništimo to pogano sjeme. Korov treba iz korijena čupati.

— Udrite, drugovi, majku im fašističku.

I grad je, kao i svako ratno poprište, pun smrti. Zasijan je kutijama od municije, i praznim čaurama, i municijom. I fišeklijama, i puškama. I sivim čeličnim šljemovima na kojima je utisnuto veliko latinsko »U«. I leševima. Najviše mrtvih je tu, oko zgrade sreskog načelstva. Iz nje su bobanovci, tu, na kraju grada, davali poslednji otpor. A posljednji otpor je najteža radnja. Zadnjima je uvijek najteže. Njih najviše tuku. I oni nikad ne prođu dobro.

Onda su iz sreske zgrade na nas bacili bombe. Zatim su bobanovci iskočili kroz prozor. I bježe. A mi ih nemilice tučemo.

Bato¹⁹ je utrčao u zatvor sreske zgrade. U polumračnoj sobi buknulo je jaukanje ljudi. I zapomaganje žena. I vrisak djece. Majke ih grčevito stiskaju na svojim grudima. Obgrlile ih rukama. I čitavim bićem. Lelek je odjeknuo daleko. Koža se ježi. Kosa se na glavi diže. Oni su pomislili da im je došao kraj. Tako su im ustaše juče rekле²⁰. »Gadovi partizanski! Hoćete komunizam, a? Sve ćemo vas pobiti kao svinje. Svi ste vi Srbi takvi. Treba vas istrijebiti. Sve ćemo Srbe na vrbe. Ni dijete u koljevci nećemo ostaviti. Uništićemo mi vas. Srpske svinje. A vas dvoje!.. Vi ste mi neki Hrvati! Sa Srbima, a? Tpfuj! Sve ćemo vas ujutro poklati kao svinje...«

I oni su zakukali kad su Batu vidjeli. Pomislili su da im je došao kraj. Kuća je zaječala. I mladići. I djevojke. I žene. Djeca su se u svojim rođenim suzama kupala. I teku niz mekane obraščice kao nabujali potočići u proljeće. I vrište. I jecaju.

— Ne bojte se, drugovi. Mi smo partizani. Došli smo da vas oslobodimo.

¹⁸ »Bobanovce« — ustaške jedinice formarane od ljudstva iz okoline Imotskog — često nazivaju »Žuta legija«, vjerovatno za razliku od »Crne legije«, a uz to nose uniformu od sukna žučkaste boje. Takvu uniformu nose sve ustaške jedinice sem »Crna legija«.

¹⁹ Miodrag Blagojević Bato.

²⁰ U zatvoru sreske zgrade, između ostalih, bili su i: Boro Vuković, 5 g., Zdravko 8, Rajko Vuković 9, Zvezdan Vujnović 16, Duško Vuković 18, Milena Zelen 20, Bosiljka Zelen 35, Savka Vujnović, Stojan Vuković, Saveta Vulić, Jovanka, Jele, Miodrag, Mara Kovačević.

Oni su namah ućutali. Oči su im od straha kao jabuke narasle. Nijesu mu vjerovali. »Nije to partizan. Ustaša je. Na glavi mu je ustaška kapa«. Razrogačenih očiju bulje u njega.

— Ne bojte se. Evo, vidite petokraku.

A oni je nijesu vidjeli. Bata ima običaj da često rukama čeprka oko kape. Čas je zaturi unazad, čas je nabije na čelo. A čas je opet nakrivi na lijevu, pa opet na desnu stranu. Nikada mu nije kako treba. Pogotovo kad je gužva. I tako mu je i danas okrenuta natraške. On je skinu i pokaza im crvenu petokraku zviježdu, veliku kao ispružena šaka.

— Blago nama, braćo naša!

Žene su zajecale. I pale mu na grudi. Djeca su stenjala. Nešto teško tjeralo ih je na plač. Momci su ga uzeli na ruke.

— Nećemo se više od vas odvajati.

Preko dvadeset živih leševa, ispijenih lica i izbezumljenih očiju, jurnulo je ulicama. Potrčali su svojim kućama. »Je li još ko od naših ostao u životu?«

Zora se probija kroz sanjivu jutarnju mjesecinu. Rastjeruje i polako se uvlači u ulice našeg grada. Korača veselo kao na svadbi. I grad je budan. Čitav je na nogama. Očekivao je slobodu. I ona je, evo, došla. Ulice su brzo oživjele. Ljudi se pozdravljuju. Čestitaju jedan drugome. Radosno. I zabrinuto. Nije ovo kraj zlu. Hoće li ovo biti kraj ustaškoj tiraniji u Duvnu? I trnci ih podilaze. Nekima mišići drhte. A nekima i krv jače kola. Ima ih i kojima se ledi... Vreva se sve više povećava. Gotovo je čitav grad na ulici. I žene, i djeca, i ljudi.

*Po šumama i gorama,
Naše zemlje ponosne.*

*Idu čete partizana,
Slavu borbe pronose.*

Gromko. I veselo. I snažno. I ubjedljivo. Ori se naš grad. I okolina. I planine. Na sve strane raznose našu slavu. I... danas nam je dan mnogo nasmijan.

— Bravo, bogami! I brzo vi to nekako. A mislili smo da ih nećete otjerati. Bilo ih je dosta, blizu dvije stotine. I sve oni pravi bobanovci²¹.

Na prozorima nikoše čupave glave kao pečurke poslije kiše. Žene su se, tu i тамо, na brzu ruku nekako očešljale. Ne bi valjalo da ih vidimo neuredne. One o tome vode posebnu brigu. Nije to loše. A dječurlja su sasvim čupava. Djeca ne

²¹ U Duvnu je tada bila jedna satnija od 174 ustaška vojnika. Poginulo je u ovoj borbi osamnaest, a dva su zarobljena. Mi smo imali dva mrtva i četiri ranjena. Zaplijenili smo 10.000 puščanih metaka. 220 hiljada kuna, 320 kg dinamita itd.

polažu mnogo pažnje na uljepšavanje. Najradije bi gola i bosa išla. A nešto kasnije, na nekim prozorima proviriše i mlade i lijepе žene i djevojke. Na jednom prozoru šepuri se osamnaestogodišnja djevojka. Okitila se kao za vašar. Po izgledu živa je kao vatra. I požudna. Ako bi joj neko dao karakteristiku: »lakomislena i koketna« — možda ne bi pogriješio. Oči su joj nekako sanjive. I mutne kao da su još pune noćnog sanjarenja o lijepom princu iz bajke. I gleda nas nekako nejasno; onako, bunovno i ošamućeno. Nijesmo mi prinčevi iz bajke. Ni iz zemaljskih dvoraca. Ali... i mi smo muško. I neki požudni sjaj poče da preliva njene sanjalačke oči. Sve više. A usne joj se razvukoše u blag, sladunjav osmijeh. Milo i drago. I mi se smijejimo na nju. Smješkaju se i na drugim prozorima. Talas uzajamnih osmijeha sve se više razliva na prozorima. I na ulici. Oči sve umiljatije igraju veselu mladalačku pjesmu. I srca se vesele. I mišići se razigravaju. Golicanje raste na obije strane... Pa mi se nešto malo i poznajemo. Prije nekoliko dana bili smo zajedno. Među nama ima i bližih poznanika. Svakako. Prijatna su nam ta sjećanja. I smješkanja. Rat je, ali... Duša je duša. Osjećanja i u ratu ključaju. A ko je taj koji ne voli umiljati osmijeh lijepе žene?

Dječaci i djevojčice se vrzmaju oko nas. Zagledaju nas sa svake strane. I mjere nas od glave do pete. Pa onda i poprijeko. A neka mala čuperava i neočešljana glavica provirila je kroz prozor i smješka se. Mlada majka ga drži na rukama i čuva da ne padne. I smješka se. Nama. I djetetu. A ono se neprestano trza kao da bi htjelo da se otme.

— Zdlavo, dlugovi.

Podigao je svoju malu pesnicu do glave.

— Zdlavo, batice, zdlavo,

Onda je svoju malu glavu hitro okrenulo majci. Od radoosti je njene obraze obgrlio ručicama. »Pozdravili su ga parti-zani«. Njega, klinca. I radosno vrti glavicom čas na nas, čas na svoju mamicu. I veselo se smješka. I ona. I mi. Pa... jasno.

»Čestitam vam na lepom uspehu. Šaljem vam druga da vam dâ listu sumnjivih... Koča.«

Čestitaju nam i štabovi bataljona naše brigade. Drago nam je. A mi nijesmo sasvim zadovoljni. Nijesmo sve ustaše u Duvnu pobili. Ostalo ih je još. Treba ih pronaći. I potući. Inače, zlo neće prestati.

Dan sve više raste. I sloboda. Ljudi se polako oslobođaju mraka. Najprije djeca. Ona slobodno trčkaraju oko nas. Za svašta se interesuju. I zapitkuju.

Zidovi kuća su išarani tuđim slovima. Grubo. I ružno.

»Komunizmo: rovina del popoli«²².

»Mosca si rivolve la Croatia si sviluppe«²³.

»Dužnost je i čast svakog Hrvata boriti se protiv komunizma«.

Bogati! Pa što ne kažete? A šta na to kaže hrvatski seljak? I srpski? Njima su od rada i teškoća ruke ispucale. I pete. A vi mu i dušu sišete. Radnike ste u mulj utjerali. U čošak bijede ste ih strpali. Ne date im da slobodno žive. I djecu im u logoru mučite. I ubijate. Pa zar oni za vas? Protiv sebe!... E, vraga! Tu logiku ne mogu usvojiti radni ljudi. Zato se i bore protiv vas. I protiv vaših parola. I protiv njemačkih. I talijanskih. Svaki dan sve više. I sve jače. I vaše parole sve više blijede. Narod je na njih odavno pljunuo. Sa omalovažavanjem. I sa mržnjom. To nijesu parole radnih ljudi. To su njihove: Pavelićeve, Rupnikove, Hitlerove, Nedićeve, Musolinijeve. I ustaške, i četničke. To nijesu hrvatske, ni srpske, ni muslimanske; ni seljačke ni radničke. To su njihove. Fašističke.

— Piši, Žiće!

— Na kojoj kući, Čedo?²⁴

— Na svakoj. Organizuj grupu crtača i piši. Velikim crvenim slovima koja se ne brišu, piši:

DUVNO JE NAŠE

2. avgusta 1942.

Beogradski bataljon

Miladin IVANOVIĆ

²² »Komunizam: propast naroda«.

²³ »Moskva propada. Hrvatska napreduje«.

²⁴ Cedomir Minderović.

Posle usiljenih marševa i borbi trebalo je da naš bataljon u oslobođenom Duvnu dobije predah. Svi smo se radovali tom odmoru.

Gradom je dominirao samostan, koji je služio i kao sklonište neprijateljeve pljačke. Bilo je tu hrane, odeće i obuće, a i razne druge robe opljačkane iz trgovackih radnji. Čitave tube platna, štofova, somota, lepe australijske vune raznih boja — svega se tu moglo naći.

Svu zaplenjenu robu preuzeo je bataljonski intendant Rakić¹, koji se upravo razleteo po samostanu. Magacine čuva straža. Ne daju ni da vidimo čega sve ima unutra. Snalažljiviji drugovi i oni koji su prvi upali u samostan pričali su nam s najvećim uživanjem o gomilama raznovrsne robe, »žaleći« što nisu uspeli ništa da uzmu.

— Šta ćeš, Dimče, — kaže Milutin Tanasijević² naše je da »očistimo« samostan od neprijatelja, a Rakićev je sve što se u njemu nađe. Rakić se drži linije, on je glavni.

— Jeste, brale, ali on nastupa tek kada mi prođemo — dodaje drugi. — No ipak je bolje što nismo ništa uzeli, inače bi nas bilo i na konferenciji, jer od Vanjke se ne može ništa sakriti.

— U redu, nemam ja ništa protiv naređenja i Rakića, ali on se, brate, pravi mnogo važan! — na to će Živković.³

Janjić,⁴ uvek spremjan da brani Rakića, odmah upade u razgovor:

— Lako je s Rakićem, on će, bar, to obezbediti za bataljon, ali samo da ne stigne Čiča Janko⁵. Ako on dođe — ode sve, jer on deli samo na ravne delove, bez obzira na to čiji je plen.

¹ Jezdimir Rakić.

² Milutin Tanasijević.

³ Jova Živković.

⁴ Branislav Janjić.

⁵ Moša Pijade.

Prvoga dana Rakićeva briga je bila briga mnogih, jer su se priče o tome čega sve ima u samostanu nadugačko raspredale. Živković je u poverenju rekao Đuki i meni šta su sve uzeli pojedini drugovi i pokazao šta je on uzeo. Bile su to neke sitnice: beli i crni konac, dugmad raznih boja, igle — čitav mali šareni dućan. Nas dve smo se smejale šta je sve nakupio. A on nam je objašnjavao da će to s Janjićem »udati« za puru s kajmakom.

— Pametnije bi bilo da si uzeo sebi rublje i čarape nego to — savetovale smo ga.

— Ne brinite se vi, znam ja šta radim. Rakić ove stvari ne deli. Rublja ima koliko hoćeš u magacinu i svi će ga dobiti, a ovo će podeliti narodu . . . Vi jezik za zube, niste ništa videle! Bolje bi vam bilo da odete Rakiću, da vam posle ne bude žao, jer za vas, ženske, ima mnogo lepih stvari. Oh, što ja nisam žena, ala bih se udesio!

Poslušale smo ga i otišle Rakiću. A on nas je dočekao rečima:

— Gde ste, lepotice moje? Hoću da vas ponovim, da budete najlepše u brigadi. Birajte, uzmite šta želite. Ti, Đuko⁶, znaš šta je moderno, a i starija si od Lepe, izaberi za obe.

I tako je i bilo. Za bluze smo izabrale svileni somot boje trula višnja, zatim štof za suknce i ostale stvari koje su nam bile potrebne. Odmah smo se raspitale za krojačicu.

— Od somota čemo sašiti bluze sa bauš-rukavima, a od štofa suknce-pantalone — kaže Đuka.

Bila sam radosna što će se ponoviti i prvi put u životu obući tako lepu bluzu. Izabrale smo i vunu za džemper. Kada je sve bilo gotovo, obukle smo se. Stajala sam kraj ogledala i nisam mogla poverovati da sam to ja. Presrećna, zamišljala sam sebe kod kuće, u mom Zabrežju. Da sam tamo, sada bih prošla kroz selo i otišla u Obrenovac na vašar, da zaigram u kolu ovako lepo obučena. Ali moj babo bi rekao: »Lelo, to nije za tebe, još se nisi zadevojčila«. Znam, ne bi mi on to kupio, ne zato što se nisam zadevojčila, već što je skupo. Sećam se kako sam bila srećna kada bih dobila cicanu ili porhetsku haljinu, jer za lepše nisam ni znala, a sada je na meni bila somotska bluza koja se sva sija.

Blistajući tako od radosti, pojavile smo se u četi. Naravno, odmah smo postale središte pažnje. Nastalo je komentiranje među drugovima. Jedni su nam se smejali na račun bauš-rukava. Ja sam se branila da je to Đukina ideja, dok im je ona govorila:

⁶ Đuka Đoković.

— Što se smejetе, to je moderno, tako se danas nosi. Jest' da smo u ratu, ali...

Drugi su odobravali naš postupak, govoreći:

— Pustite ih neka se odmore od pantalona, bar dok smo u Duvnu.

Objašnjavale smo im da smo to saštile da bismo imale šta da presvučemo.

Naša sreća je bila kratka veka. Pozvali su nas u komandu čete. Šijan, zamenik komesara čete, i Milan Petrović, zamenik komandira, osuli su vatru po nama:

— Koga ste pitale kada ste to šile? Kakvo je to modiranje u ratu? Na šta ličite? Jeste li vi u proleterskoj ili niste? Treba vas kazniti zbog malogradanštine.

Mene je Milan posebno grdio:

— Šta si se povela za Đukom. Ti si naše, posavsko dete. Vučemo te još iz Posavine. Dragan⁷ je kriv, trebalo je da te vratimo kući. Nije za tebe rat, već lutke.

Plakala sam i bila veoma uvredjena. Rekla sam da mene niko ne vuče, već idem sama, od svoje volje. I još:

— Iako sam mala, koristim ovoj borbi. Svi me drugovi vole i sve bi učinili za mene. Samo me ti uvek, bez razloga, kritikuješ. Ići će iz čete i žaliću se štabu.

I stvarno, otišla sam u štab i rekla kako su nas Šijan i Milan grdili. Komandant se smejavao:

— Šalili su se oni, Lepa. Oni su to više iz zavisti, jer nemaju mogućnosti da se tako lepo obuku. U sukњama ste više devojke nego vojnici. Ostani ti u svojoj četi. Nemoj se ljutiti, već se smeji kao Đuka.

— Ne, neću, uvredili su me — odgovorila sam odlučno.

— Žao mi je čete, ali će ipak nastojati da odem.

Ubrzo smo krenuli u selo Kolo. Sa sobom sam nosila sve što mi je Rakić dao. Ruksak je bio pun. Pri pokretu iz Duvna, komandir je naredio da se nepotrebne stvari odbace radi lakšeg kretanja. Pokušala sam da rasteretim svoj ruksak, ali se, i prema kritike, nisam mogla rastati od lepog svilenog rublja, čarapa, bluze, kolonjske vode i drugih sitnica. Rešila sam da sve to stavim u ruksak ispod sanitetskog materijala. Mislila sam — kad mi oteža, baciju sve na konja.

Krenuli smo, ali kako je malo ko htio da se rastane od svojih stvari, kolona je išla sporo. Drugovi sa većim rezervama su zaostajali. Komandir se ljuti:

— Idete kao da smo već marševali deset dana, umesto da posle ovog odmora letite.

⁷ Dragan Marković.

Tanasijević, savijen pod teretom ruksaka i puškomitraljeza, odgovara:

— Uležali smo se, druže komandire. Čekaj dok se mašine zagreju.

— Bolje reci dok pojedete rezervu iz torbi i bacite što vam ne treba — dodaje komandir.

— Gledaj ti njega — tiho se javlja Dimče⁸. Namirisao je šta sve imamo u torbama. Opasan je taj Moma, prava vojničina.

— More, kad mogu da nosim ovaj puškomitraljez i hranu za njega, mogu i za sebe. Čoveka valja podmazati. I on je mašina. Nek priča šta hoće! — kaže Milutin i pruža svoju čuturicu Dimčetu.

Uskoro pade naređenje:

— Bataljon stoj! Odmor.

Bili smo umorni iako smo malo puta prevalili. Seli smo. Iznenada, kroz kolonu prolete vest da komandir vrši pregled ruksaka. Snalažljiviji za tren oka posakrivaše svoje rezerve i čuturice s »vodom«, a i one sitne »dućane« koje su nameravali da dadu za puru u nekom selu. Mislila sam da se moje stvari ispod sanitetskog materijala neće ni primetiti. Na pitanje komandira šta imam u ruksaku kad je tako pun, brzo sam odgovorila:

— Sanitetski materijal?

— Ništa više?

— Pa, i nešto mojih stvari.

— Da pogledam.

Pružila sam ruksak, a on ga je pretresao do dna i, na moju žalost, komad po komad pokazivao svima, kao trgovac na vašaru kad hvali svoju robu. Uz to je govorio:

— Gledajte šta je sve Lepa ponela! Misli da će u Posavinu.

Tužno sam treptala. Srce mi se skamenilo od žalosti što me ni on ne razume. Čutala sam, šta sam mogla! Ostalo mi je ono što je komandir mislio da mi treba, a sve drugo je bacio u travu. Drugovi mi kažu da je u ruksaku bila i jedna lutkica. Možda i jeste, jer sam ponela bila sve ono što je bilo uskraćeno mojoj mladosti i što ni kod kuće ne bih imala. Mnogi su me tešili, a Bojić je rekao Momi:

— Nije trebalo, Momo. Lepa je mala, znam je još dok nije bilo rata. A i potrebne su joj neke od tih stvari.

Mislila sam u sebi: Moma zna da sve te sitnice čine ženu lepšom i možda je razmišljao kako bi njegova Olga, devojka iz 2. crnogorskog bataljona, koju je on voleo, bila lepa u njima. Kako bi njen osmeh, plave oči i talasasta kosa bili lepsi, te bi

⁸ Stanimir Dinčić.

se još teže rastajao od nje. Verujem da je i to bio razlog nje-govoj strogosti prema stvarima koje bi na ženi blistale i činile je privlačnijom.

Tada sam čvrsto rešila da odem iz 1. čete. I prešla sam u 3. četu. Došao je i moj Dragan da me pita zašto sam to učinila. Ispričala sam mu sve uzbudeno. Njegovo lice se raširilo u veliki osmeh. Čuti a oči mu govore, te tako poznate i drage oči. Uvek sam slušala njegove reči, njegove savete, čitala sve što mi je davao, stvarala sam u snovima novu mladost i nove ljudi.

Iz tih razmišljanja trže me Draganov glas:

— Lelo, nas dvoje smo u ratu, vidiš kako i tu nije sve strašno, kako ima i veselih scena. Ti si to sve detinjasto-tragično shvatila. A sve je to šala, predah između borbi. Nisi ti ništa pogrešila, drugovi su bili netaktični, nisu znali kako treba s tobom postupati.

Zagrlila sam ga i prasnula u smeh. Kraj mene je bio moj Dragan. Bila sam ponosna i radosna, jer je on za mene mnogo značio. Pričala sam mu kako su me drugovi lepo primili u 3. četi i kako mi je Marko Čića⁹ obećao da isplete džemper.

I zaista, posle nekoliko dana sam dobila nov džemper.

— Ja sam naučio da pletem — rekao mi je Marko — još kao dete, za stokom. U nas, u mom kraju, i muškarci pletu. U Beogradu bi se tome svi smejali, a ovde mi je to dobrodošlo. I ovaj džemper na meni sam ja radio.

Tako se završio naš predah u Duvnu.

Leposava MARKOVIĆ PETROVIĆ

PRAO NOGE NA VRBASU

Posle napada na Bugojno, iz grada se povlačio Kragujevački bataljon. Bataljon je prešao Vrbas i počeo se peti uz desnu obalu, praćen neprekidnom ustaškom vatrom. Među poslednjima je bila četa Dragog Milenkovića. U jednom trenutku Dragi primeti da Mome nema. Odmah pošalje patrolu da se vrati do Vrbasa i vidi šta je s Momom. Za to vreme vatra nije prestajala. Posle petnaest minuta vratila se patrola, a sa njom i Moma.

— Gde si bio, Momo? — upita ga Dragi nervozno.

— Prao noge na Vrbasu — odgovori Moma.

⁹ Marko Čića

J A M A

Kolona je išla mirnim, ujednačenim tempom. Na čelu je Miloš — čovek koštunjav, iscrpen, sa pogledom iz koga je izbjala tuga. On je iz sela Mokronoga.

Susreli smo se u podnožju Raduše, u kraju spaljenom i ojađenom, pritisnutom teškim zlom, koje je tih dana od Kupresa dolazilo. To zlo je i Miloš osetio. Nosio je njegove trageve. Ustaški zločini nisu ni njega mimošli. Pričao je o njima. Sećanja su navirala, mučna, teška, gušila kao mora. Rušila u čoveku ono ljudsko, veliko, humano.

»I tako, došli su, provalili vrata, upali u kuću. Vezali me...«

Glas mu se gubio, treperio. Nosio kao bujica. Ostavljao za sobom pustoš, tugu.

»... Tukli su. Mučili. Mrcvarili do besvesti...«

»Zar i decu?«

Miloš začuta. Sećanja na onu tešku, stravičnu noć koju je proživeo još jedanput probudivši u njemu bol od koga se gušio.

»I njih. Nisu imali obzira«, reče prikupivši snagu. »To su moji najteži trenuci.«

Otkuda toliko snage u tom slabom, iscrpenom čoveku? Kako je sve izdržao?

»Strašna je bila ta noć«, nastavi Miloš. »Po kući nasta vriska. Decu zahvati takav plač da su se gušila u suzama. Ustaše to još više razdraži. Tukli su po svima. Kundacima, nogama, rukama... Deca su letela kroz vazduh! Udarala o zid, padala. Ukrzo su umukla...«

Te noći sve se smutilo u meni. Došlo je nešto što je prešlo granice straha, granice bola. Ničega se više ne sećam.

Sutradan našao sam se nad jamom. Dvadesetak nas. Vezani smo jedan za drugoga. Debeli konopac pričvršćen je za drvo koje je strčalo iz ambisa.

Čekam...

Prljava ustaška psovka dopre mi do ušiju. Odsutan sam. Ne shvatam. Misli su mi tamo, u Mokronogama, sa decom. Da li su preživela? Jedino ta misao u meni živi. Osećam je čitavim svojim bićem!

Ustaše i dalje viču, urlaju, udaraju. Oči su im zakrvavljene, tupe. Ludačkoj vrisci nigde kraja.

Tuku! Tuku! Nisu zadovoljni. Malo im je. Muče! Neće da se zasite. Zlikovci!

Neki do mene pod udarcima popadaše. Grozna slika. Glave su im razmrskane. Krv šišti. Komadi razmrskanih lobanja prekriše tek zazelenelu travu...

Vidim, vade kame. Shvatio sam: klanje!... Nisam izdržao. Pojurih prema jami, nagonski, bez razmišljanja. Reših da prekratim muke. Kao po dogovoru jurnuše i ostali. S poslednjim ostacima snage.

Mašinke zarežaše. Pucnji ispunije već pomračenu svest.

Pádam... Konopac se zateže. Onako privezani, vučemo jedan drugoga. Strmoglavismo se ka ponoru. Svest isčeze...

Tihim glasom, kao da je tek sad izašao iz jame, Miloš nastavi:

»Kad sam došao svesti, nisam mogao da verujem sebi. Ne shvatam svoj položaj. Da to nije bunilo? Razmišljam. Da ne sanjam?

Ne. Ne. Pri svesti sam. Brzo se uveravam. Slike ustaša, dece, vezanih drugova, stalno mi lebde pred očima.

Strašni su to trenuci. Pokušavam da saznam ima li još živih. Osluškujem. Dozivam. Zovem poimenično... Ništa! U jami je grobni mir. Sve je zamrlo. Ne čuje se ni uzdah, ni jauk, ni glas.

Sám sam među telima poubijanih drugova. Pritisnut sam njima. Osećam njihov ledeni dah. Nemam snage da se izvučem, da se oslobodim. Nemam vazduha. Vidim, kraj je blizu...«

Duboki uzdah ote se iz Miloševih grudi, dok mu pogled odluta daleko, daleko prema brdima.

»... A zatim sve se izmenilo. Kukanje i naricanje odozgo, koje je tako jezovito odzvanjalo u dubini, uli mi nove snage za životom... To je rodbina, to su ljudi iz sela došli pred jamu.

Vičem, preklinjem, molim. Osećam, glas se gubi. Nema snage da izide, da prodre, da se izvuče iz ambisa. Ipak, ipak su čuli. Tada toga nisam bio svestan...

Ponovo čujem onaj strašni prizvuk, pucanje... Opet se gubim. Tonem u besvest. Koliko je to potrajalo?...

Ranjen i krvav, izvučen sam iz jame. Pluća se nadimaju, ubrzano, neravnometerno. Vazduha, vazduha...

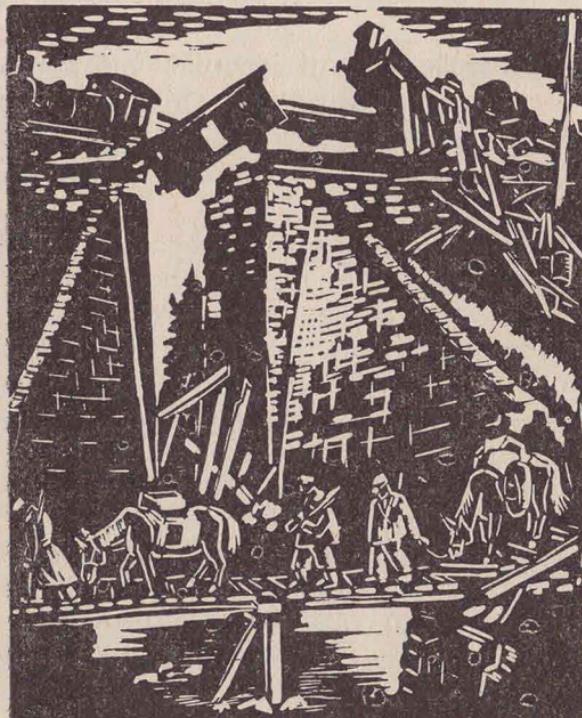
Nad jamom se ponovo nastavi kuknjava...«

Prošlo je otada dosta vremena, i Vukovsko i Ravno poseti nova vojska — proleteri.

Nad zgarištima je sunce ponovo zasijalo. Radost i nova snaga ogledale su se na licima ljudi.

Kolona je pošla dalje. Miloš je vodi. Pred kolonom se njihao kao slaba planinska trava zahvaćena olujom.

Miloš VUČKOVIĆ

NA CINCARU

1. avgust 1942. Isturene patrole ništa ne javljaju. Izad smo na kosu. Vatre rasturene po kamenjaru, tu, ispred nas. Čuju se dozivanja. Mislimo da su Sandžaklje. Začu se glas: »Gospodine bojniče!« Svi stadosmo — to su ustaše!

Naredih Đukiću da s vodom istrči na prvu čuku. Janko Ćirović razvi svoj vod u strelce pored puta. Potrčah uz stijenu za Đukićevim vodom, koji se na stenovitom platou brzo razvi. Leko Marjanović raspali puškomitraljezom po prvoj vatri ispred nas. S njim prihvati ceo vod. Jauču ustaše. No ubrzo se središe. Osetiše da nas nema mnogo, pa uzvratise desetostruko jačom mitraljeskom vatrom. Zapraštaše i bombe. Otkrili Leka, pa ga »uzeli na nišan«. Legoh uz kamen. Jedna bomba pade pored mene. Udarih je nogom. Ode niz stijenu i tamo eksplodira. Zasu me sitno kamenje. Ustaše nam psuju oca i majku komunističku. Leko ubacuje u puškomitraljez okvir za okvиром, koje mu dodaje omladinac Božidar Srđanović.

Desno od nas, uz stijenu, lagano se penje i pjeva Strado Bojović. S lijeve strane pjesmu prihvata Ante Raštgorac.

Izmiješalo se sve: pjesma, parole, dovikivanje, psovke, rafali i jauci. Ustaše se ne povlače.

Zora iznenada obasja Cincar. Pred nama: ustaški bunker. Tek sada vidimo koliko smo blizu. Jedan crnolegijaš se ispravi i iz stojećeg stava puca iz puške. Na nekoliko koraka od njega ode niz stijenu Milić Nenadović, omladinac. Krsto Bajić viknu:

— Pogibe Milić.

Toliko smo blizu da na crnoj ustaškoj kapi što viri iza kamena lijepo raspoznajemo veliko »U«. Iznenada se pridiže. Sravniše se mušica »šinare« sa grudima. Pucanj. Mrtva tjesina se prevali preko stijene. Krsto ga tek tada primijeti i dobaci:

— Sretna ti zla sreća, izrode!

Bio je to posljednji branitelj ovog bunkera.

Ulijevo od nas leži za kamenom omladinac, naš vodič. U rukama mu nekakva stara kapislara. Nabija komadiće olova,

priprema »džebanu«, prisebno i lagano, kao da u zasjedi čeka jazavca. Iznenada mu, iza drugog kamena, priskoči Raštegorac. Zgrabi kapislaru i nanišani na ustaše, koji u tom trenutku zagraktaše. Kad kapislara opali, diže se pramičak dima. Svi se okrenusmo i nasmijasmo, iako ustaše polaze na juriš. Neko od drugova doviknu:

— E, vazda ti pucala!

A Zako Veljić dodade:

— A danas tri puta!

Zasu nas parčad bombi i kamenja. Ustaše pucaju na nas iz stojećeg stava. To je prvi put da nas neka vojska tako napada.

Dočekujemo ih paljbom iz puškomitrailjeza i pušaka. Zatreštaše bombe, naše i ustaške.

— Samo u meso, drugovi! — podvrnisu Mirko Novović, komesar čete.

Uskomešaše se ustaše. Pade nekoliko mrtvih. Živi se vratili u bunkere.

Nemam veze s 2. vodom. Ostao je dolje, na putu, sa štabom bataljona.

Od Šujice nastupa veliki ustaški streljački stroj. Idu ka nama, imaćemo da izdržimo jači napad. Zako Veljić ode da uspostavi vezu s 1. vodom, da nas on pomogne vatrom s boka. Jeći Cincar. Znači da bataljon lijevo vodi borbu. Sunce za kopljje odskočilo. Od Zaka ni glasa. Poslah i Dragutina Lutovca. Ponovo: ni glasa, ni veze.

Lijevo od nas — kamenita zaravan, široka oko dva kilometra, oslonila se na strmen Cincara. Kontrolišu je ustaški mitraljezi; čini se da ni ptica ne bi preletjela. Zato i nemamo veze s bataljom. Desno, iza strmih stijena, prostire se šuma. Dolje je cesta koju ustaše kontrolišu. Ni tamo se ne može. Ustaše polako stežu obruč oko voda. Na svakoj čuki po njihov mitraljez. Dovikuju se. Čujemo i komande: »Naprijed Francetića legija!«

Kao mravi, uz svaku čuku i kosu. I sve bliže!

Sunce žeže. Municipije nestaje. Šapatom, jer ustaše čuju svaku našu riječ, kao i mi njihove, prenosimo da se čuva municipija.

Mirko viče:

— Samo u meso, drugovi!

— To vam je posljednje! — razdera se u blizini ustaša.

— Prije tvoje, idiote! — uzvrati Marjanović i osu iz rafala.

Mjerkamo ih. Kada se koji pojavi iza kamena, taj više ne puca. Strašna borba. A i kritična situacija za vod. Prebacih se do komesara Mirka. Predložih mu da se naglo sjurimo niz stijene i ispod ivice umaknemo. Neće ni da čuje.

— Komandant će narediti povlačenje i dati odstupnicu
— kaže.

Ne prihvati ni drugi prijedlog, da pođem do štaba.

— Ne možeš se nikako prebaciti. Blizu su, a ravno je!

Vjerujem da su i Veljić i Lutovac poginuli, čim ih nema.
Pozadi nas — kamena ploča. Sandžačka brigada treba da je
lijevo, na Cincaru. Nikakvog glasa od nje. Malo poslije Mirko
procijedi:

— Dobro bi bilo da pođeš do prvog voda!

Skočih, pa u trk. Zrna zuje kao osice. Zastanka nema. Već sam ispod stijena. Znoj teče iz svake pore. Za trenutak me prođe nešto kao nesvjestica od gladi, nesanice, žedi, sigurno. Odmakao sam prilično. Nigdje nikog. Ispružih se koliko sam dug na jednu zaravan. Kod planinskog vazduha, nemam vazduha! Ne znam koliko sam tu ležao. Nedaleko od mene odjednom — eksplozija. Zasu me kamenje. Skočih ponovo i prebacih se iza jedne stijene. Osmotrih lijevo. Tamo, na dvjesta metara daleko u kamenjaru, opazih streljački stroj 1. voda. Brisanim prostorom potrčah prema njemu. Primijeti me zamjenik komesara čete Živko Živković. Ukratko mu izložih situaciju. Prvi vod je u povoljnijem položaju, može da se povuče uz Cincar. Inače i na ovu stranu ustaše navaljuju. Svi pitaju za 2. vod. Rukom im pokazah gdje vodi borbu. Zrna zuje oko ušiju. Minobacači tuku. Dovikujemo se, jer se ne čujemo od čestih eksplozija.

Nastavljam uz streljački stroj 1. čete, čiji je komandir Gajo Vojvodić. Gajo obilazi streljački stroj. Opominje borce da čuvaju municiju. Ustaše se sad približavaju uz brzu paljbu minobacača.

Vatrenom linijom dođoh do komandanta Ćetkovića. On naredi da s 1. vodom trkom pođem lijevo, ispod kose, i s boka pomognem onima gore.

Primijetih da je pored mene Savo Mašković, desetar.

— Kuda, Savo?

— S tobom!

Trčimo preko zaravni. Naredih Janku da s vodom pođe za mnom. Borba već dostiže vrhunac. Ne čuju se jedino ustaški minobacači. Blizu smo.

Hitamo, s kamena na kamen. Žeđ nam najteže pada. Streljački stroj, okrenut udesno, kao sjenka promiće preko kamenjara. Ustaše se već i ne zaklanjavaju. Savo i ja se hitro popesmo na jednu stijenu. Najprije pogledasmo na položaj 2. voda. Tamo se već kreće dugačka kolona ustaša. Znoj me obli. Stresoh se, kao da me neko polio hladnom vodom. Znam kako je povlačiti se kad toliko ustaša napada.

Ju-fu-fu, gru ...

Tijelo mi se izdiže od zemlje i upade u škrip, između dvije stijene.

— Savo! Ovamo, izvadi me — vičem.

Ništa ne čujem. Malo i vidim, kao kroz maglu. Lijevo oko sam zatvorio.

Savo pokuša da me digne. Ne može. Onda me dohvati za noge i povuče ravno. Izvukao me. Ispravismo se.

Od ustaša nas ne dijeli više od trideset metara. Odvojiše nas od voda. Nastupaju iako pucamo na njih. Skočih u jednu udolju. Čitavo me tijelo boli. Ne čujem, a vidim samo na desno oko. Ispred nas, na čuki, već su crnokošuljaši. Visoki, krupni kao panjevi.

— Baci pušku! — viču u jedan glas.

— Evo ti puška! — podviknu Savo i opali iz kratke talijanke.

Opalih i ja. Ali ustaše skaču na izlaz ulijevo. Zatvaraju nam prolaz. Mogu nas ubiti, na deset metara su od nas, ali hoće da nas žive uhvate. Savo drmnju talijanku i baci je na onu dvojicu koji stoje na izlazu. Ustaša je dočeka puškom, kao loptu, i prebaci preko kamena. Uradih što i Savo. Bomba eksplodira.

— Eto ti puška! — doviknu mu Savo.

Ustaše pritrčaše onom što je pao. Savo skoči između njih, niz kamen. Ja s druge strane.

Dvije puške opališe i zrna se zariše u zemlju između nas. Vrtača do vrtače, obrasle šumom. Ostaviše nas ustaše. Za tren oka umakosmo preko strane.

Ispod nas samo ključa. Borba se čuje u pravcu Livna. Zagledah se u tom pravcu.

— Niste utekli! — prodera se ustaša.

I dvije puške se čuše iznad nas. Savo ih dočeka iza kamena. Skočih hitro i preko neke strmeni zađoh u šumu. Gađam petoricu ustaša koji su se ustremili na Sava. Čini mi se da dobro gađam, ali oni ipak trče za Savom.

— Baci pušku! — jednakomu viču.

Uzalud im muka. Savo se dohvati šume. Dolje, ispod nas, vodi se žestoka bitka. Čujem komandanta Pera kako doziva: »O Milonja!« Čemu da mu se odazovem kada sam daleko od čete?

— O Gajo! — opet će Pero.

— Evo me! — javi se Gajo odozdo, od Stipića košara.

Vidim Pera i komesara Kapičića, nose ranjenika na Pero-voj kabanici. Trče. Nijesu daleko od ustaša.

Borba postepeno jenjava.

Sâm sam. Okrenuh uz šumu, s namerom da idem ka vrh planine. Teško se krećem. Žedan sam, gladan, umoran. Ne čujem. Ne vidim. Očni kapci se zatvaraju.

— Ruke uvis! Moj si!

Skočih za drvo. Iznenadi me poznati Savov glas.

— Milonja, Savo! — jedva promucah.

— Uh, ja pomislih da je ustaša.

— Da hvatamo vrh, Savo?!

— To sam i ja mislio.

Savo prebacio ruke preko puške i mili.

Ne govorimo. Ne možemo. Jezik se prilijepio od žedi. Izidosmo iz šume.

Borba je prestala. Podne je prošlo. Oprezno se puzamo ka vrhu. Na njemu nema nikoga.

Daleko dolje, preko kamenitog polja u pravcu Glamoča, čujem neke glasove. To su naši.

Laknu mi na duši i srcu.

Za danas je borba završena.

Milonja STIJOVIĆ

NISAM BIO OSTAVLJEN

Čekao sam da se Žmukić prebaci preko čistine. Onda sam i ja dotrčao. Preskakao sam u velikim skokovima golu kosu Gradine, brda iznad Duvna. Nebo se odjednom zarumeni, a odmah zatim smrači. Nekakav žestok bol, kakav dotada još nisam osetio, preseče mi dah. Za prvim bolom sledio je drugi, već znan. Pao sam na tvrdnu zemlju. Oštiri rafali parali su vrelinu tog avgustovskog dana 1942. Meci su se zarivali u isušenu zemlju svuda oko mene. U očekivanju strašnoga trenutka, posle kojeg sve prestaje, sklupčao sam se, pripio uz tlo.

A onda rafali odjednom umukoše. Zavesa tišine sklopi se nada mnom. Ponovo poče da boli. Pogled mi skliznu ka nozi, i ono što videh žestoko me uplaši. Kroz saru nove, tih dana obuvane čizme, saru sada svu isečenu mecima, virila je prebijena cevanica. Suva zemlja pod ranjenom nogom već je žedno upijala krv.

Mitraljez opet zaštekta. Čelik je opet prljio zemlju. Zgrabilih remen puške i počeh da se vučem potrbuške. Nisam više osećao bol u nozi, a ni oštре ubode tvrde zemlje. Puzao sam dahéući dok se grlo sve više sušilo na pripeci. Vukao sam se napred, stopu po stopu, tražeći bilo kakav zaklon, a snage je sve više ponestajalo.

Pucnjava prestade. Čuo sam samo svoj teški, isprekidani dah. Naposletku sam se prebacio s druge strane kose i uspeo nekako da se dovučem do jedne udoljice, zaklonjene žbunjem. Tu mi je sasvim ponestalo snage. Crveni krugovi zaigraše ludo kolo pred očima ...

Kada sam ponovo otvorio oči, sunce je već prevalilo polovinu svoga puta. Visilo je tačno nad brdom na kojem su trebali da budu Dalmatinci. Tako nam je komandant bataljona rekao kada nas je tog jutra poslao da uspostavimo vezu. Beličasta kost virila je iz sare. Muve su se sladile usirenom krvlju. Svaki, i najmanji pokret izazivao je oštar bol. Sopstvena noga učinila mi se kao nečija tuđa, nepotrebna, odbačena stvar.

Osušene usne vapile su za vodom. Udubljenje u kojem sam ležao i žbunje oko njega štitili su od jare, ali me niko nije mogao videti. Ni Žmukić — ako bi se vratio i pokušao da me pronađe. Ni drugovi s položaja. Da se pokrenem nisam mogao, a vikati nije imalo smisla.

Prvi put otkako sam osetio gorki ukus rata ležao sam tako bezvredan, izgubljen i bespomoćan. I u meni se pokrenu talas nemoćnog besa. Oči su zasuzile. Šake sam skupio u pesnice i udarao u tvrdnu zemlju ne osećajući da udaram. Žedne usne micali su se u nemom proklinjanju svega. I časa kada me je komandant odredio da sa Žmukićem pođem na zadatak hvatanja veze. I sunca što je ceo dan nemilosrdno peklo. I moga predloga Žmukiću da se, kada nismo našli Dalmatince, spustimo na Gradinu bliže Duvnu, gde čemo ih možda naći.

A onda je bes ustupio mesto zlim slutnjama. A šta ako i Žmukić leži tu negde pogoden, možda čak i mrtav? A šta ako se Žmukić uplašio, utekao i, došavši u moj bataljon, rekao kako sam ja poginuo? Možda niko neće poći da me traži. A šta ako bataljon u međuvremenu dobije naređenje za pokret, pa Žmukić uspe da stigne drugove tek sutra ili prekosutra? Zar da ostanem tu, na goloj zemlji i suncu koje prži? Zar da budem prepušten strašnom postepenom nestajanju u mukama, u žeđi koja sve više mori? ..

Noga je sve jače bolela. Ali više od noge bolela je sumnja u to da će biti ostavljen. Znao sam da muke mogu lako prekratiti. Bilo je dovoljno samo da primaknem puščanu cev bliže glavi i povučem oroz. Ali u besu, očajanju i sumnji, iz mene brzo isplahnu i ono malo snage što se nataložilo dok sam ležao u nesvestici. Crveni krugovi opet zaigraše pred očima. Već u bunilu, samo jednim krajičkom još neobamrle svesti, u nekoj dalekoj magli neodredljive boje kao da sam ugledao malu kolonu i čuo neke povike. A onda se sunovratih u tamni ponor besvesti ...

Nečiji prsti gladili su mi slepočnice. Onda sam začuo glas: »Evo, došli smo, sve će biti u redu«. Onda sam žudno pio. Tako žudno kao da će dokle god živim samo piti i piti. Zatim sam ležao na nosilima. Njihao sam se na ramenima svojih drugova. Onog stravičnog osećanja sumnje, narušenosti i beznađa kao da nikada i ne bi. Iako ranjen, osetio sam se jak, tako jak. Sa visine nosila ugledao sam pod sobom Žmukića. Nama dvojici bio je i dotle dovoljan samo jedan pogled, jedan mig ili pokret pa da se razumemo. Tako bi i ovoga puta. Čim nam se pogledi susretoše, mi se razumesmo.

»Oprosti«, rekoh, »što sam posumnjao u tebe. Mislio sam da nikada nećeš doći.«

»Oprosti«, reče, »što nisam mogao, što nismo mogli ranije. Daleko je i strmo do položaja i nazad.«

To je govorio nemih dijalog naših očiju.

Onda mi Žmukić pruži ruku. I ja mu pružih svoju. Držali smo se tako za ruke sve dok Čordaš, jedan od drugova koji su me nosili, ne reče:

— Smena.

Druga četvorica, među kojima i Žmukić, prihvatiše nosila ...

Dragoslav STEFANOVIĆ

I NAJBOLJEM SE MOŽE DESITI

— Svakome se može ponešto desiti, ali da dobrom borcu puška nehotice opali — to nikako! Nikad i nijednom!

Tako je, obično, završavao svoje pridike desetar Cekić. Ponosio se time što je »vojnik od glave do pete« i u svakoj prilici je težio da to pokaže. A puške njegove desetine kao da su s njim bile u zavadi: malo, malo, pa bi nečija okinula. I dok bi borac kome je puška »sama« opalila pokunjen čutao, Cekić bi po ko zna koji put ponavljao pridiku, naglašavajući uvek uobičajenu poentu: nikad i nijednom.

Ali, ne lezi vraže! Jedanput, u Vlasenici, s proleća 1942, kad je desetina čistila oružje, iznenada iskrnsnuše komandant i komesar brigade. I baš u trenutku kad ih je stražar dočekao i pozdravio pred kućom u kojoj je desetina bila smeštena, sa dokasata kuće grunu pucanj.

— Sigurno je nekom omladincu sama opalila — reče Koča kao za sebe i krenu prema ulazu.

Uto se Cekić, sav zajapuren, sjuri niz stepenice, stade pred komandanta i reportira:

— Stanje redovno, desetina čisti oružje.

— A koji ti ono junak opali? — upita Koča malo šeretski, pa dodade: — Sigurno neki što nije služio vojsku...

Cekić se uzvрpolji i stidljivo odgovori:

— Znaš, druže Kočo, omakne se nekad i starom vojniku. Moja je opalila, grom je pogodio!

Fica će na to, kao da je očekivao takav odgovor:

— To ti, Cekiću, šenluk činiš u našu čast. K'o veliš: dođite češće, da bude veselije.

— Ta ono pravo kažeš, druže komesare — dočeka spremno Cekić, uz veseli žagor desetine, koja se sjati oko komandanta i komesara brigade.

Ko mu je stavio metak u ispružen Šaržer — nikad i nijednom nije saznao. To je ostala ratna tajna njegove desetine.

TAKO JE OSLOBOĐENO LIVNO

Kad je pao mrak, krenuli smo na cilj. Nešto ranije, kada su nam pokazivani objekti i pravci napada, zapazili smo neke tamne mrlje uvrh polja, na prilazima gradu. Nagađali smo šta bi to moglo biti — žbunje ili zakamuflirani bunkeri. Krenuli smo iz rejona sela Brine, gdje se nalazio štab našeg 2. bataljona. Išli smo oprezno po sprženoj travi i preko jaraka zarašlih u trnje. Što smo se više bližili, situacija je bila sve napetija. Branici Livna osvjetljavali su teren ispred bunkera blještećim raketama. Jednog trenutka, nasred polja, bataljon je bio potpuno osvijetljen i izgledalo je kao da je dan.

Dok smo se bližili bunkerima, iza Tušnice je počeo da se širi odsjaj mjeseca. Postepeno su se ocrtavale konture grada i okolnih brda. Tačno u 10 časova uveče počela je borba na sektoru 2. bataljona. Pod kišom kuršuma, 2. i 3. četa izbile su na žičane prepreke, pa su se ubrzo našle u prvim ulicama. Za to vrijeme je 1. četa zastala na ivici polja ispred dva reda bunkera. I dok je desno krilo zauzimalo prve bunkere, po lijevom krilu je osuta žestoka vatra s boka. Komanda čete je odlučila da se jedan vod rokira lijevo, kako bi zahvatio jedno mitraljesko gnijezdo koje se nalazilo na granici 2. i 4. bataljona. U međuvremenu je jedno odjeljenje naših boraca zašlo u pozadinu ustaša.

— Ne pucajte, ovdje ustaše! — začuo se glas iz jednog bunkera.

— I ovdje su ustaše! — odgovorili su naši, a jedan je prišao bliže ulazu bunkera i ubacio svježanj ručnih bombi.

Začuli su se jauci.

Jedna grupa je krenula na srednje bunkere, odakle su tukli mitraljezi. Zaprtašalo je desetak bombi, i ono što je bilo preostalo od branilaca ili se predalo ili se sjurilo u grad. Patrola od tri druga uništila je neprijateljevo gnijezdo koje je ometalo nastupanje i nama i Kraljevčanima. Tada nam je pritekla u pomoć i grupa boraca 4. bataljona. Predali smo im

zarobljene ustaše i požurili da se uključimo u streljački stroj čete koja je bila izbila na rječicu. Dok smo se spremali da likvidiramo nova neprijateljeva uporišta, oko grada se već bio napravio vjenac od vatre i svijetlećih metaka. Svi bataljoni su stupili u dejstvo.

Preko rječice, iz prvih kuća dejstvovalo je nekoliko puškomitraljeza. Borci 2. voda 1. čete uspjeli su da se privuku do samih prozora i da ih bombama učutkaju.

Sve se to odigralo za tren oka. Prva četa je već bila u centru grada. Ostale čete našeg bataljona takođe. Iznenadnje kod neprijatelja je bilo potpuno. Tako je jedna patrola 3. čete susrela na ulici bojnika Križaneca, komandanta grada. Na prvi poziv nije stao. No vidjeći da nema šale, pokušao je da baci ručnu bombu na obližnju grupu boraca. Vodnik Milan Raspovović skočio je na njega i istrgao mu bombu iz ruku. Na drugom mjestu neki ustaša žurio je u osnovnu školu po municiju. Kad je ugledao naoružanu patrolu, ne sluteći ko je, počeo je da psuje i grdi: »Kako možete biti tako mirni, a kod fabrike i samostana se bije boj!«

A kada je video s kim ima posla, ustaša je skočio na našeg puškomitraljesca i počeo da ga kolje zubima. Ali i on je brzo platio glavom.

Na trgu, borci 1. čete prodri su u hotel »Klarić«. Do maločas ovdje su stanovali ustaški oficiri i funkcioneri, njemački inžinjeri — major Jorga i drugi, koji su rukovodili eksploracijom rudnika uglja kod Livna. Štab se nalazio u kući Mitrovića.

Dok je jedan vod ostao u hotelu, ostali su se rasporedili po najvažnijim tačkama u gradu. Trg je još bio osvijetljen sijalicama. Uznemirene pucnjavom, pojedine grupe ustaša i domobrana muvale su se ulicama, ne znajući kuda će. Porazbijali smo sijalice da bismo ih lakše hvatali u mraku. Iza svakog čoška je odjekivalo: »Dolje oružje!«

Dijelovi 1. čete, pošto su zauzeli hotel »Klarić« i snabdjeli se raznim pićima, gasili su žeđ nerazblaženom malinom, a time je, u stvari, samo pojačavana potreba za vodom. Ali ubrzo su pronašli česmu i počeli oko nje da se okupljaju i glasno razgovaraju. Odjednom im je mitraljeski rafal prošištao ispod nosa. Bila je to opomena i znak da još ima osinjaka u kojima su se okupljali oni najgori, koji se neće predati. U kući Mitrovića vele da ima, pored Nijemaca, oko dvjesta ustaških krvoloka. I sa pravca žandarmerijske kasarne, drugog nelikvidiranog uporišta neprijatelja, gdje se brane sami žandari, povremeno bije vatra, ali prema njima dejstvuju dijelovi Kraljevačkog bataljona, pa očekujemo da umukne glaskanje neprijateljevih mitraljeza sa te strane.

Dijelovi naše dvije čete postavili su se polukružno oko utvrđene kuće Mitrovića. Povisoki zid koji opasuje tu zgradu štiti neprijatelja od naših pokušaja da ručnim granatama i benzinskim flašama dopremo do njih i natjeramo ih na predaju. Jedan mještanin je obavijestio Vuksana Ljumovića, komesara 1. čete, da se u krugu bivšeg suda nalazi zatvor sa preko sedamdeset rodoljuba. Pošavši i sam, komesar naredi da se odmah krene tamo. Ne dvoumeći se, čim je došao pred zgradu, on zalupa na kapiju. Na njoj se ubrzo pojavi preplašeni čuvar zatvora:

— Gdje su zatvorenici? — upita Vuksan malo glasnije.

Čuvar u početku nije shvatio postavljeno pitanje. Prema slaboj svjetlosti sijalice u hodniku spazismo kako mu se tresu ruke. Vidjeći da nešto nije regularno, on priupita:

— A s kim imam čast?

— Daj ključeve, budalo! — reče mu komesar Ijutito. — Ključeve od zatvora, ej, ne pravi se lud! Otvaraj, što čekaš!

Dok je čuvar dolazio sebi, neki od naših boraca priđe mu, onako nehotice, uperi cijev puške na njega. Ovaj pokleknu, ključevi mu ispadoše iz ruku, ali ipak nađe toliko snage da ih podigne i da krene prema sobama u kojima su čamili zatvorenici. I sad, opet čudna scena: sobe se otvaraju, a oslobođeni zatvorenici ni da maknu.

— Izlazite, drugovi! Ne plašite se ništa, mi smo partizani, proletari!

Bili su zaplašeni i zbunjeni. Kao da nijesu vjerovali svojim očima. Sumnje i nade su prelazile preko njihovih lica. Najzad, jedan od njih je prešao prag, pa drugi, treći, a za njima i ostali.

— Brže, brže! — bodrio ih je Vuksan. — Nemamo vremena da se zadržavamo. Grad još nije potpuno oslobođen...

Tek tada su oni uvidjeli da su među partizanima. Nastalo je grljenje i ljubljenje, plač od radosti. Čuvar je još zbunjeno stajao na kapiji ove proklete kuće i buljio u nas. A onda, nakon dužeg oklijevanja, usudi se da prozbori:

— A sad, molim neka se vrate unutra. Ja sam za sve njih odgovoran!

Sada smo mi blenuli u njega. Ludak ili šaljivčina, u svakom slučaju neobičan čovjek koji ništa ne razumije.

— Klipane jedan! — viknu neko od naših drugova. — Mi smo, bre, došli da ove oslobođimo i da kaznimo ustaše! Razumiješ li sad o čemu je riječ?

— Ali... — ponavlja je čuvar — ja... ja sam odgovoran za njih. Što će ja sjutra kad vi odete, mene će na vješala?

— Tamo ti je pravo mjesto, razbojniče! — dobaci neko.

Oslobodjeni zatvorenici su se sjatili oko naših boraca, pa njihovoj sreći nigdje kraja. Kuriri su ih ubrzo sproveli do štaba brigade.

Odasvud stižu vijesti o uspjesima naših jedinica. Čak je i naš komandant bataljona, Radovan Vukanović, koji je zbog ozlijede noge ostao u selu Brinji, sa dva kurira i nekoliko boraca koji su mu se našli pri ruci, zarobio grupu ustaša i jednog oficira.

Ostali bataljoni naše brigade i jedinice 3. sandžačke pojačavali su pritisak na spoljna utvrđenja.

Vještim manevrom dvije čete Kraljevačkog bataljona, negdje prije zore, neprijatelj je na Stočnoj stanici bio uništen.

Oko 3 časa, izjutra, na znak pištaljke, poče da se okuplja naš bataljon. Zborno mjesto kod škole. Trebalо је donijeti odлуку što da preduzme naš bataljon u situaciji kada svi ostali još vode borbu za savlađivanje neprijateljevog otpora na spoljnim utvrđenjima. Gotovo svaki od nas je ovako rezonovao: »Ako se oni i drže na spoljnim utvrđenjima grada, naš bataljon je sada stvarni gospodar situacije u gradu!«

I dok smo se prikupljali, čula su se pitanja:

— Zašto da se povlačimo?

— Zašto da napuštamo već gotovo potpuno oslobođeni grad?

— Da ostanemo cijeli dan u centru grada. Iduće noći iznutra ćemo sadejstrovati obnovljenim napadima ostalih bataljona naše brigade i preostala neprijateljeva uporišta moraju pasti!

Komandiri četa su isticali da je neprijateljeva posada manje-više savladana i da joj nema spasa. Veze su joj presjećene unutra i spolja. Dokopali smo se glavnog magacina municije. Ne mogu oni dugo odoljeti našem pritisku.

Zora se bližila. Jedan od komandira izrazio je riješenost sviju nas:

— Ne napuštamo grad! Ostajemo na osvojenim pozicijama!

Takav izvještaj je upućen štabu bataljona. Kuriri su jedva ugrabili toliko vremena da pretrče brisani prostor koji nas je razdvajao od sela u kome je bio štab. Za to vrijeme bataljon se ponovo raspoređivao za borbu, posjedajući sve važnije objekte u centru grada. Zarobljeni bojnik Križanec saopštio nam je da se u kuću Mitrovića sklonilo oko dvjesta ustaša i osam Nijemaca sa majorom Jorgom. Osim dovoljnih količina hrane i municije, u toj solidno utvrđenoj zgradbi bilo je i preko 4.000 kilograma eksploziva. A to je bilo dovoljno da trećinu grada digne u zrak. Prema Križanecu, zbarikadirane ustaše i Nijemci očekuju po-

moć Francetićeve »Crne legije« i Talijana iz Dalmacije. Poruke su upućene, izvjesne nade su postojale i one su rasle što se više bližio dan.

Iznad Bašajkovca i Tušnice rudila je zora. Tada su borci našeg bataljona smjestili sanduke mitraljeske municije i ručnih bombi u zgrade, odakle su pripremali odbranu za slučaj neprijateljevog pokušaja da nas izbací iz centra grada. Tukli su minobacači iz kuće Mitrovića nasumce po gradu. Dan nas je zatekao na onim mjestima koja smo u toku noći odabrali kao najprikladnija za borbu. Treća četa se razmjestila u zgradi Finansijske stanice i u nekim objektima oko kuće Mitrovića. Jedna grupa boraca pokušala je da napadne kuću Mitrovića bombama, no bez uspjeha. Druga četa je dijelom snaga posjela osnovnu školu, zgrade oko crkve i nekoliko kuća blizu žandarmerijske stanice. Prva četa se jednim dijelom smjestila u zgradi hotela »Klarić«, a drugim u zgradama oko trga i suda.

Jenjavala je borba na spoljnim utvrđenjima. Kako to? Zar još nijesu saznali za našu odluku da ne napuštamo grad? Ili su se samo prividno povukli da bi kasnije jače pritisli? Odnekud neko od naših započe pjesmu »Suzama se boj ne bije, no se vrela krvca lije«. Dotle zatvoreni kapci kuća u uzinemirenom gradu počeše da se odškrinjuju, a onda da se širom otvaraju. Od kuće do kuće, od jednog do drugog objekta pripremljenog za odbranu, prelazi pjesma. Oni zabarikadirani odgovaraju novim pošiljkama bacačkih mina.

Manji broj premorenih boraca uvukao se u udobne krevete hotela »Klarić« i, ne mareći mnogo za pucnjavu, pokušava da zaspi. Obilazeći položaje, Božo Božović je na taj komoditet oštro reagovao:

— Jeste li pri svijesti? Skinuti se usred bitke i bezbrižno lješkariti... Pa zar ne vidite da je neprijatelj svuda unaokolo?

— Pusti ih bolan! — neko će na to. — Ionako ne mogu zaspati, isuviše su meki ti ležaji za njih. A, eto, mi ih čuvamo od iznenađenja. Dok potrošimo ovo bombi imaće vremena da ustanu i priteknu nam u pomoć...

A jedan od onih koji su se bili ispružili po krevetima pokuša da se nekako »izvadi«.

— Znaš, to smo mi htjeli samo da probamo kako izgleda.

Božo ipak pomirljivo naredi da se odmah obuku — dan je i mora se računati na najgore.

Bilo je 4 časa izjutra kada se od Dinare začula potmula grmljavina. Znači, obistinjuje se prepostavka Križaneca — Talijani idu u pomoć livanjskom garnizonu. Ali je takođe bilo jasno: čim topovi grme — borba se vodi. Neko ih je zaustavio. Nema sumnje, to je izvjesno ohrabrenje za branioce Livna, ali naša vjera u Dalmatince je mnogo veća.

Kada se potpuno razdanilo, uočili smo da, sem u kući Mitrovića i onoj žandarmerijskoj kasarni, ima neprijateljevih snaga i u barakama kod bolnice, tamo gdje su usmjerili svoje napade dijelovi 3. sandžačke brigade. Patrola, vraćajući se sa izviđanja, pored toga što je dovela nekoliko zarobljenika, svršila je drugi posao — donijela nam je obilan doručak: pečenje, šećer u kockama, vruć hljeb. Druga patrola je dotjerala nekog civila; bio je, veli, u stožeru, ali nije bio tako »važan«.

Grmljavina na Prologu se razgovetnije čula oko 5 časova. Napreduju Talijani? Kod Kraljevačkog bataljona sve gušća vatra. Takođe kod 1. i 3. bataljona. Tada, ispod Tabije, začu se glas Pera Ćetkovića, komandanta 1. bataljona:

— Držite se hrabro, Crnogorci, idemo vam u pomoć!

Malo zatim, opet on:

— Naprijed, proletari! Naprijed, sokolovi! Naši su u Livnu!

Čuli smo taj poklič dragog komandanta i veoma mu se obradovali. Bila je to moralna podrška. A kada je Zeko Vojvodić, zamjenik komandanta našeg bataljona, uspio da se probije u grad i da nam saopšti da je štab brigade naredio da se akcija za Livno nastavi do potpune likvidacije, onda nam je bilo još lakše.

Tačno u 5 časova jedna četa 1. bataljona prodrla je do džamije i spojila se s djelovima našeg bataljona. Paklena vatra se razvila na sve strane, i, tako reći, u jednom naletu skršen je neprijateljev otpor na spoljnjoj liniji odbrane grada. Poslije zauzimanja manastira i fabrike cementa, 3. bataljon je takođe prodro do centra grada. Još se držala kasarna na sektoru 3. sandžačke brigade i ona žandarmerijska kasarna na pravcu Kraljevačkog bataljona. Kuća Mitrovića je ipak najjače uporište neprijatelja.

Bilo je oko 6 časova izjutra kada su bataljoni 1. proleterske brigade usred Livna zaigrali kolo.

Preostala uporišta su još odolijevala našem pritisku. Oko 40 žandara, ustaša i milicionera pružalo je dosta žilav otpor iz žandarmerijske kasarne. Pošto ih puškomitralskom vatrom nismo mogli da nateramo na predaju, javila se grupa dobrovoljaca — bombaša da slomi njihov otpor. Pod jakom vatrenom zaštitom, oni su se približili zgradi i počeli da ubacuju ručne bombe kroz prozore. Neprijatelj je odgovarao istom mjerom. Zatim su bombaši izazvali požar u kasarni, ali je on ubrzo bio ugašen. Ipak, poslije višečasovne borbe, neprijatelj je položio oružje. Uskoro su bile likvidirane i barake, u kojima se nalazila jedna domobremska satnija.

Među palim Sandžaklijama nalazio se i Momo Pucarević, komandant bataljona.

Danilo Lekić Španac, Filip Kljajić Fića i Koča Popović u Livnu,
avgusta 1942.

Oko podne, kada su sva uporišta osim kuće Mitrovića prestala da pružaju otpor, stišala se ona prijeteća grmljavina na pravca Prologa. Propali su i pokušaji Francetićeve »Crne legije« i zloglasnih kupreških ustaša da se probiju u Livno — tamo je bila 2. proleterska brigada; ona je, takođe, znatno doprinijela da uspijemo u likvidaciji livanjskog garnizona.

Nešto poslije podne jedna četa našeg bataljona, da bi zatvorila zapadni pravac prema kući Mitrovića, provlačila se pored nekog zida kroz korov i nečistoću, samo da bi izvršila zadatak.

Ubrzo je kuća Mitrovića bila potpuno blokirana. U mрак 6. avgusta vršene su pripreme da se i ona neodložno uništi. I dok su se prikupljali borci za taj zadatak, jedna minobacačka granata pala je među grupu drugova iz 2. bataljona i ranila njih jedanaestoricu, od kojih su dvojica kasnije podlegla rana. U međuvremenu prislijela je naša haubica iz Glamoča. Ustaše su brojale posljednje časove. U noći između 6. i 7. avgusta pokušale su da se probiju iz ovog posljednjeg uporišta, u kome im je postajalo sve tjeskobnije. Ali 7. avgusta haubica je stupila u dejstvo... Pet granata je bilo dovoljno pa da se na zgradi pojavi bijela zastava. Niotkud spasa. Izlaz — kapitulacija.

Kapije tvrđave se otvaraju: iz nje izlaze krvoloci, preplašeni i blijedi, s rukama uvis. Grupa drugova iz 2. i 4. bataljona sprovodi ih u štab brigade. U koloni ovih zlikovaca nalazi se, pored njemačkog majora Jorge, krvnik ovoga kraja Vodopija i drugi. Pognutih glava prolaze ulicama oslobođenog Livna. Borci i narod se vesele. Bijelim gradom ispod Bašajkovca odjekuju pjesme.

Jovan BOŽOVIĆ

NAPAD NA LIVNO

Nalazimo se u gustoj borovoј šumici u blizini rudnika uglja, nedaleko od Livna. Avgustovski dan — sunčan i topao. Raskomotili smo se — poskidali obuću i kapute, polegali na kamenjar posut borovim iglicama. Razgovaramo o predstojećoj akciji. Rečeno nam je da pripremimo i očistimo oružje. Nagađamo gde će se akcija izvesti. Zaključujemo da bi to, najverovatnije mogao biti napad na Livno. Toj pretpostavci idu u prilog i naše želje, jer nam se usladilo da upadamo u gradove posle Konjica.

U prvi sumrak krećemo prema selu Dobrom. U selu kratak zastanak. Komandant, Raja Nedeljković, poziva komande četa na sastanak. U jednom šljivaru, pod svetlošću baterijske lampe, saopštio nam je da će te večeri u 10 časova 3. sandžačka i naša brigada sa bataljonom »Vojin Zirojević« napasti Livno. Naš bataljon napada samostan Goricu i fabriku cementa koji se nalaze na oko 800 metara istočno od grada. Samostan i fabriku cementa brane ustaše i domobrani. Levo od nas napada 2. crnogorski, a desno sa pravca Cincara 1. bataljon. Odlučeno je da 1. četa napadne fabriku cementa, 2. i 3. četa samostan, a Omladinska prostor između fabrike cementa i samostana. Pokret u 20 časova i 30 minuta.

Posle sastanka odlazimo svaki u svoju četu. Saopštavam borcima zadatak bataljona i čete i značaj ovog napada. Naredujemo da se sva oprema (porcije, noževi, kašike, i drugo) dobro pritegne ili ostavi u komori, da svojom lupom ili odsjajem ne bi otkrila kretanje kolone i sam napad.

U pola devet je kolona napustila selo, da bi kasnije, krvudavom stazom, izbila na glavni put Livno — Šujica. Pod vedrim zvezdanim nebom čuje se, bolje reći, osjeća se pritajeno promicanje kolone i topot konjskih kopita. Približavamo se Livnu. Na kilometar ispred grada bataljon se razvija u četne kolone. Prva i omladinska četa malom uvalom skreću s puta desno, prema fabrici cementa, dok drugi deo bataljona ide levo, ka malom brdašcu koje se ocrtava na horizontu i dominira nad samostanom. Posle petnaest minuta se prvi rafali čuše kod 2. čete, koja je naišla na domobransku predstražu. Prva četa se odvaja od nas i odlazi prema fabrici cementa, koju još ne vidimo, a mi (Omladinska) produžavamo dolinom, bez vodiča.

Na levom krilu otvara se puščana i mitraljeska vatra. Po svetlećim mećima vidimo gde se nalaze oružja i naša i

neprijateljeva. Odmah zatim raketa ispaljena iz fabrike cementa osvetli celu okolinu. Postaje nam jasno da se nalazimo u neposrednoj blizini samostana i fabrike. Posmatramo, ležeći, zgradu samostana, okruženu velikim drvećem, i ogradu i zgrade fabrike cementa. Rafali iz samostana nateraše nas da zauzmemos bolje zaklone. Deo čete nastavlja nastupanje prema mostu, ali se uskoro otuda začuše rafali iz bunkera čija je posada branila most.

Počeo je opšti napad. Desno od nas, sa okomitih stena pravca Cincara, učestali su rafali mitraljeza i prasak bombi. To 1. crnogorski bataljon, čisteći kosu iznad Livna, otvara sebi prolaz ka gradu.

Ispred nas, levo, 2. crnogorski i Kraljevački bataljon, sudeći po vatri, dokopali su se prvih kuća u gradu.

Kod naše 1. čete vatrica se utišala; trebalo bi da to bude znak da se naši nečujno približavaju objektu i spremaju za odlučujući juriš.

Levo od nas 2. i 3. četa se približavaju i obilaze samostan.

S jednim vodom krećemo i mi ka samostanu, jer je neprijateljeva vatrica prema našoj četi slaba. Oprezno smo se približili do same zgrade. Osmatramo odakle neprijatelj gađa. Našu stranu niko ne kontroliše. Sa zvonika mitraljez neprekidno tuče 2. četu. Obilazimo zgradu sa istočne strane, odakle neprijatelj ne tuče. Pritajili smo se i osmatramo zgradu. Na prozorima džakovi s cementom, a iz malih otvora — puškarica sevaju plameni jezičci puščane i mitraljeske vatre. Niko nas od posade ovog objekta ne primećuje, mada smo dospeli neposredno ispod njihovih prozora — puškarnica. Otvorismo vatru i brzo učutkasmo neprijateljevu na prozorima. Međutim, posle kraćeg vremena zasu nas vatrica kroz podumske otvore koje ranije nisu bili poseli. Pod zaštitom zida zgrade približavamo se podrumskim prozorima i ubacujemo dve bombe. To je bilo dovoljno da se više ni jedan metak otud ne ispali.

I 2. četa je s juga prišla zgradi. Borci navaljuju na teška hrastova vrata da bi ih otvorili, ali bez uspeha, jer su ne samo zaključana nego i zabarikadirana. Odlučili smo se na smeo korak. Sa vodnikom 1. voda, Božom Hadživukovićem, i nekoliko omladinaca dovlačimo jedno oborenio i okresano šljivovo stablo. Naslonivši ga kao merdevine ispod jednog prozora, popeo sam se uz njega i jednom rukom svalio džakove cementa sa prozora, a zatim sam uskočio u prostoriju koja je u tom trenutku bila prazna. Kroz otvorena vrata dopirao je iz hodnika žagor domobrana. Osetio sam odmah da ih je uhvatila panika. Vraćam se prozoru i pozivam Božu da se što pre popne. Uto čujem korake kako se približuju sobi. Nisam dugo razmišljao — s puškom i pištoljem na gotovs (koje sam čak zabo-

ravio da napunim, što svakako nije usamljen slučaj kad su u pitanju ovakvi trenuci!) uskočio sam u hodnik i viknuo koliko me grlo služi:

— Predajte se. Dole oružje, inače ćemo vas sve pobiti.

Grupa od oko dvadeset domobrana, koja je bila u neposrednoj blizini, okrenu se prema meni i poče da polaže oružje na pod. Uto i Boža ulete i odmah zgrabi jednu zbrojovku s gomile oružja pa s njom pojuri na drugi kraj hodnika uzvikujući domobranima da polože oružje.

Osetili smo se kao gospodari situacije: naređujemo razoružanim domobranima da siđu dole i sklone barikade sa ulaznih vrata. Nekoliko omladinaca koji su uskočili sa Božom Hadživukovićem prebira po gomili pušaka i municije. Menjaju svoje stare puške za nove, mauzerke, i pune džepove i rančeve municijom. Barikade na ulazu su već raščištene, i 2. i 3. četa i deo prateće ulaze u samostan na glavna vrata. Komandir 2. čete, Moma Stanojlović, puškomitraljezac Jagodić i još nekoliko boraca trče na zvonik da vide šta je s mitraljezom koji nas je celu noć tukao, a koji je umukao tek pred zorou, posle nekoliko rafala iz Jagodićevog šarca. Nakon kraćeg vremena vraćaju se noseći teški mitraljez.

Prva četa je, zahvaljujući inicijativi vodnika 1. voda, Dragana Simića, komandira čete, Milovana Ivkovića, i grupe boraca, pre zore likvidirala posadu fabrike cementa. Ona se branila sa zidanih stražarnica — osmatračnica postavljenih na fabričkoj ogradi. Sa njih je bilo lako osmatrati i efikasno kontrolisati vatru na celom okolnom terenu. Da bi izbegli gubitke u frontalnom napadu, Dragan Simić je sa četiri bombaša, iskoristio neravan teren i žbunje i privukao se tako da su bombarma uništili jednu od stražarnica. Pri tome ih je četa potpomagala pojačanim vatrenim dejstvom. Tako je stvorena breša u sistemu fabričke odbrane, koju je četa iskoristila da likvidira i ostale objekte u fabrici.

Svanulo je. Borci se razmileli po mnogobrojnim prostorijama samostana i pretresaju svaki kutak tražeći skrivene vojнике, oružje, municiju i hranu. Zarobljene domobrane smo postrojili u dvorištu samostana. Jedan od njih nam je ranije prišao i kazao da među njima ima ustaša u domobranskim uniformama. U prvi mah se niko nije javljao, ali kada su osjetili da su ih domobrani prokazali ili da će to učiniti, njih nekoliko se sami izdvojile. No njih je ipak malo bilo. Posadu objekata koje smo napadali sačinjavali su uglavnom, domobrani. Utoliko je naš zadatak bio lakši. Zahvaljujući tome i, pre svega, našem opreznom podilaženju i veštrom manevrisanju vatrom i pokretonom, mi smo savladali ova dva objekta bez žrtava.

Jovan PEJKOVIĆ KEZO

NEOPAŽEN UPAD U GRAD

Bataljoni 1. proleterske brigade, posle forsiranog marša, našli su se 25—26. jula u rejonu Raščana, Eminova Sela i Stipanića, odakle su delom snaga napali i oslobodili Duvno bez većih gubitaka, a drugim delom stavili pod kontrolu komunikacije Imotski — Livno i Aržano — Livno. Dan ranije, delovi 3. sandžačke brigade oslobodili su Šujicu, raskrsnicu između Kupresa, Livna i Duvna. Bili su stvoreni svi uslovi za napad na samo Livno. Neprijatelj je u svim obližnjim garnizonima bio iznenaden brzinom prodora i postignutim uspesima brigada koje su sačinjavale Udarnu grupu.

Livno je u ovo vreme bio brojem velik i veoma dobro utvrđen garnizon. Grad je bio okružen mnogobrojnim betonskim i ojačanim zemljanim bunkerima. Na celoj dužini bili su međusobno povezani saobraćajnicama, a prilazi su im bili preprečeni bodljikavom žicom. Glavni oslonac spoljne odbrane bili su kula Starca Vujadina, Bašajkovac i drugi objekti stare tvrđave koji se nalaze severno i severoistočno od grada. Katolički samostan »Gorica« na istočnoj ivici predstavlja je takođe značajan objekat u sistemu odbrane. Oslanjajući se na ova utvrđenja, neprijatelj je imao mogućnost idealne kontrole svih mogućnih prilaza gradu. Sklop zemljišta onemogućavao je pri-laz sa severa i severozapada, a ispred južne ivice grada nala-zila se ravnica, te su terenski uslovi za direktni napad na grad bili veoma nepodesni za napadača.

Od naših snaga u napadu na Livno neposredno su uče-stovale ove snage: četiri bataljona 1. proleterske brigade, tri bataljona 3. sandžačke brigade i manji delovi partizanskog bat-aljona »Vojin Zirojević«. Plan napada je bio sledeći: bataljoni 1. proleterske napadaju Livno od severa, istoka i juga, a 3. sandžačke sa zapada i severozapada. Napad su obezbeđivale snage jednog bataljona 1. proleterske sa pravca Imotski — Livno, dalmatinski partizani sa pravca Sinj — Livno i Aržano — Livno, a Krajišnici sa pravca Bosansko Grahovo — Livno.

Veoma zanimljivo bilo je dovođenje snaga za napad. Sve su se jedinice prebacile noću između 3. i 4. avgusta u nepo-srednu blizinu grada, u sela na četiri do šest kilometara, gde su ostale prikrivene u polaznim rejonima ceo sledeći dan i sledeće noći. Niko nije mogao da napusti selo i kuću. Tako su

odmorne uvédene iduće noći u borbu. Bataljoni 1. proleterske su ovako bili raspoređeni: 1. bataljon napadao je Livno sa severoistoka, sa težištem napada na utvrđenu kulu Starca Vuja-dina; 3. bataljon napadao je sa istoka na samostan i fabriku cementa; 2. bataljon se kretao sa juga između komunikacija Šujica — Livno i Aržano — Livno; 4. bataljon sa jugozapada duž komunikacije Aržano — Livno.

Bataljoni 3. sandžačke brigade napadali su sa zapada i severa duž komunikacije Glamoč — Livno.

Početak napada bio je predviđen za 23 časa.

I pored veoma opreznog i prikrivenog kretanja, naš 2. bataljon je stigao u 22 časa od Vidoša u Gornji Žabljak, nadomak grada. Tu su izvršene poslednje pripreme. Četama su dati zadaci: 1. četa, u sadejstvu s jedinicama 4. bataljona, da vrši prođor u grad duž komunikacije iz pravca Aržana; 3. četa da napadne zaselak Nova Gorica, da sadejstvuje Kragujevačkom bataljonu, u likvidaciji utvrđene katoličke crkve, i da vrči prođor duž komunikacije Šujica — Livno; 2. četa da napada preko polja između 1. i 3. s ciljem da izbjegne u centar grada kod pravoslavne crkve i gimnazije. Štab bataljona je ostao u Gornjem Žabljaku, odakle je mogao najpogodnije pratiti sadejstvo svojih četa i razvoj situacije pred susednim bataljonima.

Prva četa našeg bataljona je prva stupila u borbu. Odmah posle nje počela je napad i 3. četa. Posle pola časa u napad su stupili i ostali bataljoni. Neprijatelj je odgovorio veoma jakom vatrom i dosta preciznim dejstvom iako je bila noć. Unapred planiranu vatrnu sipao je neštedimice i ukočio naš brži prođor u grad.

Druga četa našeg bataljona, u koloni po jedan, sa ne baš velikim odstojanjem, uputila se ne otvarajući vatu k pravoslavnoj crkvi, po ravnoj i brisanoj čistini, koristeći se vatrenom angažovanju neprijatelja prema ostalim dvema četama bataljona. Kad je stigla na nepunih sto metara ispred pravoslavne crkve i gimnazije, našla se pred gustom žičanom ogradiom, koja se pored ceste nastavlja negde duboko u grad. Sredstva za kidanje žice nismo imali, sem toga, svaki pokušaj kidanja bio bi veoma rizičan, jer se po bledo mesečini nazirao ispred gimnazije neprijateljev stražar. Gimnazija je bila pretvorena u kasarnu, pa bi otkrivanje čete tu, ispred nosa neprijatelja, značilo njeno uništenje. Nastalo je za čas kolebanje. Šta učiniti? Više se ne sećam tačno, ali mislim da je Vojo Grujić predložio najbolje rešenje. Odmah uz žičanu ogradi nalazio se omanji orah. S njega se nije bilo teško prebačiti preko žice. Ne dvoumeći se mnogo, počeli smo da preskačemo i za desetak minuta četa se našla s one strane žice,

licem u lice s neprijateljem u kasarni, gotovo u centru grada, mada nijedno spoljno utvrđenje nije bilo još zauzeto.

Prikupili smo četu u jarku između ceste i žičane ograde, podelili objekte napada, poslali kurire da obaveste ostale dve čete da se nalazimo u gradu i — pošli u napad. Dragu Pekoviću, Mileti Popoviću i još jednom drugu dat je zadatak da najpre uhvate živa stražara, jer niko od nas nije poznavao grad, a još manje raspored važnijih objekata u njemu. Drago je pošao napred, ostavivši ostala dva druga nešto iza sebe. U tom trenutku, pošto je prošao pored čitave naše čete, pritrčao mu je s leđa jedan ustaša i izgrdio ga što je više mogao zbog toga što se on šeta, dok »ovi« nadiru u grad. Mislio je, verovatno, da je Drago domobran jer, kad mu je održao patriotsku lekciju, upitao ga je gde i kome se može obratiti za pojačanje. Između njih se razvila žučna prepirka u koju se umešao i stražar. Drago je imao ustašku strojnici i počeo je da preti njome, kao vidnim ustaškim obeležjem. Praveći se hrabar, nazvao ih je kukavica-ma koje su se uplašile od šake komunističkih bandita, koji pripucavaju na grad.

Uto smo i mi poustajali iz jarka. Ustaša i stražar su tek tada prepoznali u Dragu partizana. Izgledali su kao stravljeni od straha i iznenađenja. Pošto su nas kratko upoznali sa situacijom i rasporedom snaga u gradu, koliko su oni mogli znati, razume se, odredili smo nekoliko drugova da posednu i obezbede pravoslavnu crkvu, u kojoj se nalazio magacin municije. Ostali deo čete uz pomoć ovih prvih zarobljenika ušao je u kasarnu. Posle kratkog puškaranja po hodnicima i sobama, oko četrdeset vojnika izveli smo iz kasarne i smestili ih u pravoslavnu crkvu. Odmah smo izvršili smenu straže i krenuli dalje.

Sem na pravcu 4. bataljona i naše 1. čete, gde je bio potisnut iz prve linije spoljnih utvrđenja, neprijatelj je na celoj liniji spoljne odbrane grada davao žilav otpor. Ostale čete našeg bataljona, kada su saznale gde smo, ostavile su manje delove radi vatre nog pritiska spolja na neprijatelja, a s najvećim delom ljudstva prebacile su se u grad, koristeći se istim pravcem kojim smo i mi ušli. Tako se u jedan čas ujutro, 5. avgusta, našao u centru Livna veći deo snaga 2. bataljona.

Većeg iskustva u uličnim borbama tada još nismo imali, ali su nas dotadašnja situacija i položaj u kome smo se našli gonili na celishodne i pravilne postupke. Neopažen upad u grad omogućio nam je da bez većeg otpora i na lukav način likvidiramo uporište po uporište u centru, zarobljavajući grupe i pojedince i obogaćujući plenom našu »bazu« kod kasarne i pravoslavne crkve. Međutim, neprijatelj je i dalje produžio da pruža žilav otpor u odbrani grada, polažući nade u spoljna utvrđenja i dosta ograničene uspehe ostalih naših jedinica.

Bližila se rana avgustovska zora. Iskupili smo komande četa na kratak sastanak, a odmah zatim i najveći broj boraca bataljona. Odlučili smo da posednemo najtvrdje zgrade na ras-kršnicama u centru grada i da se ograničimo na odbranu u toku narednoga dana i likvidiranje neprijatelja tokom sledeće noći. Meni je dat zadatak da odmah izvučem iz grada prikupljene zarobljenike i jednog ranjenog druga i da upoznam štab bataljona s našom odlukom, kako bi se i ostali bataljoni obavestili o našem uspehu i položaju u kome se nalazimo.

Sa još trojicom drugova formirao sam zarobljeničku kolonu. Bilo je u njoj 63 zarobljenika — 42 domobrana, a ostatak ustaše i pripadnici ustaške milicije. Zarobljenicima smo dali da nose oko 25 sanduka puščane i mitraljeske municije, nešto druge ratne opreme i hrane, čega je u kasarni i pravoslavnoj crkvi bilo u izobilju. Ranjenog Perišića pratio je zarobljeni domobranski lekar, koji je u početku odbijao da krene s nama, postavljajući uslov da će ići samo ako mu budemo osigurali kola pri svakom našem pokretu, zatim posilnoga, lično telesno obezbeđenje i svaka dva meseca odsustva u Zagreb. Pošto nam je oduzeo dragocenih desetak minuta, »pristali« smo na sve njegove uslove.

Oko 3 časa, upravo u svitanje, stigli smo do štaba bataljona. Komandant bataljona hitno je poslao izveštaj štabu brigade i predložio produženje napada na grad i u toku dana, do likvidacije neprijateljevog otpora.

Odmah posle predaje zarobljenika, s komesarom i zamenikom komandanta bataljona vratili smo se u grad. Pri povratku, neprijatelj je sa tornja katoličke crkve brisao mitraljeskom vatrom poljanu preko koje smo se prebacivali, jer je vidljivost bila potpuna. Nazirali smo borce 1. i 3. bataljona koji su jurišali na neprijateljeva utvrđenja. Četvrti bataljon se, pre našeg povratka, delom snaga bio spojio sa snagama našeg bataljona upavši i sam u grad. Odbrana je počela da puca i na ostalim spoljnim utvrđenjima, iz kojih se oko 5 časova neprijatelj počeo povlačiti ka centru grada.

Oko 6 časova neprijateljev otpor je bio slomljen, ali se do tog vremena veća grupa ustaša uspela povući u ranije brižljivo utvrđeni rejon, u tzv. kuću Mitrovića i u najbliže zgrade uz nju. Iz nje je neprijatelj, uprkos nekoliko naših uzastopnih juriša, uspeo da se žilavo odupire sve do 16 časova 7. avgusta, kada je napokon, zbog teških gubitaka i pomanjkanja vode i hrane, bio primoran na kapitulaciju.

S oslobođenjem Livna, put brigadama Udarne grupe bio je širom otvoren prema Dalmaciji i Bosanskoj krajini.

Raško POPOVIĆ

LIVNO JE NAŠE

Kolona duga, raščlanjena, spuštala se strmim planinskim stazama ka selu Smričanima.

Noć je. Planina je utonula u mrak. Kao da je neka nestvarnost ovladala njome. Sve je izmenilo svoj lik. I brda izgledaju nekako čudna, visoka — kao da su svojim oštrim vrhovima zasekla u škrty krajčak neba koje se oslanjalo na njih.

I uvale. Kako varaju! Onako ispunjene mrakom i nekom plavom maglom, nalik su na prostranu, nepreglednu ravnicu ispruženu u daljinu, a dole, na kraju te maglene ravnice, na korak-dva od staze, provalija. Neprijatno saznanje. Nad njom borci idu, padaju. Konji posrću. S vremena na vreme mir planine poremeti poneki kamen koji se otkotrlja niz strme padine litica.

Zamor kao da je nestao. Reči: »Brže, brže!« struje kolonom. A zatim: »Veza . . . veza . . .«, »Veza je prekinuta!« dopire sa začelja.

— Veza da se uspostavi! — dolazi od čela.

Naredjenje ide kao po traci, prenosi se od borca do borca i dode do začelja.

Tamo gde je kolona prekinuta dva borca zastaju.

I tako cele noći.

Najzad, na izmaku noći, u daljini, zatreperi svetlost petrolejke. Selo.

— Brže . . . brže! . . . Trkom napred! — pada komanda. — Opkoliti selo! . .

Prilazi selu ubrzo se zatvoriše. Patrole krenuše u sve pravce. Selo ožive.

Kakva promena! Juče na užarenom planinskom kršu, na Kovaču — Suhovrhу, gladni i bez vode u okršaju, a danas u lepom i bogatom selu više polja.

Divan je letnji dan. Sturba mirno žubori. Snažna pesma kraljevačkih partizana odjekuje.

Patrole idu, vraćaju se, smenjuju. Sunce se nagnje ka Dinari.

Iz Livna neprijatelj ne miruje. Oseća naše prisustvo. Ne zna gde smo i koliko nas je. Jedna kolona prelazi preko rečice Žabljaka, razvija se. Streljački stroj podilazi selu. Vrši nasilno izviđanje.

— Čekati!.. Ne pucati!.. Pustiti neprijatelja na najkraće odstojanje! — pada komanda.

Čete su razvijene, jedna je poslata da im zađe za leđa.

Neka neodlučnost oseća se kod ustaša. Zastaju, kolebaju se. Da ne pobegnu? Ne treba im dati takvu mogućnost. Plotuni odjeknuše. Mitraljezi počeše svoj sitni vez. Proključa malo polje oko Žabljaka. Kakav prizor! Borci se povije po zemlji, pojuriše, sručiše se na neprijatelja. Gromoglasno »ura, juriš, proleteri« nadjača snagu vatre. Četvrti bataljon juriša. Neprijatelj okrenu leđa. Beži, ne okreće se. Panika zahvati njegove redove. Nastade neuobičajeno gonjene. Brojno jači i bolje opremljen, neprijatelj pobeže sa bojišta. Po malom polju ostadoše tragovi krvi. Pobacana oprema rasu se do samoga Livna.

Veče. Livno tone u mrak. Oko njega obruč se steza, polako, planski.

Borci idu, ne osvrću se na prepreke. Gaze rečice Sturbu i Žabljak. Podilaze periferiji grada, s koje preko prostrane ravnice s vremena na vreme preleti po koji kuršum. Zazviždi, zapara zemlju ili se izgubi u daljini.

Streljački stroj i dalje podilazi. Borci ne vide jedan drugoga zbog mraka, ali se osećaju. Niko ne izostaje. Svi su kao jedan. Tiho »napred... napred« povezuje borce.

Iznenadno teški mitraljez zaklokota. Vazduh uzavre. Proključa zemlja. Vatreni zid otkri se pred borcima. Mlazevi kuršuma prekriše polje.

Borci su ležali po zemlji kao srasli sa njom. Ne odaju život. Na pedesetak koraka su od bunkera, u ravnici, bez zaklona. Samo po koji krtičnjak našao se pored njih.

Plotuni i dalje odjekuju. Mitraljezi režu. Sipaju bezobzirno, nemilice.

Kako se pod bleskom vatre lepo ocrtavaju objekti u obrani. Sve se vidi kao na dlanu. Svaki bunker, mitraljez, puškarnica. Sve je to majstorski uklopljeno u visoki zid koji je opasivao stočnu stanicu. Kako njega preći?

Situacija je ozbiljna.

*Treasury
Treasurer*

~~1950-500~~ 1957 B
S. 1000-1000
Sp. Rec. 31/4
Ex. 701.

Stable & Optimum Zone

4) Potamotrygon hololepis var. varia Boulenger '91 published
and described by T. G. Cope 1866, p. 236, as fig. 5.

John C. Fremont, California, June 1850. To Washington. California

of more delicate, thin-walled, granular structures but also
isolated, larger, better defined, & somewhat irregular bodies in
the older parts only occurred a number of thin frag-
ments of yellowish iron-ore fragments were detected
scattered everywhere.

Long Island Sound. Connecticut. Long Island (4)

Protonotaria is yellow, *Trochilus* purple.

Il Dr. Giacomo Tassan e un raggruppamento di 100

Wieder überzeugt, daß gegenwärtig

betegjor i ja to vinterid. Det er godt en godde. Den
henges, hvilie den ikke var godt for 100 dager. En
træske da nære gør godt daglig højt til at opnå en
forsvare. I denne omstendighed kan det ikke være godt at hænge
mælet i vingerne da var ja det også spættet. Det
er vortende da en en stor drøgn. Et par vante

Potamogeton var. *latisiliquus* *brevulus*. (L.)

en de waren op de vinger van hem beiden heel hard
beneden geplakte beiden zijn tegen haren haren te horen

Karlsruhe, Baden. In Praktischer Medizin durch einen
neuen Kursus nach dem Systeme von Neumann und den in Praktischer

Mine ka kicat nis sto go omata obidote ix wajns teka. radionice
wajnu ibin mewana. - betwag

We were extremely pleased when we saw our first bird

...and the world was full of beauty, and the world was full of danger.

you may work hard now for wages of \$1.50 and get up to \$2.00 per
hour by working a regular shift, although there is no overtime.

Borci i dalje leže. Ne miču se. Pred cevima su.

Iz otvora na bunkerima, iz puškarnica i dalje u mlazevima
izbija vatra. O životu odlučuju santimetri.

Šta preduzeti?

Iznenadno sve se izmeni. Nastupi čudno zatišje. Vatreni uragan zameni potpuni mir. Tako nešto nije se moglo očekivati.

Šta je.

Iz blizine dopire jasan govor — ako nas uši ne varaju! Sve se čuje. Bunkeri su blizu. Povezani su telefonom.

— Halo, bunker broj jedan — otpoče razgovor. — Šta je bilo, zastavniče? Na koga ste otvorili vatru?

— Gospodine natporučniče, pred sobom sam video gusti streljački stroj.

— A sad šta je sa njim?

— Ne znam. Ne vidim ništa. Nestao je. Kao da je u zemlju propao!

— Da, kao da je u zemlju propao — ironično uzvrati natporučnik. — Vidite do čega ste doveli. Zbog vas, svi su otvorili vatru. Otkrili ste položaj.

Zastavnik začuta.

— Šta je? Što ne odgovarate? Da niste spavali?

— Nisam, gospodine natporučniče.

— Niste? Onda su svi ostali spavali sem vas, taj streljački stroj niko nije video. Ubuduće bolje osmatrajte — ljutito više natporučnik.

Zastavnik je gubio samopouzdanje. Više ni sam nije bio siguran da je video taj streljački stroj. Pravdao se.

Borci slušaju. Bilo im je jasno ko je u pravu. Ali nije im do toga. Tražili su izlaz.

Počelo je tiho pomeranje. Kratko vatreno zatišje dobro je iskorisćeno.

Borci puze po zemlji. Povezuju se. Traže. Pipajući jedan drugoga pronalaze. Izvlače se. Skrenuše desno prema rovovima.

Neprijatelj čuti.

Na frontu je i dalje zatišje.

Čekamo.

Prikupljeni smo iza nekoliko plastova sena. Na njih smo slučajno naleteli.

Neobičajen je to položaj. Na stotinak metara smo od rovova. Ipak, bolje se osećamo. Izbegli smo zid, bunkere. Više ne strepimo od svakog metka. Ne mislimo hoće li se cevi spustiti niže, hoće li svako zrno pronaći svoj cilj. Sve se više prilagođavamo uslovima.

Vreme juriša primiče se. Veza sa susedima još nije uspostavljena. Gde su? Da nisu i oni u položaju u kome smo se mi nalazili do pre nekoliko trenutaka? Treba saznati!

Prema rударима, našoj 3. četi, upućen je Jova, zvani »Četnik«, stari partizan s Romaniјe. A levo, prema prvoj, naš Nego.

Prema bunkerima otisnu se nekoliko boraca.

Bombe zapraštaše. U punom trku borci se sručiše u rovove. Probiše odbranu. Jurnuše prema bunkerima. Oko stočne stanice sve proključa. Samo snažnije. Jače. Tako mi bijemo!

Neprijatelj beži.

Široki prostor između puta Sinj — Livno i Livno — Prisoje zauzet je.

Bataljon nastupa. Rovovi su naši. Borba se vodi za periferiju grada. Za svaku kuću, bunker. Bodljikava žica ne predstavlja više prepreku. Gazi se, od njenih oštih bodlji krv šiba.

O dela su u ritama. U jurišu, to se ne oseća. Ide se. Zadržavanja su kratka. Stane se samo kad iznenadno izbjije neko novo žarište, mitraljez, bunker. Za napad na njega ne čeka se komanda. Borci sami odlučuju. Pronalaze rešenja. Svaki od njih oseća se starešinom.

Bombe lete, pršte, kidaju. Odbrana puca. Borba se prenosi u unutrašnjost grada.

Bataljoni 1. proleterske i 3. sandžačke nastupaju.

Oko jedne zgrade na našem desnom krilu ne zna se gde je linija fronta — gde je ko i šta je u čijim rukama. Ovde se nešto neuobičajeno događa. Podseća na igru nestasne dece koja nemilice tumaraju, prevrću, ruše. Upada se kroz prozor. Iskače se napolje. Vreba se po čoškovima. Ne zna se od kuda će kuršum da doleti, kome je namenjen.

Ispadi pojedinaca iza uglova zgrada, iz soba, koliko su puta doveli do sudara, do istovremenog aktiviranja bombi, do okidanja iz pušaka! Delići sekundi održavalici su život ili ga gasili.

Odvažnost je odnela pobedu.

Neprijatelja je sve manje.

I poslednji je došao na red. Juri. Ne predaje se. Kao zver se otima. Probio se do izlaznih vrata, prema onoj strani zgrade koju neprijatelj neprekidno zasipa vatrom.

Tu stranu kontroliše samo jedan naš borac. On s vremenom na vreme proviri iza susednog zida, baci poneki pogled i hitro se povuče u zaklon. Nad njim mitraljeska zrna riju po

zidu, odvaljuju komade cigle i maltera, zasipaju ga. On uporno osmatra. Nastavlja svoj rad. Iznenadno, na nekoliko koraka pred njim, iza stepeništa koje je vodilo u zgradu izbi snažna prilika. Neprijatelj!

To se još jedanput ponovi. U istom trenutku odjeknuše dva pucnja. Ništa, bez pogotka. Tada dva protivnika izbiše iza svojih zaklona u istom trenutku, kao po dogovoru. Nađoše se jedan drugome licem u lice.

Dve puške planuše u isti mah. Neprijatelj se zatetura, zanese i svom težinom lupi o beton.

Zgrada je očišćena. Ubrzo je iz nje dopirao veseli žagor. Jovo, naš Romanijac, pričao je. Borci su se smeiali.

Čudan je rat. Do malopre krajnja napregnutost, a sada smeh i veseli žagor.

Razgovor prestade. Borci napustiše zgradu. Krenuše prema stočnoj stanici. Odsekoše je od Livna. Time se obruč oko stočne stanice zatvorio. Neprijatelj je uhvaćen kao u mišolovci.

Otpoče završni juriš. Bombe su letele. Padao je bunker za bunkerom. Bataljon nije znao za prepreke.

U praskozorje, ostaci jedne satnije 14. pukovnije i jedne satnije 20. ustaške bojne položiše oružje . . .

Više od stotinu ih je zarobljeno.

Jedno od najjačih uporišta u Livnu zauzeto je.

Ubrzo bataljon nastavi nadiranje. Žandarmerijska kasarna bila je na domaku. Četrdeset ustaških krvoloka i žandara zabarikadiralo se u njoj. Između nas i njih je stočna pijaca, čistina koju treba savladati.

Biju, ne daju oka otvoriti.

Neće dugo!

Iz bataljona se izdvoji grupa bombaša. Podješće prema kasarni. Privlače se. Preskaču preko zidova. Prolaze kroz stanove, zaobilaze kasarnu sa istočne strane.

U jednom stanu iskrsnu neobični prizor. Jedna starica isprsi se pred borcima, raširi ruke i povika:

— Deco, nemojte me!

Prvi borac protutnji mimo nje.

Drugi se zadrža:

— Ne brini, majko, — reče on — mi smo partizani, mi branimo svoj narod.

Starica zagrlj borca, zaplaka. Shvatila je da smo partizani.

— I ja imam sina u partizanima — reče ona. — Tamo je već godinu dana. Da li je živ?

Borac je tešio. Ne zna ko joj je sin.

A ako je on bio blizu! To otkri vrisak sestre i zagrljaj na drugom kraju hodnika. Sada je bilo jasno. Prvi borac koji je protutnjao mimo starice bio je njen sin. To je naš vodič, iz bataljona »Vojin Zirojević«, dodeljen nama za ovu akciju.

Mislio je da se ne mora odmah javiti majci. Zašto?

— Vreme — objasni on kratko. — Moramo žuriti. Za javljanje će se i kasnije naći vremena.

Bombaši produžiše. Pridoše kasarni na desetak metara.

Opet bombe lete. Jedna, deset, dvadeset. Pale se za uglom susedne zgrade. Nose se upaljene u ruci, bacaju.

Neprijatelj je brzo isteran iz prizemlja. Ali ne sa sprata! Veći broj bombi udara u zid. Vraćaju se. Ipak, neke uleteše kroz prozore. Zadrmaše zgradu iz temelja. Napraviše pustoš. Pajtinova pade među gomilu ustaša.

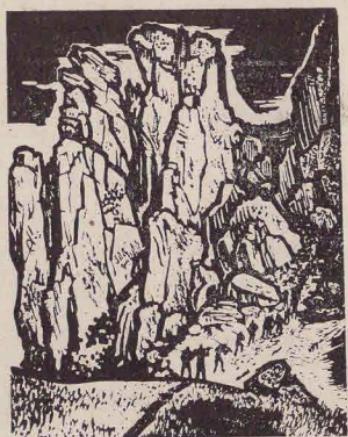
Neprijatelj nije izdržao. Predao se.

Komandant mesne ustaške policije uhvaćen je na nišan. Sa uzdignutim rukama u znak predaje stajao je na prozoru zgrade.

Iz zgrade su dopirali jauk i kuknjava. Od njih četrdeset, polovina je nastradala.

Bataljon je izvršio zadatok.

Miloš VUČKOVIĆ

MOJI RATNI DRUGOVI

Posle teških borbi s Nemcima i četnicima, borci Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda našli su se polovinom decembra 1941. godine u Novoj Varoši. Tu su se nekoliko dana odmorili i pripremili za prebacivanje preko Lima.

Jedne noći, možda je to bilo 20. decembra, prebacili su se malim čamcima preko Lima i produžili prema Rudom. Bilo je veoma hladno, naročito prilikom prebacivanja preko reke. S krajnjim naporima morali su odmah produžiti usiljenim maršom, da bi izbegli sukob s jednom talijanskom kolonom. Da ne bi posustali i izostali, komunisti su mlađe hrabrili i svojim primerom podsticali.

Neki od tih prekaljenih boraca, koji su mogli mnogo da preduzmu i još više da izdrže, ostali su mi nezaboravno u sećanju. Jedan od njih je, svakako, Rajko Stojanović, koga smo zvali Rajkić. Jedva ako je imao 18 godina. Iako sitan, suvonjav i slab, prednjačio je svojim držanjem i hrabrošću. Ako se neko mogao nazvati večitim dobrovoljcem, onda je to sigurno bio on. I u najkritičnijim trenucima nije znao za naređenja — niko mu nije mogao zapovediti, jer se on dobrovoljno javljao i za najteže zadatke. I to uvek s poletom i vedrim raspoloženjem koje ga nikad nije napuštalo i zbog kojeg je upravo bio jedan od najomiljenijih boraca u četi.

Poginuo je kao bombaš, hrabro kako to njemu dolikuje, u avgustu 1942. godine, na samom ulazu u Livno.

Na Orahovici, posle druge neprijateljske ofanzive, u našu četu je došao čika Danilo Simović. Sa svojih 60 godina bio je sigurno najstariji borac u Kraljevačkom bataljonu. Imao je i sina u partizanima koji je poginuo kao komesar Pračanskog partizanskog bataljona.

Već zbog toga što nam je mogao biti otac, svima odreda, poštivali smo ga i ponašali se s njim kao sa ocem. Ali ne samo zbog njegovih godina, nego i zbog njegovog držanja i odnosa prema nama. Toliko se s nama saživeo kao da smo odrasli pored njega. Stojički je podnosio sve nevolje, pa je imao puno mo-

ralno pravo da nas bodri i prekori, ako je trebalo. Ali mu se takva prilika nije ukazala. Sve nas je voleo kao svoju decu. Taj krepki starac i otporni gorštak iz Podromanije ostao mi je u sećanju, između ostalog, i po tome što se brinuo o našoj obući: pravio nam je bosanske opanke — fašnjake, i krpio cipele.

Bodar i svež duhom, on je izdržao sve teškoće i napore naše narodne borbe i u slobodi se vratio svojoj Podromaniji, za kojom je čeznuo i koju je mnogo voleo.

U našoj četi je bio student tehnike Predrag Mihajlović zvani Pego. Ko se od nas ne seća Pege i njegove violine? Na svakom zastanku i odmoru, kad bi savladao umor, on bi nam priskočio u pomoć tom svojom violinom koju je voleo, čuvao i nosio kao i pušku. Možda je to činio i radi svojih drugova, osećajući da njome unosi u njihov život nešto lepo i nesvakidašnje. Taj mirni, dobrodušni mladić nipošto nije tražio za račun toga ma kakve privilegije! Nikad se nije požalio da mu je teško, a u borbama je bio požrtvovan i hrabar. Kada je ranjen prilikom prelaska pruge Sarajevo — Konjic, podneo je to kao prirodno, kao nešto što mu se moralo dogoditi, pre ili kasnije, pa se čak i šalio.

Za Pegu je vezana jedna anegdota. Tek što je preležao tifus, pošli smo iznenada na veoma dug marš. Čika Danilo je morao poneti sirove kože na konju koji mu je bio dodeljen.

Posle preležanog tifusa Pego je ostao gotovo bos i čića Danilo mu je načinio uoči polaska opanke od sirove kože. Na jednom zastanku, dok se četa odmarala i ložila vatru, Pego je svoje opanke ispekao i veći deo pojeo. Kada smo ga zapitali zašto je to učinio, odgovorio je da je lakše ići bos nego gladan, a da se može i jedno i drugo ako je potrebno.

Ko ne poznaje psihologiju tifusara i njihovu strahovitu proždrljivost kad se počnu oporavljati mogao bi kroz taj postupak da dobije o Pegi veoma pogrešan dojam. Zatelo, da nije bilo tifusa on ne bi pao u takvo iskušenje, on bi glad otrpeo kao i ranije. Ali tifus je za nas bio strašan neprijatelj.

Pego je poginuo na Zlatnom boru, juna 1943.

Sem njih trojice, u četi je bilo mnogo drugih koji su mi isto tako dragi i koji su isto tako zaslužni da ih se na ovaj način setim. Međutim, odabrao sam njih trojicu zbog toga što je Rajkić bio krojački radnik iz Kraljeva, čika Danilo seljak iz Podromanije, a Pego student iz Kosovske Mitrovice. Oni su u neku ruku naša 2. četa u malom, sastavljena od boraca različitog socijalnog porekla i iz raznih krajeva naše zemlje.

Vasiljko MARKOVIĆ

PRVA ULIČNA BORBA MOJE ČETE

Penjali smo se preko visokih golih brda. Za nama je ostalo Duvno, koje je naša brigada oslobođila od ustaša i domobrana. Jedan zadatak je bio izvršen, hitali smo na sljedeći. Trećeg avgusta 1942. godine ušli smo u neko selo, gdje smo saznali za tragediju srpskih sela u Livanjskom polju: ustaše su na najsverijepiji način masakrirale mlado i staro, žene i djecu. Kažu, sve su pobačali u neku veliku jamu, odakle niko živ nije izašao. Posmatrala sam drugove i drugarice s kakvom gorčinom slušaju svaku riječ. Kao da su htjeli da upamte svaku pojedinost, svako ime. Neko od drugova reče: »Osvetićemo ih!« Za kratko vrijeme, nesreća koju su seljaci pričali međusobno nas je zbljžila kao da smo stari znanci i prijatelji.

Sjutradan, 4. avgusta, našli smo se na jednom od golih brda, daleko od naselja i puteva. Nigdje drveća i hlada, samo po koji žbun i neko zakržljalo rastinje. Da nađe neprijateljev avion, kuda bismo? Pa opet, sakupili smo se. Komandir i politički komesar čete prenijeli su nam zadatak čete u večerašnjoj akciji. Napadamo Livno! Tamo su se sklonili zlikovci koji su bacili nevine ljude u jame, tamo su krvoloci. I evo nam prilike da ispunimo zadatu riječ onim seljacima.

Ubrzane i opšte pripreme za napad. Čisti se oružje i municija. Ja nijesam bila time previše opterećena, jer sam od oružja imala samo pištolj i tri kragujevčanke. Drugarica Vukosava Perović (poginula septembra 1943. kod Ciste) nosila je talijansku pušku i jednu ručnu bombu. Jana Bešić bila je naoružana sa dvije ručne bombe i sanitetskom torbicom. Poslije priprema ko je mogao zaspati — spavao je do predveče, kada je trebalo poći prema Livnu.

— Pokret! — začu se oštra komanda vodnika Milana Raspopovića.

Probudismo se i istog trenutka četa je mogla da krene prema cilju. Sunce je bilo na zalasku. Tek što smo krenuli, poslije nekoliko stotina metara, ukaza se pred nama prostrano Livanjsko polje i Livno. Nekom uvalom spustisemo se, negdje

u prvi mrak, u blizinu naselja koja nijesu mnogo udaljena od Livna. Kada se okupi cio bataljon, komandant Radovan saopšti zapovijest za napad i pravce nastupanja svake čete. Naša, 3. četa, dobi zadatak da sredinom polja udari prema centru grada.

Vedra noć. Žurimo bez ijedne riječi kako bismo stigli što bliže gradu prije nego što se pojavi mjesec. Razvili smo se u manje napadne kolone i ubrzo se počeli prebacivati preko potpuno ravnog terena u grad. Kada bi zasijale rakete, stali bismo kao ukopani, pa opet naprijed.

Najzad, prve kuće. Mala crkvica, groblje. Ne zadržavamo se. Iz povećih bunkera kojima je bilo opasano Livno, neprijatelj sve nervoznije bije teškim mitraljezima. Onako nasumce, istina, jer nas ne vidi. Mi ipak liježemo i ne odgovaramo vatrom. Čim se prekine paljba, ustajemo i idemo dalje. Kada smo prišli na oko pedesetak metara od jednog bunkera, komandir je naredio juriš. I zaista, za časak je pao čitav niz tih jedva pribjegnutih betonskih utvrda odakle je dopirala mitraljeska vatra.

Sa svih strana čuje se dvoboј mitraljeza i ručnih bombi. Negdje je vatra gušća, a na pojedinim mjestima odjekuju pojedinačni pucnji, pa kao da nastane izvjesno premišljanje da li da nastave dejstvo ili da oslušnu gdje je taj nevidljivi neprijatelj. Naša 1. četa juriša na samostan. Izgleda da, pored automatskih oružja, glavnu riječ imaju ručne bombe. Druga četa prenosi vezom važno saopštenje: »Pred nama žica!« Gotovo u isto vrijeme nađosmo se pred istom preprekom: taj red bodljikave žice bio je visok više od metra, a širok preko dva metra. Ipak se snadosmo. Ljubo Jovanović i Miho Radulović istupiše naprijed da presijeku žice i naprave otvore za ostale.

Mi ipak ne čekamo na njih. Drugovi se hvataju za gvozdeno kolje i preskaču žicu. Neko vještije i lakše, neko s naporom i uz pomoć najbližih boraca. Lola uspješno pređe prvu žicu, ali na drugoj pocijepa pantalone. Ja se ispela na zategnutu žicu i držim se čvrsto za gvozdeni zašiljeni kolac. Čupo mi pruži ruku i ja pređoh prepreku. Vukosava se takođe popela na isto mjesto, ali nikog u blizini da joj pripomogne, pa ostala koji minut uz ono kolje ne usuđujući se da skoči naprijed, a ni da se vrati nazad. Uto joj neko od naših drugova priđe, ali ona ne uspje da prihvati pruženu pušku, pa pade. Bila se dobro izgrebala po nogama, pocijepala pantalone, i s mukom se diže. Tada priskoči Perica Šćepanović, naš najmlađi borac, sabi bodljikavu žicu i omogući Vukosavi da ustane i priključi se četi, koja je već bila na dohvatu prve ulice i prvih zaklona.

Trčimo. Mjestimično pucamo na neprijateljeve vojnike, koji, valjda zbunjeni našim prodorom, zamiču ispred nas ne znajući kuda da se sklone. Od 1. čete stiže izvještaj da je zauzet samostan i da je na tornju manastira ubijen mitraljezac.

Odbrana je ranjena na osjetljivom mjestu, tamo gdje se, izgleda, ponajmanje očekivao upad partizana.

Prebacujemo se ulicama grada tako spretno kao da smo rođeni u njemu. Ja se, ipak, osjećam nekako čudno i hvata me bojazan da nam ne nastradaju drugovi od zasjeda, da nas s nekog prozora ili iza nekog ugla ne zaspri ubitačnom vatrom. Mi ne znamo gdje je neprijatelj i odakle vreba opasnost. Da bismo olakšali koliko-toliko svoj položaj, počeli smo da razbijamo ulične sijalice. Više kamenicama nego puščanim zrnima. Mrak nam je povoljniji, u njemu se lakše snalazimo.

Druga četa pored osnovne škole malo pripucala, pa se domobrani predali. Nakupili dosta municije — mogu vojevati čitavu noć bez brige.

Dok se oko grada još vode žestoki okršaji, evo nas baš u centru. Raskršće. Jedan od puteva vodi prema utvrđenoj kući Mitrovića, tamo gdje se grupa Nijemaca i ustaša zabarikadi-rala. Možda bismo produžili i do kapije te zgrade da se odnekud ne pojavi iz neke kućice brašnjav čovjek, sredovječan, čije ime nijesam zapamtila, raširenih ruku, pa će nasred ulice:

— Ne dalje, drugovi! Na sto metara odavde nalazi se ustaški dom, a lijevo, na otprilike istom odstojanju, stoji prava tvrđava — kuća Mitrovića. Tamo su Njemci sa ustašama! Ako tako produžite, svi ćete izginuti!

Zaustavismo se. To upozorenje je bilo korisno. Shvatismo da treba preduzeti i neke mjere predostrožnosti. Milutin Božović, Ljubo i Miho popeše se s puškomitrailjezom na krov obližnje veće zgrade, a ostali drugovi se razmjestiše po uglovima uličica u centru. Pojedinci legoše u kunete, kako bi efikasnije tukli neprijatelja ako se pojavi, a i da se izbegnu gubici. Patrole kontrolišu zauzeti prostor sa zgradama u blizini. Tako, Vukosava, mali Perica i ja spazimo svjetlost iznad neke pekare. Prozor je bio otvoren, sumnja potpuno opravdana. Uđosmo u zgradu. Na prvom spratu, ispod vrata, prodirala je svjetlost. Ko li je unutra? Perica je svom snagom udario u vrata, koja se s treskom otvorile. Nasred sobe ugledasmo stolicu na koju su bile prislonjene puške. Pored zida kreveti, a na njima sjede osam ljudi u plavim uniformama. Prekrstili ruke na grudi, kao da mole. Nas troje u jedan glas kliknusmo: »Ruke uvis!« I, bogami, kao jedan čovjek izvršiše naređenje. Jedan od njih prozbori:

— Nećemo da se borimo protiv vas! Da smo to htjeli, mogli smo pucati na vas dok ste nailazili ulicom. Mi smo finansi, predajemo vam se!

Sproveli smo ih do komandira.

Mada se oko grada, na svim prilazima, čuje sve veća grmljavina borbe, ipak je naš položaj u centru postajao sve teži.

Što je više odmicala noć, bilo je sve očitije da će se naša situacija pogoršavati. Ako se još drže spoljna utvrđenja i ako je ta kuća Mitrovića još nedirnuta, onda nije teško sagledati ozbiljnost trenutka. Svaka kolebljivost mogla bi kobno uticati na ishod ovog napada, od koga su mnogo očekivali — i štab naše brigade, i cijelokupno stanovništvo livanjskog kraja. Ipak, s pravom smo pretpostavili: neprijatelju je mnogo teže nego nama, koji smo se provukli u centar njegove odbrane. Sigurni smo da će naši nastaviti pritisak i skršiti otpor onih koji se brane iz bunkera. Koliko li je dosad bunkera palo pred našom brigadom! Neće se sigurno ni ovi održati. Činjenica da smo mi u centru razjeda odbranu i demoralizira je. Tako rezonuju četni rukovodioci, tako postupamo i mi, borci.

Negdje oko ponoći od ustaškog doma počeše da bježe grupice naoružanih ljudi prema kući Mitrovića. Dvojica ustaša okrenula k nama. Padaju u naše ruke bez ijednog metka. Gotovo bez riječi. Vežemo ih i sklanjamo u obližnje dvorište, tamo gdje smo ostavili grupu finanasa. Nekoliko minuta kasnije, sredinom ulice, ne mnogo žurno, kreće čovjek s mašinkom o vratu, s pištoljem i ručnom bombom u rukama. Milan Raspovović sa još nekoliko drugova podje mu ususret i zarobi ga ne opalivši metka. To je bio bojnik Križanec, komandant odbrane Livna!

Novi podaci od Križaneca, koji je pripremao plan odbrane grada, još više dadoše poleta svima nama. Bojnik je takođe ukazao na značaj one kuće Mitrovića. Čak je pojedine grupe potčinjenih mu vojnika telefonom pozivao da se predadu. A spoljna utvrđenja još nijesu bila pala. Pred zoru, upućeni su kuriri u štab bataljona s porukom da se naše čete neće povlačiti iz centra grada, za koji mi smatramo da je definitivno naš i da ćemo se održati u njemu makar kakve snage na nas nавалиле. Upućeni su i zarobljenici van grada.

Takva riješenost boraca našeg bataljona bila je značajna za dalji tok borbe. To je još više podstaklo ostale bataljone da likvidiraju prepreke na svom putu i probiju se k nama. U jutarnjim časovima 5. avgusta cijelo Livno je bilo naše sem kuće Mitrovića. Trebalо je dosta napora u toku naredna dva dana da i ovo uporište bude savladano.

Uzalud su se ustaše hvalile: »Prije će Zagreb pasti negoli Livno!« Proleteri su i ovoga puta izvršili naređenje. I održali zadatu riječ.

Moja četa nije imala ni jednog mrtvog ni ranjenog. A ustaše su teško platile za zločine koje su počinile u Livanjskom polju.

PJESMA U SUSRETU

(*Ratni zapis*)

Između Biokova i nas bilo je možda nekih dvadeset kilometara vazdušne linije. Gledali smo ga kroz prozirni veo jutarnjih magli, koje su sporo čilile iza sivih kamenih visova. To već nije bio samo geografski pojam, naučen u školskoj klupi, već utočište partizanskih odreda, čiji su borci smjelo upadali u talijanske logore u Podgori i Makarskoj, da bi zapalili kakvo slagalište, oteli koji patrolni čamac ili iznijeli otetu hranu s fašističkih brodova u vrtače neosvojivog dalmatinskog krša.

Na zločine talijanskih fašista Dalmacija je odgovorila vatrom iz puškomitrailjeza koje je otela okupatorovim vojnicima. Pjesma je složila u stihove i raznijela širom Dalmacije i Krajine priču o mitraljescu Iki, koji je sa drugovima presreo kamion fašista i gađajući iz lake talijanske brede uzviknuo: »Stoj, fašisto, kud si poš'o!.. Nije ovo Venecija, nego naša Dalmacija!« Ta pjesma, ponikla u borbama na Dinari, imala je odjeka i na Biokovu. Prije pet dana, tek što su protjerani crno-košuljaši prema Zadvarju i Splitu, slušali smo grmljavinu topova i eksplozije granata na surim stijenama Biokova. Biokovski partizanski odred, koji je brojao nekoliko stotina prekaljenih boraca, uklještio je dvije talijanske divizije. Tri dana prskala je po sivom kršu krv fašista, tri noći manevrisali su Biokovci, da bi slijedećeg dana na drugom mjestu iznenada zdali nov udarac okupatoru. A kad su alpinci četvrtog jutra izbili na zapadne kose Biokova, odakle su dan ranije dobivali najžešće udarce, partizana tamo više nije bilo. Ti partizani su, u toploj julskoj noći, preko Aržana i Buškog blata, marševali prema oslobođenom Livnu.

Kod Livna, u Podhumu i Gruberu, u Vržeralima, odmarali su se, poslije uspješne borbe za oslobođenje Livna, bataljoni 1. proleterske brigade. U jedinicama je vriło kao u košnici. Izjutra vojne vježbe, politički časovi; popodne predavanja i konferencije, spremanje programa za priredbe po selima. Na konferencijama se najviše raspravljalo o posljednjim akcijama,

izvlačila su se iskustva, sagledavali nedostaci i grijeske. Poslije konferencije, u slobodnim časovima, u razgovoru se spontano nastavljala priča o utiscima iz posljednjih borbi protiv Tali-jana. Mnogo se govorilo o Dalmaciji. Deset dana bojeva i rada vezivalo je naše uspomene za Aržano i Studence, Lovreć i Zad-varje. I za oštri dalmatinski kamen, preko koga su se u bijegu spoticali talijanski vojnici.

I tada, dok su nam misli letjeli niz sunčane ceste na ko-jima smo bombama presrijetali talijanske tenkove i haubice, odozdo, uz polje, izmiljela je kolona. Modrikasti vazduh trepe-rrio je u ljetnoj žezi iznad kolone i svojim bljeskom skrivaо figure ljudi. Znali smo da nije neprijatelj, ali je jedna patrola ipak upućena niz polje. Kolona se lagano približavala, pratili smo je dvogledima. Na borcima smo uskoro primijetili puške i troroge partizanske kape.

— Dalmatinci!

U komandantovim rukama bljesnuo je dvogled. Naša pa-trola je već stigla do kolone.

— Ljube se! — kliknuo je od radosti komandant.

Te riječi bile su kao zapovijest: jurnuli smo prema drumu kojim su išli dalmatinski partizani. Dok smo se primicali putu, prijekom stazom dojurio je, sav zadihan, vođa patrole i sa-opšto:

— Biokovci dolaze da popune Prvu proletersku!

Brzo smo izbili na put i pomiješali se s Dalmatincima. Stari, već prekaljeni proleteri, čija je slava grijala i srca par-tizana sa Biokova i podizala mase na ustank, sreli su Dal-matince veoma toplo.

— Vi ste proleteri? .. Prva proleterska?

Mladi komandir sa Biokova, preplanuo od južnog sunca i biokovskih vjetrova, lijep kao djevojka iz priče, bojažljivo je izgovorio te riječi. Kao da je svakoj htio da odmjeri smisao, da ne pogriješi.

— Jes', drugovi, mi smo proleteri! .. Ali i vi ste junaci! Čuli smo dosta o vašim borbama. Fašisti se, izgleda, nimalo ne raduju susretu sa vama!

Lica mladih osvetnika sa Biokova postala su vedra. Na njima se mogla pročitati misao: »Pa i oni su obični ljudi, ti oprobani i proslavljeni proleteri. Smatraju nas ravnima sebi...« To osjećanje nije moglo da ostane u grudima, provalilo je kroz bujicu riječi mladog, veselog puškomitralsca Bepa:

— Slušali smo mnogo o vama. Malo smo se pribojavali susreta. Vi ste proslavljeni borci, pa ... može čovjek da bude pomalo i gord ... A kako nas toplo, drugarski primate!

Dok je čovjek u borbi, dok neposredno ratuje, on zna jedino za mržnju prema neprijatelju. Ta mržnja tjera ga da

Štab 2. bataljona na položaju kod Aržana, avgusta 1942.

ubija, i on može da odlučno, bez zadržavanja, korača preko lješa pогinulog druga, pa tek kasnije da se vradi i da ga, sa topom drugarskom pažnjom, prenese na mjesto vječnog boravka. U času borbe svaka žrtva izaziva još veću mržnju, goni na osvetu. Osjećanja nježnosti i ljubavi tada za trenutak zataje, kao da zamru. Ali kad borac za slobodu, u sjenci drveta, kroz tople i iskrene riječi svoga saborca upozna nove svjetove, grudi mu se nadimlju radošću i ponosom, oči zamagle suzom radosnicom. Zagrljaji su skupi u ovakvom ratu, u boju za slobodu, ali su zato topliji i značajniji. Oni slivaju ujedno osjećanja, izražavaju ljepotu i veličinu onoga što je za nas najdragocjenije...

Čitav sat ostali smo u razgovoru. Pričali smo im o našim borbama i pobjedama, zanimali se njihovim trorogim kapama, a oni, razdragani, sa ushićenjem su govorili o razbijanju fašističkih kolona, o jedinstvu naroda Dalmacije i o modrim vino-gradima ispod Biokova.

— Čuli smo da su Crnogorci pobili mnogo fašista. Junaci ste! Srbijance takođe hvale. Kažu da su to najvještiji borci!

Gоворио је то Анте из Подгоре, бивши морнар који је пловио океанима, »луди Анте« (зовали су га тако због превелике

hrabrosti), nevješto skrivajući pogled, koji mu se nije odvajao od srpa i čekića na našim zvijezdama.

— A, 'oćemo li i mi ponjet' srp i čekić — nije mogao odoljeti a da ne upita.

— Pa vi ste ga već zaslužili svojom borbom... Čim dođete kod nas, razumije se!

— Pa, dabome — osmjelio se mladi Makaranin — ni mi vam nismo na perju spavali za ovo vrijeme!

Opšta radost zahvatila je Biokovce i spontano se prenijela na nas. Zapjevali smo složno. Pjesma je postajala sve jača, sve životnija, i razlijevala se iznad požutjelih kukuruza na Livanjskom polju. Bila je to pjesma o radosnom susretu, pjesma o bratstvu, o borbi za slobodu. Ta pjesma otvara nove vidike, nosi u nove svjetove. Ona ide ispred prethodnice i utire put do bunkera; ona je i štit i pripremna vatrica, jer je to pjesma o slobodi, pjesma boraca za slobodu.

Glasovi pjesme zamrli su tek kada je mladi, crnooki komandant ustao i, izvinjavajući se, rekao da treba da krenu. Išli su u štab 1. proleterske, gdje će biti raspoređeni po bataljonima.

Na rastanku svaki je izražavao želju da dođe u naš bataljon.

— Vi ste svi prijatni i veseli... — govorili su nam.

— I nimalo nisu gordi, ovi proletari — kao za sebe dodala je jedna mlada djevojka, zvali su je Danka.

— Svejedno u koji bataljon, drugovi! I kod Srbijanaca naići ćete na takve drugove, na topao prijem. A za junasťvo, videćemo, oprobaćemo se!

Obradovani, odlazili su mladi Biokovci.

Jovan BOŽOVIĆ

BILI SMO SRDAČNO PRIMLJENI

Avgusta 1942. godine u naš bataljon »Starac Vujadin«, koji se tada nalazio u selu Peulju (u blizini Bosanskog Grahova), došao je neki drug iz politodjela 1. proleterske brigade. Održao nam je kratak govor, upoznao nas sa značajem proleterskih brigada i zatražio dobrovoljce za 1. proletersku. Takav poziv smo priželjkivali, jer smo voljeli 1. brigadu i smatrali posebnom čašću da se borimo u njenim redovima. Stoga se javilo oko sto pedeset drugova i drugarica — dobrovoljaca za našu najbolju jedinicu.

Međutim nije nam bilo pravo kada nam narediše da ostavimo oružje, mada nam je bilo obećano da ćemo primiti drugo čim stignemo u novu jedinicu. Od oružja se u ratu nerado rastajalo, makar to bilo i privremeno. Pa i ranjenici, odlazeći u bolnicu, teško su se odvajali od ličnog naoružanja. Bio je i još jedan, ne baš tako nevažan momenat: željeli smo da se pojavimo pred proleterima kao pravi partizani — ratnici, a ne kao obični golači i mobilisani civili.

Do Livna smo prebačeni autobusima. Čim smo stigli, raniji komandant našeg bataljona nas je postrojio, a onda nas je pozdravio i zaželio nam dobrodošlicu komandant 1. proleterske brigade, Koča Popović. Govoreći otvoreno o borbama, marševima, teškoćama, gladi i drugim ratnim tegobama koje su izdržali borci — proleteri, Koča Popović nam je još više dočarao borbene i moralne kvalitete ove proslavljenе jedinice, pa nam je bilo još milije što smo se odlučili da postanemo njen sastavni dio. Završavajući govor, on reče: »Ko oseća da neće moći da podnese ovakve i slične teškoće, neka se vrati u odred! Neka se takvi odvoje na stranu!« Nasta izdvajanje. Vidim: ne mali broj mojih saboraca želi natrag, u odred. Ko će sve to izdržati?!

Onda uze riječ politički komesar brigade, popularni Fića. Govorio nam je o tome da — pored teškoća i svakojakih nevolja — proleteri doživljavaju i vedre dane, radost pobjede

nad neprijateljem, te da ćemo takvih trenutaka imati sve više. Najzad, rekao je komesar, to zavisi od nas samih. Poslije tih riječi, koje su ulivale samopouzdanje i otkrivale perspektive — od onih što su se bili pokolebali, dobar broj se povrati u stroj. Ipak, štab brigade naredi da se svi članovi Partije upute natrag u svoj bataljon, koji je baš tih dana ušao u sastav 4. kраjiške brigade. Tamo su, zaista, bili mnogo potrebniji.

Rasporedili su nas po bataljonima, tako da smo nas tri-najstoričica iz 3. čete raspoređeni u 2. crnogorski bataljon, koji se nalazio u selu Žablju, kod Livna. Nas najstoričica smo uključeni u 3. četu (Markan Majstorović, Branko Nenadić, Dušan Ivetić, Milica Ivetić, Špiro Janjić, Stojan Gašić i Alekса Nenadić).

Prijem u četi bio je tako srdačan da se nikada ne može zaboraviti. Svi drugovi su se odmah skupili oko nas, pa smo se međusobno upoznali i porazgovarali. Pričali smo jedni drugima sve tegobe i uspjehe na dotadašnjem putu. Teško je reći ko je koga sa više pažnje slušao. Bilo je bučno i veselo, kao kad se sretnu stari znanci poslije duže vremena. Učinilo mi se da sam već prvog dana stekao prijateljstvo sa svima u četi. U stvari, gotovo svi drugovi su osjećali isto. Prilikom podjele ručka, mi, novi borci, stavljeni smo na čelo stroja. Pošto smo bili bez najnužnije opreme, začas su se u našim rukama stvorile porcije. Ustupili su nam ih stari borci. Komesar čete je ostao na začelju stroja. To nas je istinski prijatno iznenadilo.

Tek što se ručalo, zapazimo kako skoro svi stari borci odlaže nedaleko od nas. Pomislismo četni sastanak, pa smo računali da će i nas novajlje pozvati. Možda je taj skup upravo i bio posvećen nama, — valjda je trebalo da nam se ukaže na izvjesne stvari na koje nismo bili navikli u našem odredu. Vidimo, oni se okupiše, a na nas niko ne obraća pažnju. Zašto su nas zaboravili? — razmišljali smo i pitali jedan drugoga, čekajući šta će dalje biti. Jedan od mojih drugova pokuša da objasni ovaj slučaj:

— Biće da baš sada raspravljaju o tome da li da nas pozovu na sastanak ili ne. Ko zna, možda se rešava i to hoće li nas primiti u četu uopšte . . .

Drugi je bio nešto pronicljiviji: — Pa, to je, drugovi, partijski sastanak. Međutim zbumuje to što su svi borci u četi tamo.

U četama našeg bataljona bilo je najviše do pet drugova u partijskoj organizaciji. Znači, nije u pitanju partijski, već četni sastanak — ali bez nas. Ko zna koliko dugo bismo nagađali zašto je sve to tako, da ne nađe Milutin Božović. Utišaše

se svi kao na komandu. I njemu bi nelagodno. Priđoh mu tek onda kada ocijenih da ne kani ništa da nam saopšti. Požalih mu se u ime svih:

— Nije lijepo, druže, što nas zaobilazite. Zar treba od nas nešto kriti? Ili, stvarno nemate dovoljno povjerenja u nas?

— To se održava partijski sastanak! — presjeće on sve naše sumnje i rezonovanja. — Za sada vi niste članovi Partije, ali — ako se pokažete u borbi kao valjani borci, bićete s njima na svim sastancima. I ja sam bio član Partije, pa sam zbog nekih grešaka isključen. Nisam u Partiji, mada samo formalno i privremeno. Ja se osjećam i radim kao komunista ...

— I mi se osjećamo komunistima! — gotovo u horu odgovorismo.

Milutin se na to nasmiješi i reče:

— Bićete ubrzo vi svi članovi Partije, u to sam potpuno uvjeren.

I stvarno, bilo je tako. Nekoliko mjeseci poslije našeg dolaska postali smo članovi Partije i tako doživjeli najveću čast i priznanje.

Drugarstvo u četi i bataljonu, kao i u čitavoj 1. brigadi, bilo je samo onako kako se može zamisliti. Ono je njegovano udruženim snagama starih i mlađih boraca, preko raznovrsnog političkog i kulturno-zabavnog života, neumornim radom političkih komesara i partijske organizacije. Kada je bilo teško — gladovanje ili marševanje, studen, žed, bolest — ili kada se išlo na izvršenje zadatka, svuda smo bili skupa, pod jednakim uslovima. Dijelili smo dobro i zlo. Bili smo pravi prijatelji i suborci. Takvo prijateljstvo, koje je izdržalo sve kušnje, nikada se ne može zaboraviti — ono je za mene najdragocjenije.

Naš prilog tom prijateljstvu nije bio mali, što potvrđuje i ovaj podatak: od onih trinaest boraca one partizanske čete iz koje smo došli u 1. brigadu, deset je izginulo u borbama protiv neprijatelja.

Markan Majstorović pao je kao politički komesar 2. čete 2. bataljona prilikom likvidacije posljednjih njemačkih uporišta u Jevremovoj ulici u Beogradu, oktobra 1944. godine; istoga dana u istoj ulici poginuo je i Branko Nenadić, politički komesar protivkolske čete 1. proleterske brigade; Nedо Đukić, politički komesar 2. čete 2. bataljona, okončao je svoj borbeni put na sremskom frontu, kod sela Tovarnika, januara 1945. godine; tih dana poginuo je i Vicko Trifunović, omladinski rukovodilac bataljona u 21. srpskoj brigadi; Vlado Đukić je pao u bici na Sitnici, u noći između 19. i 20. novembra 1942. kao bombaš 3. čete 2. bataljona; Đurica Blesić, borac 2. čete 2. bataljona, pao

je na Ivan-sedlu; prilikom prelaska Drine, aprila 1943. godine, umro je od tifusa u selu Ustikolini Špiro Janjić.

Za vrijeme bitke na Sutjesci imali smo nekoliko poginulih: Špiro Despenić, desetar 1. čete 2. bataljona, nastradao je kao teški ranjenik na Borovnu 10. juna 1943. godine; poginuo je puškomitrailjezac 3. čete 2. bataljona Stojan Gačić, a nekoliko dana kasnije, na Jabuci, kada su svi neprijateljevi obruči bili raskinuti, pao je i kurir 3. čete 2. bataljona Dušan Ivetić.

Aleksa NENADIĆ

NAVIKA JE JEDNA MUKA...

U letu 1942. partizani oslobodili su Livno. Jedna četa je zaposela kasarnu. Borci su uveče polegali po zemlji u šljiviku iza kasarne. Ne-kolicina njih ode s Krstom Bajićem da spava u kasarni, u kojoj su dotle spavali domobranci oficiri. Čaršave su promenili, a vuneni dušeci obećavali su dobar i udoban san.

Dok su oni u šljiviku brzo zaspali, dotle Bajić, Đukić i drugovi u sobi to nikako nisu mogli. Stalno su se prevrtali, čas levo, čas desno. Već je prošlo pola noći, a nijedan još nije bio oka sklopio. Jednogodišnje spavanje na zemlji i podu odviklo je njihove organizme od udobnosti. Tek pred zorou prvi se odluči Vuksan Đukić: uzećebe, stavi ga na pod i leže.

— Bolje na podu nego na dušeku! Ja vam kažem, drugovi, a vi kako hoćete.

— Bogami, ne zboriš loše! — pridruži se Đukiću odmah Krsto Bajić, a uskoro to učiniše i ostali.

I za tili čas sobu ispuni ujednačeno hrkanje.

Sinoć smo u sumrak stigli i tu, oko Marića kuća, bez večere, u vrtačama i škripovima na golu zemlju polijegali. I zaspali kao pod komandu. Ništa nam nije smetalo što je ta zemlja tvrda kao da je ispečena. Navikli smo. A ujutro smo se rano razbudili. Zahladnjelo je. I podrhtavamo. A onda trčkarama da se malo ugrijemo. I gimnasticiramo. Opet legnemo. I . . . badava. Kad je svježe, svježe je. A kad je sunce ogrijalo, obradovali smo mu se kao mala djeca. Onda se ono penjalo sve više. Više. I kad je prevalilo polovinu neba, onda je dobro ugrijalo. I topla jara titra kao nepregledni roj sitnih talasića na mirnoj jezerskoj pučini.

Krrrrr.

Gore, na Klenku, zadrhtao je naš mitraljez. Oštro i zabrinuto. Prgavi rafal rasjekao je toplotnu jaru. Ona se na trenutak pomutila kao jato golubova zaplašeno plotunom lovačke puške. Onda je mitraljez ućutao kao da nešto očekuje. Kurir naše objavnice sa Klenka juri niz brdo. I skače kao da ga neko šiba. . . Nije nešto u redu!

A nas dvojica navrat-nanos žurimo. Zabrinulo nas je oštro režanje našeg mitraljeza gore, na Klenku. Bili smo na sašanku u štabu brigade.¹ I sada hitamo prema Klenku. A jaruga je strma. I duboka. I kamenita. I zamorna. Svaki čas se okliznemo sa izglačanog kamenja kao sa leda. I spotičemo se. I padamo. I psujemo boga oca, potok, jarugu, kamenje.

— Ovo ti je, Čedo,² gore nego ono: korak napred, dva koraka natrag.

A od Marića kuća kolona brzo odmiče. I pentra se uz sjeverne strmine Klenka.

— Siniša³, požurite!

¹ U rejonom Ljut — k. 861 — Kolovrat bili su članovi štaba 1. proleterske brigade Filip Kljajić Fića, komesar brigade, i načelnik štaba Branko Poljanac Stanko.

² Cedimir Minderović.

³ Siniša Nikolajević.

Riknuo je kao medvjed. Jaruga je jeknula kao pećina kad u ljetnje doba grom silovito grune u blizini. Tu, niže nas, provalija je tu jeku pokupila. I progutala je kao aždaja.

— Nije te mogao čuti, Miladine.^{3a}

A Siniša i Vojkan⁴ su se pogurili kao da kola vuku; kao da su čitavu četu privezali za uže, pa tegle... Onda se četa razletjela po Klenku. Borci su jurnuli kao vukovi.

Ćof, ćof, ćof, ćof, ćof.

Mitraljezi su namah zakloparali kao bezumni. I puške su začavrljale kao zle jetrve.

Fljis, fljis, fljis.

Po kamenju je zapljuskalo oovo. I razbilo se kao tijesto. Poneko zrno napipalo je malo zemlje. Fuć, fuć, fuć.

Na čitavom Klenku zaigralo je vatreno kolo.⁵ Kolo ognja; kolo smrti i krvi. Satnija bobanovaca⁶ uspuzala se do vrha Klénka. To je, možda, ona ista satnija kojoj smo prije petnaestak dana lekciju očitali u Duvnu. Možda je tu istu satniju Žičina⁷ desetina uplašila u Mesihovini i ona pobjegla u Posušje. A sad je opet pred nama. Htjeli bi ponovo u Duvno.

— Dobro nam došle, komšije! Zar se niste opametili? Malo vam je bilo ono u Duvnu, a? E pa, dobro de, držite nam se, bitange jedne.

I zaječalo je nebo. Zatalasalo se vazdušno more. I hući kao nepregledni rojevi skakavaca kad nebo prekrile. Zamirisao je barut onako nakisjelo. I smrdljivo. I... prijatno. Navika je čudna rabota. Ponekad se čovjek navikne i na nešto što nije

^{3a} Miladin Ivanović.

⁴ Vojin Lukić.

⁵ Borbu sa ustašama na Klenku vodila je 2. četa i prateći vod Beogradskog bataljona (oko 55 boraca), topovski vod štaba brigade (oko 15 boraca) i ostaci mještanskog batajona »Vojin Zirojević« (oko 25 boraca) na čelu sa komesarom bataljona Mate Lukasom Dalmatincem i zamjenikom komandanta tog bataljona. Prva četa Beogradskog bataljona sa zamjenikom komesara Beogradskog bataljona Ivanom Vondračekom Vanjkom ostala je u Duvnu kao posada, a 3. četa je bila u Vučipolju na obezbjeđenju prema ustaškoj miliciji u Rakitnom ispod planine Čvrsnice.

⁶ Ustaške jedinice formirane od ljudstva iz okoline Imotskog često su se nazivale »bobanovec« po njihovom zemljaku i organizatoru Rafaelu Bobanu, ustaškom bojniku-pukovniku, zamjeniku glavnog ustaškog zapovjednika »Crne legije«. Prema pričanju naroda u okolini Livna, Duvna i Imotskog i prema pisanju ustaške štampe, Boban je bio ekonomski emigrant kao i mnogi drugi torbari iz okoline Imotskog. Emigrirao je pre rata u Belgiju. Tamo ga je ustaška organizacija zavrbovala i školovala za zadatke koje danas revnosno izvršava. I tako je od njega napravila koljačkog komandanta. Glavni je organizator ustaških »postrojbi«-jedinica u okolini Imotskog. Bobanovce često nazivaju i »Žuta legija«, vjerovatno za razliku od »Crne legije«. Uniforme imaju od sukna žućkaste boje kao i ostale ustaške jedinice, sem jedinica »Crne legije«.

⁷ Zivko Trninić Žića.

baš priyatno, pa mu postane snošljivo. I vazduh je danas zasićen tim mirisom. Ujeda za oči. I za nozdrve. A Klenak se zamaglio. I zavio u sitnu bjeličastu maglu. I puši se kao da gori. I vonja. I grmi. Planina Vran je zadrhtala. I Čvrsnica, i Lip, i Štitar. Zajaukala je provalija u Studenom potoku, kao da je neko guši. Jeka se talasa kao valovi na vodi i prenosi tamo prema morskoj pučini.

A kolskim putem, koji kao okačen visi, iznad provalije, izdužila se kolona »Crne legije«⁸. Korača nekako slobodno; rekle bi se kao bezbrižno; kao da se ne bije lјuti boj tu odmah, iznad njihovih glava. Na čelu kolone vijori se crna ustaška zastava; onako crna kao što im je sve crno, i uniforma, i duša i djela. Koračaju samouvjereno kao da na svadbu idu.

*Visoki je Trebević,
Na njem sjedi Pavelić.
Vino pije, peče janjce,
Kolje Srbijance.*

Ustašama kao da je jedina misija klanje Srba. To se u svakom njihovom postupku ogleda kao njihov životni put. U tome Pavelića ističu kao svoje nadahnuće. Valjda u krajevima u kojima živi srpsko stanovništvo na tome i počiva »Nezavisna«. I teče krv nejake srpske djece i nemoćnih srpskih žena. Ovdje u ime Svete Stolice. A ona svesrdno blagosilja tu Pavelićevu lomaču. »Treba uništiti pagansku vjeru«. A tamo gdje »treba tamaniti tursku i katoličku žgadiju«, harači četnička kama. I Nijemci i Talijani grokću od zadovoljstva. »Divide et impera« — ovdje je u punom izražaju.

Kolona crnih gavranova zaobilazi iza nas. Mogu nas i u leđa. Ne bi nam ugodno bilo.

— Gde je Treća četa, majku joj božju?

⁸ »Crna legija« su najelitnije ustaške jedinice. Njih glavna ustaška komanda upotrebljava samo u borbama na najistaknutijim mjestima-frontovima i u kaznenim ekspedicijama. Nose crne uniforme. Vjerovatno se po njima nazivaju »Crna legija«. Po njenom glavnom zapovjedniku, ustaškom pukovniku Juri Francetiću, često je nazivaju, »Francetićeva crna legija«. Oko vrata obično nose krstove, a u noćesima svete sličice.

Formirana je od nekoliko hiljada probranih zlikovaca iz vjerski i nacionalistički najzadrtijih i najzatucanijih krajeva. To su primitivni gorštaci zaluđeni od katoličkih popova i drugih mračnih tipova, a kasnije korumpirani pljačkom i pokoljima srpskog življa. U prvim našim sukobima sa njima imali smo ozbiljne teškoće. Napadali su ili se branili sa rikom kao sumanuti divljaci. Borili su se hrabro i okrutno. Kada smo ih dobro namlatili u Duvnu, Livnu, Glamoču i Jajcu, njihov je moral u susretu sa nama naglo opao, tako da više nijesmo imali onakvih teškoća u savlađivanju njihove odbrane ili napada kao u početku.

— Ne može ona, Miloje⁹, još ni za dva sata. Daleko je do Vučipolja.

Oganj na Klenku kao lomača plamti. Bobanovci pritišću. Mi se tvrdo branimo. I često okrećemo glavu tamu ka Vučipolju.

— Gde si, Zdravko,¹⁰ sunce ti jarko!

Kraljevčani¹¹ nam podižu moral. Sa jednim mitraljezom tuku prema ustašama ispred nas. Daleko! Mogli bi se primaći i bliže.

A crne Francetićeve¹² čete žure prema Duvnu. Mimoilaze nas kao »tursko groblje«. Ako se okrenu nama u leđa biće nam gusto. I teško.¹³

— Siniša, sa Milovanovim¹⁴ vodom udri u bok i odsijeci čelo kolone. Raspali žestoko. Ne štedi. Udri, božju im majku!

Vod se kao lavina sručio na kolonu »crnih«. Naši borci nasruše na njih kao dvadeset ljutih risova. Po koloni »crnih« hijena grunulo je kao grom iz mrklog neba. Zaključalo je kao u kotlu. Roj za rojom čeličnih zrna pljušti po njima kao tuča iz namrgodenih gomila oblaka. I tamo među njima nastala je pometnja. I gužva. I jurnjava čas natrag, čas naprijed. A mi ih tučemo. Nemilosrdno... I pomutilo ih je. I zbunilo. I razbilo. Onda je jedan ustaša pobjegao natrag. Pa onda dvojica, trojica. Zatim se čitava kolona uzmuhvala. I za njima pobjegla, onako kao zbunjeno stado ovaca kad jedna za drugom jurnu sve na jednu stranu.

Nićiforović tuče kao maljem. U njegovim se rukama automat trese kao pomahnitao. I u rukama čitavog voda. A crnolegijaše je obuzeo samrtni strah. Izgubili su se kao zečevi opkoljeni hajkom. I kao rulja u panici bježe natrag. A mi ih dočekujemo, na desetak koraka. Pa onda kamenjem. I kundacima.

⁹ Miloje Milojević.

¹⁰ Zdravko Jovanović.

¹¹ Zapadno od komunikacije Duvno — Posušje u rejon Kolovrat — Oštra Glavica k. 766 nalazili su se na položaju dijelovi Kraljevačkog bataljona 1. proleterske brigade i odatle sa jednim mitraljezom dejstvovali prema ustašama ispred nas. No s obzirom na udaljenost od preko 1,5 km vazdušne linije, njihova pomoć nije nam bila velika, ali nije bila ni za odbacivanje. Svakako, ustašama je bilo jasno da mi tu nije smo sami i da se tamo prema Kolovratu ne mogu povlačiti i da nije provalije, koja nas oštro odvaja od Kolovrata, te su bježali natrag cestom prema Posušju, a mi ih dočekivali kao na klanici.

¹² Jure Francetić ustaški pukovnik, glavni zapovjednik »Crne legije«. Poginuo 23. XII 1942.

¹³ U borbi na Klenku protiv nas su vodile borbu tri satnije-čete ustaša, i to: dvije satnije »Crne legije« koje su kao kaznena ekspedicija poslate da ponovo zauzmu Duvno. Podržavala ih je, upravo obezbjeđivala im put jedna satnija bobanovaca. Ukupno je bilo preko 500 ustaša, naoružanih modernim pješadijskim naoružanjem. Odnos snaga u ljudstvu bio je 1:5,5 u korist ustaša.

¹⁴ Milovan Nićiforović.

Nemamo vremena da puške punimo. Naši ih hvataju za ruke. I mlate po njima kao po volovima. »Crni« stoje kao izbezumljeni. I kao ošamućeni. Strah ih je prikovoao za cestu kao robijaše za lance. Od straha su zaboravili na svoje oružje. I na odbranu.

A oni su htjeli u Duvno. Kaznena ekspedicija! E vraga!

Icinc¹⁵ je iza jednog kamena čvrsto pritegao svoj puškomitraljez. Naškiljio je na jedno oko i čuti. Spokojno i ležerno kao da se njega ne tiče ovo krvoproljeće koje lopi ispred cijevi njegova mitraljeza. On tako uvijek pred buru. A kad okine rafal, stegne zube kao da bi htio sve njih tamo ispred sebe zubima da pokida.

— Čekajte, majku vam vašu! Eto vam!

I gore je, na Klenku, gusto. I ne popušta. Nad njim se uskovitlao tanki oblak barutnog dima. I mrkocrvene lokvice krvi poprskale su ga kao nebo kad poprskaju krpice razbijenih oblaka. A bobanovci sve više pritišću. Htjeli bi da pomognu »crnim«; da im olakšaju.

Pred našim mitraljezom je desetina ustaša. Jezdimiru¹⁶ je nestala municija.

— Majku li vam vašu, samo dok municiju donesem!

A kad je Čumurdžija¹⁷ došao, grčevito je trpao municiju u mitraljez. Onda ga je ponovo nategao. I nanišanio.

— Eh, sad ćemo se, majku vam fašističku!

A onda je Živković¹⁸ iskočio iz škripa, odakle je tukao ustaše. I uskočio među njih desetak. I razmahao se puškom po njima kao motkom po psima. Jezdimir ih je pokosio kao snoplje kosom. I... Živković je zauvijek ukočio pušku. Spustio je pored sebe kao da je rat završen. A tako mu je bila draga ova naša borba. Sa teško nagriženim plućima i pod visokom temperaturom, pobjegao je iz Vlaseničke bolnice i došao u bataljon. Neće on da leškari po bolnicama. Nije radi toga pošao u rat.

— Izlećiće to jaruga.

Kad zaštekće mitraljez i kad zaguste puške, od nekog čulnog ushićenja on kao na iglama zatreperi. Meškolji se u zaklonu kao da ga buve kopkaju. A onda bi ustao i jurnuo na neprijatelja kao mačka na jato vrabaca. Tada ne bi mislio na svoj život. U tom uzburkanom magnovenju nije ga žalio. I... ostavio ga je tu, na Klenku, kao spomenik najoštiri, najkravljive i najveličanstvenije borbe našeg bataljona... Njegove smede i blage oči i sad nas miluju. Nekako mutno. I tužno, bolno. Nekako kao tuđe. Nije to onaj vrući pogled, onako kao žeravica, kao onda kad smo ga ostavili u Vlaseničkoj bolnici.

¹⁵ Milorad Brkić.

¹⁶ Jezdimir Simić.

¹⁷ Milorad Jovanović.

¹⁸ Milorad Živković.

Mahali smo mu rukama. A on je pustio suzu. I sad lebdi u njegovim očima. Zadnja! I gleda nas nekako mekano. I molećivo. I prekorno. »Opet me ostavljate!.. Osvetite, drugovi!..« I hoćemo. Spustili smo ga u zemlju, tu u kamenjaru, na Klenku; tu gdje je pao. I oprostili smo se od njega. Smrt fašizmu, Živkoviću!

Onda je naš front jurnuo naprijed. Silovito kao vihor. Bobanovci su okrenuli leđa. I sjurili se niz južne padine Klenka. A mi ih tučemo. Nemilosrdno. I nepoštедно. I jurimo za njima kao vukovi za stadom razbijenih ovaca.

Lijevo krilo mi je nešto sumnjivo. Tamo se nije čulo pucanje. I pošao sam u izviđanje. Sam. Sa bombom i pištoljem. Na istočnim padinama Klenka, odmah na izlazu Sovija drage, na tridesetak metara ispred mene, najednom su mi, sakrivene iza kamenjara, pred očima iskršle ljudske glave... Da nije to 3. četa? Ne, nemoguće. Nije ona mogla stići. I... javila bi nam se. Ko li to može biti? Ustaše! Jasno! Podigao sam ruku i dao znak kao da bih htio reći: lezite tu gdje ste. A onda sam se, kao da me se ni najmanje oni ne tiču, da ne bi posumljali, polako i ležerno vratio natrag. Oni su čutali kao da nešto očekuju. Nije im jasno ko sam. Titovku na glavi sam imao od crnog sukna. »Možda je ustaša. Ili je Talijan. Ima zelenu bluzu kao talijanska pelerina«. I čute. Ne pucaju. Kad sam odmakao pedesetak koraka, okrenuo sam se prema njima. Oni su se podizali do koljena. I izvirivali iza kamenjara. Opet sam im dao znak rukom. A onda sam življe koraknuo prema našima. Na dvjesta koraka sreo sam Dobrivoja¹⁹ s patrolom. Tražili su me. Onda smo se zajedno vratili ka Sovija dragi.

Ćof, ćof, ćof.

Tu, odmah ispred nas, na pedesetak koraka. Brzo smo polijegali iza kamenja. I otvorili žestoku vatru. I bombe smo bacili. One su riknule kao bezumne. A tridesetak ustaša je bezglavo pobeglo niz Sovija dragu.

Još malo pa je dan pri kraju. Sunce se sasvim nakrivilo prema Biokovu. I samo što se nije naslonilo na tu kamenitu grdosiju. Svaki čas očekujemo kad će se strmoglavit u plavu morsku pučinu ispod Biokova. A nekako je opeklo u južne padine Klenka, kao da bi htjelo da svu šnagu sruči na nas.

A tu, oko ceste, iznad provalije gdje je »legija« malo prije doživjela smrtnu registraciju, lom kao na Kosovu. Pocolj! I vazduh je nesnosan. Uvonjao se kao da su volovi istreljeli. U golim gaćama²⁰, bosih nogu, gologlavci i razbarušeni, tvrda i izobličena lica kao izbezumljeni, iskrvavljeni i unakaženi kao što to smrt može da unakazi, kao pokošeno snoplje leže

¹⁹ Dobrivoje Pešić.

²⁰ Borci naše 2. čete i borci bataljona »Vojin Zirojević« poskidali su sa ustaša odjeću i obuću i obukli se, a svoje staro i izandžalo bacili.

šezdeset i šest mrtvih Francetićevih hijena; leže kao da je u njih grom tresnuo i smlatio ih kao u toru. I krv se prostrla oko ceste kao tepih usmrđjene žabokrećine u skoro isušenoj baruštini. Oni su se do koljena okupali u bari sopstvene krvi. I podavili se u mulju svoga života kao i svaka druga životinja iz brloga. I vonjaju gadno. Teško. I nesnosno, onako kao da taj vonj godinu dana nose u sebi, pa se u njima utaložio i usmrđio. A vruće sunce brzo razbija trulež. Danas je sa sviju strana bilo vruće. I vazduh se usijao. I pekao kao žeravica. Znoj je milio po našim licima. I po vratu. I po ledima. Čepukao je po nama kao mekana četkica. I golicalo nas je. I grizlo. A krv je kipila. I pjenušila se. I lila. Ovaj dan je pun krvi. Do koljena. I... veliki je. I srećan. I radostan. Zaista bi štab brigade mogao da nam današnji dan srdačnije čestita; još srdačnije nego u Duvnu.

Selo Biške nije nas lijepo dočekalo. Tuđe. I namrgođeno. I sirotinjski. Sa malo kačamaka. I ništa više. Legli smo gladni. I umorni. Sa nategnutim živcima. I... slabo smo spávali.

A ujutro? Ispred naše kolone korača vod²¹. Tjera ustaške predstraže. A onda...?

— Pobjegli su onda kad je vaš mitraljez dugo i neprekidno štekao. Juče su sa Klenka kamionom dovezli dvanaest mrtvih i oko pedeset ranjenih²². Bogami ste ih dobro maznuli. Kakvom su brzinom kidnuli odavde iz Posušja, majko moja? Navrat-nanos!

Noć je odavno legla na zemlju. I po kućama. Svjetlucave žiške zamrle su kao da ih ni bilo nije. I sve se utišalo kao da je zanijemilo. A tu na jednom uglu život se još nije smirio. Nije to buka i nered. Ne! To je samo tiho i mirno bruhanje života.

Tu je prije nekoliko dana urlao alkohol. I bjesnio. Ljuštala se ljuta do besvjести. I smrdljiva krdža pušila se do gađenja. I do gušenja. U tom malom buffetu, najčešće su se, uz njegovu tezgu, češali kočijaši, šoferi, beskućnici, besposličari. Čvrsto bi u rukama držali fićok ljute komovice, kao da se boje da im ga neko iz ruke ne otme.

²¹ Sedamnaestog avgusta 1942. ujutro napali smo ustaše u Posušju sa našom 2. i 3. četom i topovskim vodom štaba brigade. Naša 1. četa, sa zamjenikom komesara čete Vanjkom, bila je u Duvnu. Ostatak bataljona »Vojin Zirojević« po naređenju je vraćen na teren prema Duvnu.

²² U borbi na Klenku 16. avgusta 1942. ustaše su imale ukupno 78 mrtvih, među kojima i dva oficira, i oko 50 ranjenih. Mi smo imali tri mrtva, od kojih i zamjenik komandanta bataljona »Vojin Zirojević«, i četiri ranjena. Plijen: 60 pušaka i jedan automat. 12 sanduka municije i 66 novih uniformi i novih cokula.

I pogađalo se tu, kladilo se, trgovalo, i čašćavalo i pilo dok pjena usta ne obalavi. I dok se oči ne zamute. I zakrvave kao u divljeg vepra. S naslonjenim laktovima na tezgu, glava bi im otežala i klonula kao da je od olova. Čuperak razbarušene kose zaplivao bi u lokvi, po tezgi rasutog alkohola. A onda bi se teturali. I svađali se, i psovali; dizali bi štapove i pesnice jedan na drugog. I tukli bi se. I mirili bi se. I prijetili. I opet pili. I pjevali.

*Šorom šajke a Dunavom čeze,
Lepe noge u Švabice Reze.*

A kad najde namrgoden ustaša, onda bi se kao poluotrijeznili. I poluuplašeno buljili u njega kao tele u šarena vrata. I ponizno mu se nasmiješili. I umiljavali bi mu se.

*Paveliću, diko naša,
Ti si voda svih ustaša.
Napij vince, peci janjce,
Kolji Srbijance, šalaj.*

Ne, nije to taj život noćas tu. Sad je nešto sasvim drugo. I bez buke i dernjave. Sad je tiho žuborenje umornih i jučerašnjim danom zadovoljnih ljudi. Na prljavom i vlažnom betonskom podu, u tom malom i tjesnom buffetu, posijedali su Braca, Pop, Čare i Boža²³. Izukrštali su polunage gnjatove i leđima se naslonili na zidove te male i neugledne sobice. Mršavi i blijedi žižak svjetlosti treperi kao sanjalačko i tiho bruhanje njihove melodije, koje lagano kulja iz njihove utrobe.

Spi mladenec, moj prekrasnij.

Tiho. I mekano. I ležerno. Kao kroz nos. I nostalgično. Razvučeni andante gega se kao da ramlje. I kao da zapinje; kao da neće. I kao da se ruga. A na kraju duboko, duboko, onako kao da odjednom padne u bezdanu provaliju. Grudi onda bubleći kao prazno bure. U njima nešto treperi. I poigrava. A onda.

Bajuški baju.

Življe. I više. U rezonanci. Živahni allegro se penje sve više. I više. A zatim opet za nijansu još više. I još življe. Porast te intenzivnosti odjednom je stao kao presječen. I kao sa vrha

²³ Braca Dabić, Veljko Miladinović, Milan Tomić i Božidar Krezić.

planine naglo se strmoglavio u tihi i stepenasti moderato. Sve niže. I niže. Zatim kao da se iznenada od nekog užeta otkačio, opet je naglo i na trenutak pao duboko, duboko čak do dna. A onda se iz te dubine Bracin glas naglo i resko i odvažno izvukao i vinuo u prigušeni i diskretni, promukli falsetto mekan kao duša. I tamo stao, onako kao da je strijelu čak gore u nebo zabio.

Tiho smotrit mesjac jasnij.

I opet kroz nos. Promuklo. I tajanstveno. I plačno kao da nekoga žali. Sa stegnutim grlom. Kao da bi htio da se od nekoga sakrije u gornjoj govornoj šupljini. I da ne razbudi drugove u susjednoj sobi. A oni su podizali glave kao da je njihov tanki san trgao plač mlade i ožalošćene majke. A Braco je stegao zube. »Drugovi će se ljuditi. Uznemiravamo ih«. I polako i mekano kao mačka niz stepenice spustio se dolje, dolje, duboko dolje u promukli i niski, niski ritartando. I tiho, tiho da ne čuje niko.

V kolebelj tvoju.

A onda je zaigralo kolo veselih i melodičnih talasa. Vodopad unisonih brujanja zapljasnuo je malu sobicu. Ona je zadrhtala kao nategnuti doboš. A u susjednoj sobi, po prljavom i dotrajalom podu, kao pokošeno snoplje popadali su jedan posred drugog naši borci. I usnuli kao zaklani. Izukrštane glave, ruke i noge, puške i mitraljezi, prljave i dotrajale torbe i ranci stvorili su isprepletenu i teško razlučivu gomilu. I tu, u taj krkljanac, u tu opštu gužvu, najednom su kroz otvorena vrata pokuljali mekani zvuci tihe i nježne uspavanke. Ljudi su se u snu kao promeškoljili; kao da im je nešto po utrobi zaigralo; kao da ih je nešto po osjećanjima zagolicalo. I jedan po jedan podizali su umorne i sanjive glave. Mirisni zvuci noćne uspavanke duboko su zakopali po njihovim intimnim čuvstvima. Zatreptali su sanjivim očima. I pozorno slušali.

Na basovima gitare, koju je prije neki dan na Čaretovim leđima neprijateljev metak probušio, na toj gitari, Čare je razigradio, mali intermeco. Onda je kvartet repetirao svoje glasne žice. I dremljive drugove ponovo zapljasnuo talasom nježne melodije.

*Tiho smotrit mesjac jasnij,
v kolebelj tvoju.*

U melodičnoj igri kvarteta odjednom nastala mala stanka. A ljudi u susjednoj sobi nestrpljivo očekuju nešto. Taj kratki

interval kao da ih je iz toka misli pomjerio. U duši im se nasmijala krajnja nit bajke.

— Još, još!

A tu, u jednom čošku te male sobice, nešto je zaškrugutalo onako kao mali mišić kad ga za vrat uhvatiš. Milanče²⁴ sa gudalom vesla po strunama svoje zardale violine. I kriči pozadi kvarteta.

— Batali, Milanče. Ne kvari. Ne ide ti, čoveče, od noge. Škrgućeš kao zardala brava. Batali čorava posla. Ne kvari.

*Stanu skazivat je skazki,
Pjesenku spoju.
Ti ždremli zakrivši glazki,
Bajuški — baju.*

Brujanje stepenastog kresčenda izvilo se u veseli i vedri mezzoforte. I jače je uskomešao naša osjećanja. Onda smo svi uronili u tople i mekane strune akorda. Okupali smo se u vulkanu emocija. I zamumlali. Onako kao zujanje pčela u košnici. Sve jače. Jače. Braco je širom otvorio svoje široke grudi. Iz njih je radosno pokuljala bujica veselih treptaja. Pop je zabbubnjaо svojim basom i u stopu korača za njim. I mumlanjem slatke melodije miluje njegovu razdragana dušu. I Božo. I Čare, sa gitarom. I svi mi. Napukla gitara zazvonila je kao radosni ranjenik. Njena medena jeka pomeškoljila je sentimentalne žice naših boraca. A onda je kvartet stao kao da se utopio. Borci su zinuli kao da bi htjeli da ispiju zvuke goropadne gitare. U magnovanju njihove duše buknula je emocija jučerašnje slave. I današnje.

— Još, još!

A Bracine su oči zasijale kao dvije žarulje u protamnoj ljetnojoj noći. Njegovo razdragano srce ruknulo je kao u goropadnog jelena. I grunulo je iz njegovih grudi kao iz topa.

— Na dnje, Miladine, na dnje!

Onda se raskošno razmahao svojim širokim grudima. I skočio kao na juriš.

*Ti ždremli zakrivši glazki,
Bajuški — baju.*

A tada se razigrana i vesela uspavanka utopila u ležerni ritam. I sve tiše, tiše. I sve polaganije. I sve niže, niže. Membrana njenih glasova podrhtava kao lađica, onda kad se tiho i

²⁴ Milan Stanković Milanče.

Nikola Kotlajić, Miloje Milojević, Ceda Minderović i Jezdimir Simić na položaju prema Imotskom, avgusta 1942.

sanjivo ljudiška na talasima morske pučine. San se polako valja i vješa na očne kapice. I hvata za oči. One se gube negdje tamo daleko, daleko. I sve dalje — dalje. I duša. U sve tamnije oblake. I sve više. I ...

Buket unisonih vibracija rodio je visoku tercu. Ona se prelila u ritam vazdušnih talasa. Onda je zbor utonuo u poplavu toplih i nježnih valova. I okupao se u moru nijansa i treptaja. A sobica tiho zvoni. I romori. Sve tiše, tiše. I tiho. Onda su zvuci ponoćnog života mekano usnuli tihim i nečujnim snom. I mi. Sa ojećanjem. I setom. I životom. Milo i draga.

— Na dnje, Braco!

Miladin IVANOVIĆ

GROB KRAJ POSUŠJA

(Iz dnevnika)

29. avgust

Smričani — Potok, kraj Livna

V eliki luk krvi: Brišnik — Bagarići — Bukovica — Mesihovina — Studeno Vrelo — Posušje — Vir — Vinica — Klimento — Zidine — Prisoje — Podhum — Smričani — Livno.

Do Posušja nemamo žrtava. Na Posušju: oko šezdeset mrtvih ustaša, isto toliko ranjenih, veliki plen. Dva naša borca mrtva.

Poginuo nam je Živković, desetar, bombaš sa Duvna.

Vlasenica: kolone zarobljenih četnika, kolone izgladnelih, opustošenih kuća.

Živković se vraća sa lekarskog pregleda: Tbc. Proces.

— Živkoviću, moraš da ostaneš, da se odmaraš. Ti ne možeš u ovom stanju nastaviti put.

— Ko! Ja? Ja da ostanem od bataljona! To nikako, druže komesaru!

— Ali, Živkoviću, pazi, budi pametan. Ti si nam potreban. Šta vredi što ćeš se držati do Bratunca, kad ćeš posle njega, pod ovim uslovima, biti sasvim nesposoban. Nesposoban za nove borbe, za možda još teže borbe, kad će nam biti potrebni, najpotrebniji borci kao što si ti.

Živković se lomi. Stavljen je na tešku probu.

Pišem mu objavu, pozadinskim komandama, da se borac Živković u interesu naše borbe štedi od svih napora i da je potrebno obnoviti njegovo zdravlje po svaku cenu.

— Zdravo, Živkoviću! Ozdravi što pre!

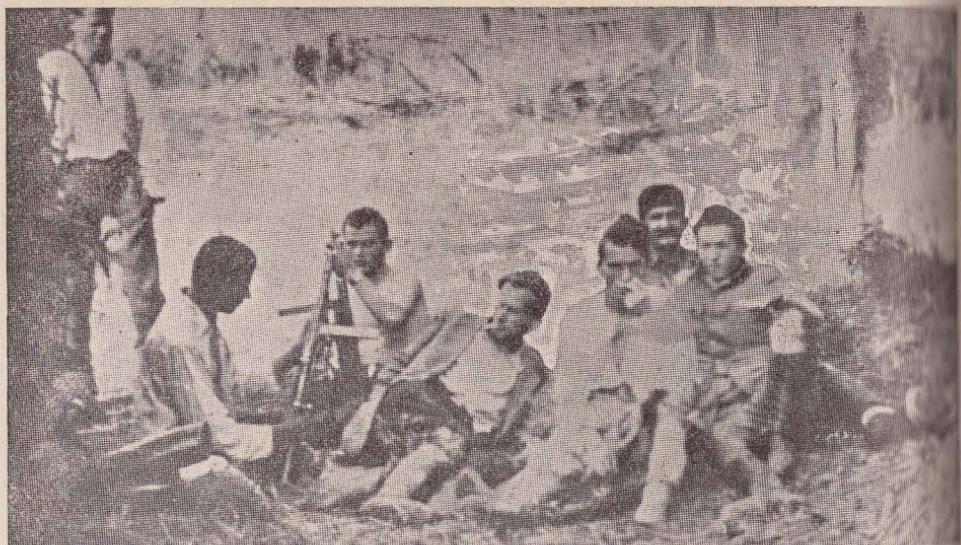
— Zdravo, druže komesaru! Videćemo...

Živković mutnim pogledom ispraća bataljon.

Kiše zasipaju naš pobedonosni pohod na Drinu. Osvajamo Bratunac.

U zanosu, nasred Bratunca, pored naše zastave, kao da je promaklo Živkovićevo srećno lice.

Vraćamo se. Vlasenica pada. Obilazimo Rogaticu.

Mijalko Todorović, zamjenik komesara brigade (u sredini), i Siniša Nikolajević, komandir 2. čete 6. bataljona (drugi zdesna), sa grupom kurira na položaju.

Litice kod Ustiprače. Kopači. Goražde.

Goraždanska bolnica. Na oskudnoj postelji leži Živković.

Pružam mu jabuku:

— Zdravo, Živkoviću!

Lice mu gori: 40 stepeni.

— Sta si se uplašio! Evo, kad meni nije ništa, šta može tebi strašno da se dogodi — okreće se crveno, mutno Živkovićovo lice drugu na susednom krevetu.

— Kako si, druže komesaru? Ne brini, eto mene za koji dan u bataljonu . . .

Goražde: glad. Tifus. Često mislim na Živkovića.

Maršujemo dalje, kroz poraze, iz pobede u pobedu. Lice Živkovićeve u porazima uliva snagu, posle pobede detinjsku radost.

Osvajamo Duvno: Živković je sa svojom desetinom među prvima koji prodiru.

Gubimo Duvno. Banditi su upotrebili tenkove. Kiša pljušti. Grupa naših bombaša, nestala spontano dok ostale jedinice gledaju ulazak neprijateljeve motorizacije u grad, vraća se posle prvog upada u Duvno.

— Bombe! Ko još ima bombu! Dajte bombe!

Živković je najglasniji. Liči na veliki crni grozd: pun je bombi.

Otkidam s pojasa i moju, malu bombu.

— Evo i moje, Živkoviću. Srećno.

Noć pred oslobođenje Duvna vraćamo se posle neuspeli akcije na komunikaciji Šujica — Duvno, strmim liticama, na Trigonometar. Vučemo se bezvoljno, sporo, skoro u razbijenoj koloni.

Neprijateljeva artiljerija počinje rad.

Živković se hvata za grudi, za srce. Pada na kamenjar.

Ponovo oslobađamo Duvno. Živković je među prvima oslobođiocima. Grli Sinišu¹, komandira svoje čete. Na crne, guste brkove komandira pada iznenada glasan, topao poljubac.

Oslobađamo Brišnik. Čistimo Mesihovinu, Studena Vrela, Ležimo na položajima ispred Posušja.

Dugačka neprijateljeva kolona nailazi. »Crna legija«.

Naši mitraljezi, naše puške stupaju u pakleno dejstvo.

Streljački stroj nam podilazi. Naše levo krilo neobezbeđeno je, neprijatelj nam dolazi s leđa. Na desnom krilu, u centru, naši su napravili prodor, ušli u neprijateljeve redove.

Živković uništava neprijatelja kao gamad koja ga je potpuno okružila, koja mu ne da mira.

Živković pada. Pada da se više nikada ne podigne.

Oko njega, u samrtnim grčevima, leže banditi. Gomile bandita.

Grob mu je na Posušju, u kamenjaru, obasjanom vrelim avgustovskim suncem.

Prošli smo pored njega.

Gledao je za nama, za bataljonom koji odlazi, mutnim pogledom, kao nekad, kroz vlaseničku kišu.

Nikada neće stići svoj bataljon. Pa ipak — očekujem da ugledam njegovo lice među borcima, njegovu malu, nemirnu figuru u stroju, na maršu, u pesmi. I vidim ga, gotovo svaki dan:

— Evo me, tu sam, druže komesaru!

Livno se sunča, Livno peva, zaboravlja na rane koje brzo zateljuju. Kamioni, autobusi brekću i pune se raspevanim borcima. U koloni prostih redova maršuju osmogodišnjaci, sa šlemovima, sa drvenim puščicama, sa crvenom zastavom. Dečačić koji im je još nedorastao raširenih očiju od uzbuđenja gleda revi livanjskih trupa.

— Smrt fašizmu! — zvone dečji glasovi pod velikim šlemovima.

— Sloboda narodu! Sloboda deci! — odgovaramo jednoglasno, a kolona nastavlja svoj trijumfalni pohod.

Čedomir MINDEROVIC

¹ Siniša Nikolajević, oficir jugoslovenske vojske, komandir u Beogradskom bataljonu, poginuo posle pete ofanzive kao načelnik štaba 17. istočnobosanske divizije.

„R O Đ A C I”

Tito je govorio tek formiranoj 1. proleterskoj brigadi.

Rudo nam je dalo novu snagu i vjeru u pobjedu u trenutku kada nam je, poslije povlačenja iz Srbije i bitke na Pljevljima, bilo teško.

Bio je to veliki dan gordosti i radosti kada smo zajedno sa partizanima Srbije, postrojeni pred Titom, slušali njegove riječi, vojnički smjele i drugarski tople. Pred njim smo mi, mlađi i poletni, rasli u snazi, smjelosti i samoodricanju. Takvi smo, nadahnuti svijeću o zadacima proleta, združeni pošli u istočnu Bosnu.

U hladnim noćima, umorni i promrzli, gazili smo Romanjom, obučenom u blistavi sniježni pokrivač.

U teškoćama započe zajednički život partizana 1. proleterske i njihova zajednička borba protiv neprijatelja.

Sjećam se divnih vijesti što ih često dobivamo o uspjesima i vještini srbjanskih bataljona. Radovali smo im se isto kao našim pobjedama.

Sjećam se i kobnog dana pogibije Čiče Romanijskog i Šumadijskog bataljona na Pjenovcu. Tuga tada obuze naša srca. Činilo nam se da su njemačke mašinke prorešetale stroj našeg bataljona.

Drugarstvo je bilo nerazdvojni dio snage i ugleda 1. proleterske. Drugarstvo, što znači i ljubav i povjerenje između partizana Srbije i Crne Gore, razvijalo se u njoj od samog početka. Ono se utkalo u lik borca 1. proleterske, doprinijelo da on bude baš onakav kakav nam je upravo bio potreban. Uvijek smo željeli da susretнемo jedni druge, da budemo zajedno na maršu, na odmoru ili u napadu.

U skupnim akcijama brigade, 1. crnogorski i 3. kragujevački bataljon dejstvovali su pretežno zajedno. To je uslovilo još prisnije odnose i još čvršću ljubav između njihovih boraca i njihovog komandnog kadra.

»Rođaci« — tako su se borci 1. i 3. međusobno pozdravljali pri susretu, dozivali u boju. Ponikao je taj naziv spontano. Bio je to izraz uzajamne ljubavi i privrženosti. »Na našem krilu nalaze se rođaci!« Bilo je dovoljno čuti te riječi pa da se u zajednički napad na neprijatelja mora na vrijeme stići, pomoci i pobijediti. Jedni uz druge, uvijek smo se osjećali sigurnijim i u napadu i u odbrani.

»Rođaci' kako ste?« — ne bismo zaboravili da upitamo jedni druge, makar i šapatom, ni onda kada je bilo najteže, ni onda kada se činilo da je umor prevazišao snagu čovjeka, ni onda kada se tijelo mrzlo Igmanom, ni onda kada se izdisalo pod kuršumima.

Bili smo s Kragujevčanima u poznatom igmanskom maršu, na Livnu, Jajcu i mnogim drugim mjestima. U noćnim napadima na neprijatelja osjećali smo prisustvo jedni drugih, prepoznavali glas, pritali u pomoć.

Imena Mome, Raje, Koraća, Mačka, Žuće, Boće i ostalih drugova Kragujevčana bila su i ostala su nam draga i bliska.

U našem sjećanju nikad neće izblijediti slika noćnog napada na Livno i poklič: »Naprijed, rođaci!«

Da je onda iz groba ustao Starac Vujadin, video bi daleke potomke kako hrabro osvajaju »Bijelu kulu« u kojoj mu Turci oči izvadiše.

Ostaju neizbrisiva sjećanja na prelazak nabujalog Vrbasa i rođačko hrabrenje da srećno savladamo brzu i hladnu maticu, i na zajedničke borbe za oslobođenje Jajca. Pred nama su i likovi naših odvažnih bolničarki koje su spasavale ranjene »rođake«, ne vodeći računa o tome da li pripadaju 1. ili 3. bataljonu.

Ne mogu se zaboraviti ni dani zajedničkog života dva bataljona na Malovanu, u Bosni, za vrijeme zajedničkog predaha. Tada smo se naročito uvjerili u to da su rođaci zreli politički radnici i nosioci ideja bratstva i jedinstva. Malovan je još više zbljedio i utemeljio naše »rođaštvo«. Igrali smo se kao djeca, zbijali šale i pričali o prošlosti. Dok se oružje odmaralo, nizale su se priče iz zajedničkog života, i priče o čežnji za svojima i za rodnim krajevima.

Drugarstvo srpskih i crnogorskih partizana plodno je uticalo na sve borce iz drugih krajeva Jugoslavije koji su se u narodnooslobodilačkom ratu borili u redovima 1. proleterske. Tako se u brigadi kovalo i širilo bratstvo boraca, a ono je, zna se, zajedno sa onim ostvarenim u drugim našim jedinicama, imalo presudnu ulogu u stvaranju jedinstva naših naroda.

Takmičili smo se ko će imati više uspjeha u objašnjavanju ciljeva naše borbe i spriječavanju bratoubilačkog rata; ko će imati bolje držanje prema narodu u selima i gradovima koje

smo oslobođali; koji će bataljon održati više političkih predavanja, priredaba i zborova. Nadmetali smo se i u tome koji će bataljon bolje idejno i politički osposobiti borce da budu što zrelijiji nosioci i tumači principa naše borbe.

Danas su glave preživjelih »rođaka« prošarane sijedim vlasima, ali vrijeme nije ugasilo sjećanja na zajedno provedene dane, nije predalo zaboravu divne slike iz zajedničkog života i borbe; nije i nikad neće zbrisati uspomene na poginule »rođake«, čije likove čuvamo u pisanoj riječi i u razgovorima o svemu onom što su učinili za ovo što danas jeste.

Sjećanja na tu prošlost živjeće onoliko koliko žive i naše obaveze prema zemlji koju smo zajednički stvorili. U tim obavezama izgaraće naša ljubav prema njoj sve dotle dok život naših generacija ne sagori do kraja. A tada — »rođaci« će i dalje ostati simbol jedne borbe i jedne ljubavi, koje su bile nužne da bi se i dalje živjelo. I ono što je taj naziv sadržao i sadrži u sebi dio je velikog djela, bratstva i jedinstva, ostvarenog u narodnooslobodilačkoj borbi.

Vladimir ROLOVIĆ

Na poslednjem, najnižem čuviku ispod koga je počinjalo ravno, tek pokošeno, žuto-zeleno Kupreško polje, iza niskog žbuna kleke čučala su tri partizana.

Oštri jutarnji vетar igrao se otkosima uvele trave, pa je polje ličilo na široko uzburkano more, a grupica belih kućeraka na kraju polja, daleko pod planinom, na mirno naselje pomoraca i ribara kraj njegove obale.

Grebenom Crnoga vrha, u retkoj borovoј šumi, ležala je za borbu raspoređena četa partizana, obuhvaćena lakom drhtavicom od jutarnje planinske svežine, od oštih naleta vetra i osećanja koja nije mogućno jasno odrediti, koja su vrlo složena i koja se javljaju samo onda kada se sigurno zna da će uskoro početi borba. Ova drhtavica raste i pretvara se u drhtanje tela samo do prvog pucnja, a onda je nestaje kao da je nije ni bilo.

Lagano se dizalo sunce iza Crnoga vrha, dok je u isto vreme njegova senka izmicala Kupreškim poljem.

Tri partizana iza kleke bili su komandir Živan, mitraljezac Danilo¹ i njegov pomoćnik Žarko. Njihovi pogledi bili su upereni prema grupi kućica na kraju polja, obasjanih suncem, ispred kojih je počelo da se ocrtava nešto kao crna tačka koja se lagano pomera i raste.

— Krenuli su — šapnu Živan.

Njegova dva druga ne odgovoriše ništa, čak i ne primetiše da je to rekao šapatom.

Crna tačka se izdužila, otkinula od bele pozadine kuća i zaplovila preko žutih otkosa, ocrtavajući se sve jasnije kao dugačka kolona vojnika zbijenih u dva reda.

Prošlo je više od jednog sata dok su njih trojica videli pred sobom kao na dlanu formaciju ustaša koja se kretala

¹ Danilo Djerić.

prema Crnom vrhu, s namerom da se oslobodi opasnih suseda koji su im sinoć zapalili avion pred samim bunkerom na kapiji grada.

Kao da izvode ratnu igru, pravilno poređani bataljoni razdvajali su se na prilazu brda obrazujući dve kolone, jednu za frontalni, a drugu za bočni napad i obuhvat s leđa.

Brdo je naglo izrastalo iz poljane. Ustaše su se lagano pele uz strminu i same već umorne od dugoga hoda. Oni koji su išli na čelu usporili su hod, a ostali su primicali i zastajali u gustim redovima pod čuvikom. Jasno su im se videla oznojena lica i ustaški znak na crnim kapama. Primicali su se niskim klekama.

Danilo pogleda Živana. Bilo je to nemo pitanje: da ih zbrišem? Živan je odrečno mahnuo glavom i šapnuo:

— Ne još. Neka priđu bliže!

Krećući se tromo uzbrdo, kolona ustaša skoro nagazi na trojicu partizana iza kleke u trenutku kad se digoše i sasuše puni šaržer u zbnjene, iznenađene i do krajnje mere nepri-sebne ustaše, tako da se nisu ni setili da odmah beže, a nisu ni mogli onako u gustom poretku da skliznu niz strminu.

Tek drugi šaržer ih je skinuo sa čuvika. U bezglavom trku, padajući jedan preko drugoga, jurili su niz poljanu i preko nje dalje, zaustavljući se samo na resku komandu onih koji su tek dolazili i koji su na prve pucnje već uzeli borbeni raspored.

Trojica partizana se povukoše od kleke do kleke, prema Crnom vrhu u sastav čete, a ustaše počeše iz topova i bacača da tuku čuvik i kleke i da se prebacuju uz brdo. Išli su lagano, u retkom streljačkom stroju, pucajući i prebirajući kleke, šiblje i zbnje kratkim rafalima mitraljeza, jer im se činilo da su partizani svuda. Isturene grupe partizana dočekivale su ih na zgodnim položajima i usporavale vatrom njihov pokret. A onda se povlačile u sastav čete na grebenu planine. Ustaše su jurišale na prazno.

Sunčeva bleštava lopta stajala je na oštrim vrhovima jela i prosipala slapove vrelih mlazeva na leđa boraca koji su ležali za grebenom, lica priljubljenih uz kundake pušaka i mitraljeza, čekajući da se pod grebenom između borovih stabala i smrekovog i klekovog zbnja pokažu prilike ustaša, čija su se dreka i pijano pocikivanje već jasno čuli pod grebenom.

Prvoga ustašu koji je senkom, za sekund, ispunio razmak između dva stabla, Danilo, zamoren čekanjem, nije odmah uhvatio u nišan i nije ga gađao. Iako očekivan, on se iznenadno, hitro i vešto prebacio za susedno deblo. Dok se spremao da poleti za susedni zbn, Danilo ga je, sav napet, čekao budnim okom na nišanu i prstom na orozu, spremam da okine. Ustaša

nije uspeo da zakorači. Onako nagnutog napred sastavio ga je Danilo sa zemljom samo pokretom prsta na orozu. Između staba javljala se nova prilika, pa još jedna, pa mnogo njih levo i desno od pravca u kome je Danilo nišanio. Video ih je u krugu svoga nišana, sastavljao ih sa mušicom i obarao uz laki trzaj oroza. Pa ipak, bilo ih je koji su se približavali. Mitraljeska cev skoro je već urasla u pljosnatu zaravan natrulog panja, iza koga se grčilo izduženo Danilovo telo, koje se treslo zajedno sa svakim rafalom mitraljeza.

Katica,² koja je ležala iza busenja, u plitkom zaklonu koji je jutros sama iskopala u očekivanju okršaja, pucala je iz kratke talijanske puške, gledajući s vremena na vreme kako Danilo sistematski obara ustaše. I nikako joj nije išlo u glavu odakle to izviru, pucaju i idu napred uz zaglušnu dreku, ne osvrćući se na svoje mrtve! Čulo se samo hujanje, klokotanje i ključanje borbe koje se pojačavalo i zgušnjavaло.

Iznenada iskoči jedan ustaša desno od Danila, i reski rafal iz njegove mašinke prozuja nisko iznad Danilove glave.

— Danilo! Desno! — ciknu Katica ustajući da bolje nanišani ustašu. Ali kasno. Ružičasto obojena, kapa je već poletela sa Danilove glave i skotrljala se kraj Katice sa gornjim delom lobanje. Telo je ostalo ispruženo za mitraljezom bez trzaja. Leva ruka, koja je držala cev, opustila se. Preko kundaka se prelivala beličasta moždana masa.

— Drži partizanku! — viće jedan ustaša, dok su je trojica obilazili.

— Evo ti partizanke! — ciknu Katica i opali u grudi ustaši, koji iskrivi lice i skljoka se, udari po glavi onoga koji joj je dolazio s leve strane, izmače onome koji ju je već hvatao i iščeze u šumi za drugovima koji su se povlačili.

Borba utihnu.

Oko mrtvog mitraljesca Danila obilazile su ustaše kupeći svoje mrtve.

Na proplanku, kraj jezera, Živan je prebrojao četu, odao počast palom mitraljescu, a onda pustio borce da se odmore i pripreme obrok.

Blagoje BOGAVAC

² Katica Katić.

NA POLOŽAJU KOD KUPRESA

Kraj avgusta 1942. godine. Sparina. Na položajima kod Posušja u Dalmaciji nalazi se ceo Kraljevački bataljon. Talijani su nam jedini neprijatelji ovde, jer su ustaše doobile takvu »lekciju« da se već nedelju dana ne pojavljuju. Talijani miruju, i sem retke, neujednačene topovske i minobacačke vatre, potpuno je zatišje.

Naša 2. četa nalazi se iza širokog zida katoličkog groblja u Posušju ... Dušan Karić, po običaju, pravi viceve na račun svih boraca:

— Šta smo, bre, doživeli. Da nas grobovi brane, da nas oni zaklanjaju od makarondžija!... Uostalom, jedina dobra strana toga jeste mogućnost da odmah bude sahranjen onaj koga mina iz bacača bude blagoizvolela bez poziva da poseti!

Ležimo, odmaramo se. Trebimo se od vašiju i pričamo kako smo se tukli da bismo oslobođili »krvavo Lijevno«. Kako nam je tamo bilo lepo ona dva-tri dana! Bili smo se vratili civilizaciji. Neki su čak spavali u krevetima.

Vreme prolazi sporo, monotono. Očekujemo komandira, našeg Vučka, s nestrpljenjem, jer znamo da je na savetovanju u štabu. Očekujemo, takođe, da nam neko iz komore doneše ručak. U tom očekivanju padaju opklade ko će pre — da li Vučko ili »komordžija«?

Vučko se vratio. Predstoji pokret. Neće se ići pre zalaska sunca. Sunčeva užarena lopta već je ugrejala do te mere nadgrobne ploče i spomenike da oni koji iz radoznalosti žele da neke pogledaju ne mogu ni da ih se dotaknu, jer od vrućine peku ...

Sunce je odavno zašlo. Mesec je već uveliko počeo svoj put. Veče je. Osam časova. Kolona bataljona kreće ka Kupresu, poznatom ustaškom uporištu. Cele noći se marševalo. Pred zoru smo stigli u Riliće, a odatle u selo Zanogline.

Tu će ostati štab, komora i ostala »bulumenta« ... Naša 2. četa kreće bez odmora da zameni drugove iz Kragujevačkog. Ostale čete idu desno od nas i raspoređuju se kosama Crnog vrha sve do grebena.

Mi smo na čistini. Posedamo Šokačku malu, isturenu kotu koja dominira Kupreškim poljem. Ispred nas je dosta malih i srednjih uvala.

Prvi dan — zatišje i partijski sastanak. Kritikuju Devu, Bala, Pajtina i, naravno, mene. Uzrok: nedisciplina i »petljuranje« u Livnu. Sve se dobro završava, jer obećavamo da ubuduće nećemo slično činiti.

Ovde saznajemo da Kupres, sa svojih nekoliko kuća i garnizonom od preko 2.000 ustaša, prosto »guta« naše ljude. Već do sada palo je nekoliko desetina. Od toga samo iz 4. proleterske crnogorske brigade desetak predratnih članova Partije.

Sedmi septembar 1942. godine. Na položaju smo svi, ceo bataljon. Pred nama, tek pokošeno, žuto-zeleno Kupreško polje i udžerice zaseoka Brda.

Oštari jutarnji vetr igra se otkosima uvele trave i resko udara po licu boraca. Kupreško polje je široko, nedogledno more, nigde kraja. U daljinu samo obrisi četinara i vrhovi Plazenice i Malovana.

Imam neko predosećanje. Kao i uvek uoči borbe — laka drhtavica. Sebi ne mogu da objasnim zbog čega takvo osećanje. To traje samo do prvog pucnja, a zatim se izgubi odjedared potpuno.

Sunce se lagano dizalo iza Crnog vrha. Njegovi zraci su sve jače osvetljavali Kupreško polje — iz minuta u minut.

Raspoređeni smo, u streljačkom stroju, duž kose Šokačke male. Prva četa je posela Crni vrh i Javorak, a Rudarska se postavila prema cesti Kupres — Šujica, oslanjajući se na jednu četu Kragujevačkog bataljona. Oni su u nešto povoljnijem položaju. Mi neprijatelja očekujemo na čistini, a oni imaju odlične zaklone.

Odjednom poče prema zaseoku Brdu da se ocrtava kolona neprijatelja, prvo kao crna gomilica, a onda sve jasnije kao dugi red. Crne ustaške uniforme... Kolona kreće napred... Ima ih, prema našoj oceni, dve stotine. Idu u dva reda. U našem pravcu.

Balo, Pajtin i ja smo sa puškomitraljezom iza jedne male kleke. U našoj blizini komandir, a nešto dalje udesno Milesa i Nada, četne bolničarke. Komandir nam saopštava da sa ovog položaja nema odstupanja. Položaj se mora po svaku cenu održati, jer bi ustaše u slučaju našeg odstupanja upalile selo Zanoglinu. Odgovaramo da se ne brine i da se nećemo maći...

Kolona ustaša kreće pravo prema našem položaju. Čas nestaje kad silazi u uvalu, čas opet izranja.

— Da pucam? — okreće se Vučku Pajtin.

Vučko mu kaže da ih pusti još bliže i da će on dati znak.

Desno od nas počela je velika borba Kraljevačkog bataljona. Prva i Treća četa već su se uhvatile ukoštac sa bandom. Nebo se prolama, reski rafali puškomitrailjeza i mašinki odzvanjaju u našim ušima. Kolona koja ide prema nama sve više se približava. Oni na čelu već usporavaju hod, ostali se primiču i zastaju u gustim redovima pred našim čuvikom. Već se jasno raspoznaće ustaški znak na njihovim crnim kapama. Još nam se primiču.

Vučko opet naređuje da se ne puca sve do njegovog znaka. Ubrzo zatim puškomitrailjez brno poče da štekće i seje smrt pod sigurnom rukom Pajtinovom. Prvi iz kolone, kao da izvodi baletni ples, pade. Za njim još nekoliko ... Šaržer je prazan, zamenjuje se novim.

Ustaša sve više. Kao da niču iz zemlje. Desno od nas pravi krkljanac. Sad tamo samo bombe eksplodiraju. Na desnom krilu veća grupa ustaša vrši probor. Naši se povlače, a mi na Šokačkoj mali odolevamo. Vučko je prišao i naređuje da se podignemo i bolje gađamo, jer su nam prišli na pedeset do sto metara.

Odjednom, u našoj neposrednoj blizini eksplozije ručnih bombi ... Pajtina obli krv, komandir je ranjen, Nada kontuzovana, a meni, ne znam koja po redu ručna bomba, nanosi više rana. Komandir mi naređuje da se povučem. Skakućem, jer leva noga krvari i ne mogu da se odupirem na nju.

Nada i Milesa nas užurbano previjaju. Dan se bliži kraju. Sunce je na zalasku, a borba još nije utihnula.

Naši su uspeli da zadrže ustaše na položajima oko sela Rilića. Tog dana Kraljevački bataljon je ostao bez tri stara člana Partije, a ranjenih je bilo desetak. Naša 2. četa izgubila je zamenika političkog komesara Stanimira Đokovića Ibra.

Borba se stišala — i dan se smirio. Nebo su prekrili tamni oblaci koji nagoveštavaju oluju. Nas ranjenike, zajedno s komandirom Vučkom, posle previjanja u Zanoglini, prebacisë konjima do Šujice, a odatle kamionom u Livno ... Kiša i vetar bili su nam saputnici ...

Milan BELOJEVIĆ MAČAK

PALJENJE AVIONA

Krajem avgusta 1942. godine bataljon se smestio u selu Zanoglini, kraj Kupresa. Bio je predviđen odmor od nekoliko dana, koji smo s nestrpljenjem očekivali, jer ga već odavno nismo imali. Takve predahе iskoristili bismo još i za ličnu higijenu, za održavanje sastanaka i razna predavanja.

U ovom malom planinskom selu osećali smo se vrlo prijatno. Odmah po smeštaju nastalo je brijanje, šišanje, krpljenje, čišćenje oružja i ostala uređivanja. Po kućama se čula pesma i veseo žagor...

Selo Zanoglina leži na brežuljku, odakle se pruža vidik na Kupreško polje i na sam Kupres. Gotovo preko celog dana čulo se puškaranje u varošici. To su neprijateljevi vojnici u gradovima često praktikovali da bi razbijali strah — kako smo mi to ocenjivali.

Jednoga dana predveče nadletao je jedan avion. Njegova pojava izazvala je kod boraca neprijatno osećanje, jer je to, u većini slučajeva, značilo bombardovanje mesta bivakovanja i naš pokret — što mi u ovom slučaju nikako nismo žeeli. Umeto da bombarduje, avion se posle kraćeg kruženja spustio u Kupreško polje, u neposrednoj blizini grada.

Lagano se spuštala noć. Palo nam je u oči da avion nije uzleteo i da će tu ostati do sutrašnjeg dana.

Odmah se rodila misao za akciju, i štab bataljona je doneo odluku da se avion zapali. Za ovaj pothvat je određena jedna grupa boraca Rudarske čete.

Posle kraće pripreme krenuli smo prema gradu. Noć je bila mračna. Išli smo u koloni po jedan, na odstojanju i uz najveću tišinu. Kad smo preko dana posmatrali Kupres iz sela, činilo nam se da je grad vrlo blizu. Međutim kada smo krenuli na zadatak, trebalo nam je dosta vremena dok smo sišli u polje. Iz grada se i dalje čulo povremeno puškaranje.

Dok smo iz sela posmatrali spuštanje aviona i uočili mesto gde je sleteo, činilo nam se da ga neće biti teško pronaći.

Međutim kad smo sišli u polje, našli smo se pred jednim gotovo nerešljivim problemom. U tamnoj noći, na velikom prostranstvu, nikako nismo mogli naići na avion. Razvili smo se u strelice i tražili na sve strane, no nikako nam nije polazilo za rukom da ga pronađemo. Nakon dužeg traženja Đuro Četnik naišao je na avion, koji je bio potpuno neobezbeđen. Đuro je ušao u pilotsku kabину i iz nje izneo bronzanu figuricu — crkvu, koju je pilot čuvao kao amajliju. Nastalo je opšte veselje zbog pronađenog aviona. Niko nije obraćao pažnju na to da se nalazimo uz sam neprijateljev garnizon i da nas svakog časa mogu otkriti i otvoriti vatru.

Ne gubeći ni trenutka prešli smo na izvršavanje zadatka. Avion smo polili benzinom i zapalili. Ukazao se jedinstven prieror. Plamen je buknuo u nebo i osvetlio okolinu tako da se videlo kao usred dana. Sad smo se sami našli u nezgodnom položaju. Avion je goreo i osvetljavao polje. Neprijateljev garnizon se nalazio sasvim blizu, a nama je trebalo dosta vremena da dođemo do prvih brežuljaka. Bojali smo se tenkova, jer bismo u tom slučaju teško uspeli da se izvučemo iz ravnice. Odmah posle paljenja nastala je trka ka selu. Put je bio dobro osvetljen. Čulo se samo jedno pitanje: jesu li se svi povukli? Tada su i ustaše iz Kupresa stupile u akciju, otvorile vatru iz topova i mitraljeza u pravcu sela, odnosno u pravcu naše odstupnice. U selo smo stigli brzo, mnogo brže nego od sela do aviona.

Za vreme akcije i odstupanja od naših boraca нико nije stradao. Sve se završilo na opšte zadovoljstvo štaba bataljona i boraca, ali od našeg predviđenog odmora u selu nije bilo ništa, jer su već rano ujutru počele teške i krvave borbe.

Žika ŽIVANOVIĆ

RAVNOPRAVNO S DRUGOVIMA

Već pre dolaska u rejon Kupresa čuli smo da su se u tom mjestu utvrdile ustaše koje su popalile i uništile veći broj srpskih sela u okolini. Znali smo, u stvari, da su se u Kupresu okupili zlikovci koji su ogrezli u zločinima. Nije im preostalo ništa drugo nego da se bore na život i smrt. U to su se pre nas uverili borci 2. i 4. proleterske brigade. Baš tih dana Crnogorci su pretrpeli teške gubitke prilikom ponovljenog napada na samo mesto. Ustaše su iskoristile povoljan položaj Kupresa — pod brdima, u potpunoj ravni, i opasale ga pokrivenim rovovima i saobraćajnicama.

Imajući iskustvo Crnogoraca, mi nismo ni pokušali da frontalno napadnemo Kupres. Uostalom, i Crnogorci su nas upozorili: »Ako vi Kupres ne zauzmete, neće niko!« Računali su s našom veštinom koju smo stekli napadajući utvrđena mesta, i još više — s našim lukavstvom.

Doista, čim smo došli, pošlo nam je za rukom da prevrimo ustaše i da do nogu potučemo jednu njihovu kolonu. I to nam nikako nisu mogli oprostiti. Za sve vreme dok smo bili na kupreškom području težili su da nam se osvete. Malo je trebalo pa da im to i pođe za rukom.

Jednoga dana, u septembru, izvršili su napad prema Poganoj glavici, kod Crnog vrha, gde su tada bili naši položaji. Krenuli su s jačim snagama da nam se osvete, ili, u najmanju ruku, da nas definitivno odbace od uporišta. Od samog početka udarali su odlučno i žestoko, tako da nam nije preostalo ništa drugo nego da se povlačimo. Naši pokušaji da ih protivnapadi ma kar zaustavimo — ostali su uzaludni. Posle svakog našeg juriša još jače bi navaljivali sa svih strana. A bilo ih je

dosta, mnogo više nego nas. Pri tome, sudeći po njihovom srđanju i podvriskivanju, mislim da su bili i pijani, bolje reći, zagrejani alkoholom tek toliko da ne znaju za strah. Sećam se, u jednom trenutku doveli su nas u tako tešku situaciju da smo morali odstupati preko brisanog prostora. Tada su komandiri četa, Živan, Vučko i Kalembert, ostali sa zaštitnicom i ručnim bombama omogućili bataljonu da se prebaci preko čistine.

Bilo je u tom preganjanju i smešnih situacija. Mnogi drugovi su imali na sebi crvene košulje koje su sašili od nekog platna nađenog u Livnu. Tim košuljama razdraživali su ustaše kao bikove. Ovi bi, kad bi krenuli na juriš, pakleno zagalamili vičući na sav glas:

— Hvatajte te crvene, to su komunisti!

U tim trenucima baš, ispoljavala se lična hrabrost svakog pojedinca. Meni je naročito ostala u sećanju hrabrost Katicice Čaćić, tada jedine žene borca u Rudarskoj četi. Kao da je sada gledam: odstupamo, prebacujemo se u trku brisanim prostorom, a ona klekla iza jednog kamena, jedva da joj posluži kao zaklon. Sva ustreptala, puca i podiže glavu posle svakog ispaljenog metka. Komandir Kalembert joj više da se povlači, a ona, kao da se zanela tom užasnom igrom, dovikuje mu odlučnim glasom:

— Neću, hoću bandu da tučem.

Jedva ga je poslušala nerado se povlačeći.

Nešto kasnije je došlo do borbe prsa u prsa. Ustaše su uspele veštim manevrom da opkole puškomitraljesca Božu Žarkovića. Neki od nas, čini mi se, već su ga i prežalili. Ustaše su poletele noževima na njega. Katica je baš tog trenutka upitala gde je Boža. Neko od drugova joj je pokazao u pravcu najveće gužve. Ona je odmah shvatila svu težinu situacije. Bila je ne samo hrabra već se i brzo orijentisala u svakoj situaciji. Znala je šta znači za nas jedan puškomitraljez. Videla je, pre svega, u kakvom se bezizlaznom položaju nalazi Boža Žarković, jedan od najomiljenijih i najhrabrijih drugova u četi. Nije se mogla pomiriti s takvim gubitkom. Zato se nije dvoumila. U tren je stavila bajonet dovikujući drugovima:

— Na nož, drugovi! Nema druge!

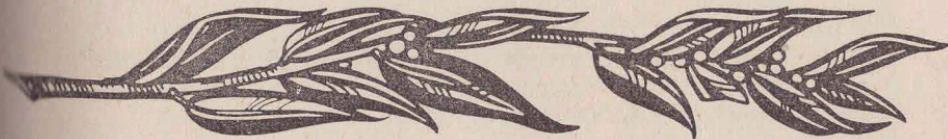
Potrčala je prema opkoljenom puškomitraljescu.

Ko je mogao da je ne sledi? Svi koji su se našli u njenoj blizini poleteli su na juriš. Kao retko kad ta smelost i taj juriš divno su nam se isplatili: Boža je spasen, niko od naših nije poginuo.

O ovom novom podvigu Katice dugo se pričalo u četi i u bataljonu. Zbog ovakve hrabrosti i zbog iskrenog i toplog drugarstva prema svakom drugu, Katica je bila omiljena u četi. Bila je omladinka, teštilna radnica iz Kraljeva. Borila se rame uz rame s rudarima, starijim, prekaljenim drugovima, te su je svi cenili i voleli kao rođenu sestru. Takvo poverenje među njima nije bilo lako steći. A ona je za to uzvraćala brigom o njima na odmoru i u marševima. Uvek je bila vesela i govorljiva. Započinjala je prva pesmu. Uređivala je prostorije u kojima je četa smeštена ili drugovima krpila odela i čarape. U tim trenucima ličila je na bezbrižnu domaćicu koja se, zadowoljna, brine o svojim ukućanima.

O podvizima Katice Čačić radio-stanica »Nova Jugoslavija« govorila je više puta.

Miloš KORAC

O PRVOJ PROLETERSKOJ KAO SIMBOLU

Usvojoj četvorogodišnjoj ratnoj borbi bila sam u 1. proleterskoj samo četiri meseca. Ne pripadam joj, dakle, u punom smislu. Četiri meseca nije mnogo ni za njen ni za moj vek borbe, ako se to tako sme reći. Ali je to vreme isuviše dragoceno i značajno za sve nas. Bila sam u njoj od maja do septembra 1942. godine, kao član politodela koji su se tada prvi put stvarali radi pojačanja partijsko-političkog rada u vojsci.

Videla sam je i pre njenog stvaranja, u Radonji i Sandžaku, posle povlačenja iz Užica, još neoformljenu u brigadu. Videla sam njene pojedince, možda čak neke i u jednom trenutku klonuća, ali i u svu njenu mogućnost da postane prva naša brigada, i to proleterska. Naravno, tu njenu mogućnost i taj njen značaj osetila sam potpuno tek onda kad je stvorena. Ali sam videla njene pojedince koji još nisu bili sabrani u bataljone 1. proleterske, ni postali njeni rukovodioци.

Nosili su već dosta iskustva iz borbi u Srbiji, i to s Nemcima, što mnogi drugi to još nisu znali; nosili sobom već jedan ustanački, slast prvih slobodnih dana, i jednu veliku neprijateljsku ofanzivu. Prvu. Muku i nevolju prvog vojničkog povlačenja. Osetili su bili, kao svi mi, prvu slast slobode u svom selu, tek posle nekoliko meseci okupacije, slast gospodarenja svojim putem uprkos Nemcu, svojim voćnjakom, već uprkos četniku, a zatim gradovima i čitavim teritorijama zapadne Srbije.

Pamtili su. I to lepo, i ono strašno za šta se trebalo sveti do smrti.

Jedan bataljon je bio Kragujevački, jedan Kraljevački, jedan Beogradski, već skoro tu, u Radonji, jer su s nešto drukčijim nazivima takvi i došli. Onda su se pridružili i crnogorski.

Svaki je znao ono što smo svi znali — Kragujevac, Kraljevo, Skelu i Banjicu. Bila je sklopljena i na nesreće i na pobedi te nesreće. Trebalo je sveti se i nastaviti borbu, makar gde, po celoj zemlji, zbog Kragujevca, Kraljeva, Skele i Banjice. Zbog onog lepog što će nastati, a što se samo naslućivati dalo preko kratkotrajne slobode u svom selu i svom gradu. Sve druge nesreće uzeti sasvim kao svoje. A nije ih bilo malo.

I Užice je, zatim, stvorilo svoju proletersku brigadu, i drugi takođe. Ali ovo je bio samo početak, nečeg još daljeg.

Prvu proletersku, jedan njen bataljon, videla sam i u samo jutro, puno izmaglice, kad je pošla iz Foče na svoju svečanost stvaranja.

Onda sam brigadu ponovo srela — o njoj se može pisati kao o nekom licu — tek krajem maja 1942. godine, kod Plužina, u Crnoj Gori. To malo pitomo parčence na obali Pive neopozivo je podsećalo na Srbiju, uvek prisutnu u 1. proleterskoj. Ako smo na tromeđi između Bosne, Sandžaka i Crne Gore, to idemo u Srbiju, a ako se negde odmičemo, to se pripremamo za Srbiju. A odmicali smo se sve dalje. Sad, sa ove tromeđe između Bosne, Crne Gore i Hercegovine, preko zelengorskih šuma, proleterske brigade, već ne samo jedna, polazile su u svoj pobedonosni marš, kroz opet jednu neprijateljsku ofanzivu — treću, ka Bosni.

Kad sam došla u 1. proletersku, ona je imala za sobom i Pjenovac, i Igman, i Rogaticu, i Gat i Ravno, i Fazlagića Kulu. I mnogo su o tome pričali, imali su svoje zajedničke uspomene. Čoveku je izgledalo kao da dotad nije ni učestvovao u ratu, jer nije bio ni na Gatu, ni na Ravnu, i nije video, i nije čuo — ni to, ni to, ni to. Mada smo svi dotad imali neka svoja bojišta, i reke, i planine i kule. A drugi su imali mnogo čega drugog, što ni mi tada nismo znali.

Ali je 1. proleterska imala već svoju legendu.

Zatim sam zajedno s njima imala i ja Lučke kolibe, Treskavicu, Raštelicu i Bradinu, Duvno i Šćit, Konjic i Prozor, Zloselo ... I o tome smo svi zajedno pričali. Zatim sam i ja sama o tome govorila drugima koji tamo nisu bili.

Legenda o 1. proleterskoj prinosila se dalje, s pravom, posle svake nove bitke. Bila je postala simbol.

Prve sam večeri, sećam se toga dobro, još čvršće i sigurnije rekla da mi nije zima — nije to ni bila prva naša hladnoća — negde na Zelengori, bez pokrivača, u junu mesecu na planini. A cvokotala sam od zime, i to dobro znam. To nije bila ni moja prva obmana; slatka obmana revolucionara, da mu nije hladno i da se ne boji, i kad to sve jeste; obmana koja i nije bivala to; u koju se postane i sam uveren čim se izgovori. I zaista ne bude ni hladno, i nestane straha.

A glad je i ovde prisutna. Ničega nema, samo po koji konj pred uginućem, zdravi se ne smeju klati ... Za prvu večeru u 1. proleterskoj, pečena konjska džigerica. Nadala sam se, verovatno, boljem, prema legendi.

Ali ovaj kolektiv suviše je snažan i svestan da bi dopustio da se glad na običan način oseća. Ovde, u 1. proleterskoj, kao da glad ne sme biti glad, ni sneg hladan, ni rana boleti.

Da. U 1. proleterskoj svest je funkcionala kao nikad, svakome. Nikakva kombinacija stvarnosti i simbola, u jednoj legendi koju su sami stvarali svojim delom, svesno, da se ona otkine kao da je sama sobom nastala i potčini ih svojoj moći.

Ta prisutnost svesti o veličini, primeru, o sebi kao simbolu delovala je kao sila — moć u njoj, jača tada od svakog oružja. Svest da se ne sme doživeti poraz, ponos kao pokretač, — sve to postojalo je objektivna snaga. Uverena da je simbol stvaranja nove revolucionarne armije, ponašala se kao simbol, u svakom svom poduhvatu. Kad bi pojedinac iskočio iz tog simbola, sam bi brzo postao svestan da je nešto teško poremetio. Kasnije su borci, makar i sasvim neuki i mlati, i ulazili u nju oslobođeni, unapred, svake mogućnosti kolebanja, kukavičluka, zaostalosti, naslaga starog. U njoj se sa tim nije moglo biti. Bila je neodoljiva snagom kolektiva i primera.

Već i samom tom snagom svog beskompromisnog — proleterskog — imena, koje je obavezivalo, i to ne samo komuniste, na izvanrednu čistoću linije naše borbe. Sa proleterskim imenom, koje se tada svetu i na jednoj i na drugoj strani činilo isuviše smelo, netaktično, revolucionarno suviše, preteće čak, ova divna brigada, sastavljena u prvi mah velikim delom od samih komunista, predstavljala je, u stvari, svojom borbom svu širinu narodnooslobodilačke borbe. Ovaj skup proletera i komunista prošao je čist kroz ova teška krvoprolaća unesena i izazvana među nacionalnim grupama u Bosni i Hercegovini, i u jednoj od najkomplikovanih nacionalnih situacija i odnosa postao pionir bratstva i jedinstva među narodima Jugoslavije.

Bila je čudno skrojena, od radnika Vojnotehničkog zavoda do nežne devojke studentkinje. Mnoge sam poznavala još pre rata. Nisam ih sve srela, nekih već više nije bilo, neke sam srela prvi put. Koga da izdvojam i posebno o njemu zapišem neku dragocenu sitnicu koju još možda drugi ne znaju?

Dragančeta Pavlovića nisam srela više, poginuo je u krvavom sukobu na Pjenovcu. Nećemo se pozdraviti to jutro na Lučkim kolibama.

Kakav je to skroman čovek bio, i uvek nekako skoro zahvalan što se nalazi u redovima komunista. Konspiracija nije dugo dala da znam šta je to Draganče sve partijski radio, čak nisam znala odmah kad sam ga upoznala ni da je već bio na robiji. Više ga znam iz njegove skromne i tihe pojave u redakciji časopisa »Naša stvarnost«, gde se prihvatio svakog posla

koji bi mogao biti koristan. Zatim ga znam po nekim zadacima Crvene pomoći i tehnike, ali povremeno i manje iz užeg partiskog rada. Računala sam, kreće se među poznatim beogradskim svetom, sin je beogradskog trgovca, verovatno može dobiti novca da prikupi od simpatizera i da za uslugu nađe stanove za sastanke i ilegalce. Za robiju bi rekao da to nije ništa naročito što je on tamo bio, kao da je suviše veliku počast zasluzio što je dve godine svoje mladosti odležao u mariborskoj tamnici. Ušavši jednom u njegov stan, sa patinom starinskih gospodskih kuća, u kome žive samo dva gospodina, njegov otac i on, bilo mi je jasno koliko je to zaklonito mesto za partijski materijal i skrivanje ljudi. Teško je bilo sresti tako krajne pิตoma čoveka, takve dobrote i plemenitosti.

Zatim je to bio Šilja, koji je išao po značajnim partiskim zadacima u Makedoniju kao instruktor CK, a poginuo kao komesar 5. bataljona 1. proleterske, na Pjenovcu, kad i Čića s Romanije.

Gle — kako su svi tako brzo obukli svoje legendarne odeće. Ne mogu skoro da ga prepoznam.

Kažu mi da je komesar jedne čete Kraljevačkog bataljona devojka — Rita Jovičić. Po tome je znam jer je jedna jedina u tom trenutku, a i nema mnogo devojaka komesara. Idem u taj bataljon inače, mnogo želim da je sretuem. Staložena, kažu, i nekako umna. Počela je bila studirati tehniku. Komunista još iz gimnazije.

Vidim je samo s leđa, visoku i vitku, prepasanu čvrsto pojasom. Čujem lepu boju glasa, odnekud poznatog, i obris pravilnog profila, opet poznatog, ili ja to uobražavam. Pa to si ti, Olga, kažem joj. Olgica. Gde su ti tata i mama, Ljuba i Dušan — nazovem ih imenom da bi sebe dozvala u njeno sećanje, i kažem joj i svoje ime. A Bata? Da li me se sećaš, iz našeg rodnog mesta? Ona se pomalo stidi pred mnom kao kad je bila devojčica. Uvek ima onu finu rumen na licu, male nežne žilice na jagodicama daju joj tu rumen. Stalno sam mislila ko bi to bio. Ličiš na mamu. U našem kratkom razgovoru prepliću nam se neki divni trenuci iz detinjstva, kad smo živele u istoj varošici i kad su mojih petnaest bile ogromne prema njenih jedva pet, a tek mojih dvadeset — prema njenih deset! Sad smo zajedno u brigadi. Uspevamo da se setimo i prvomajskih manifestacija — ona samo po pričanju — koje su organizovali njeni roditelji i drugi drugovi.

Neću da joj smetam, drži politički čas. Olga, malo povijena zbog visokog stasa, nastavila je nešto da objašnjava blagim glasom.

Poginula je kod Prozora, a opet je više nisam srela.

Prva proleterska u mojoj uspomeni je život jednostavan, ratnički, sačinjen od marša, gladi, umora i bitke. Sveden, reklo bi se, na samo nekoliko kategorija, ali one nose velika imena: borba, hrabrost, humanizam i drugarstvo. Pitanje je da li se lako uvek jedan rat može mirno zapisati, posle dvadeset godina: naš rat.

U tom naizgled jednostavnom i jednostranom vojničkom životu opet je svaki dan intenzivan doživljaj, i kad nema bitke, u zastanku, na četnoj konferenciji, ili u nekom selu celog veka zaboravljenom. Svaki je taj događaj značajniji, valjda, od ičega na celom svetu. Živi se napregnuto, od sata do sata, od sna do sna, svaka se čuka i svaka borba povezuje i sa onima na Crnom moru, Atlantiku i Solomonskim ostrvima. Tada se samo još pitamo zašto i oni tamo ne povezuju naše tako?

Svaki se događaj, makar i najmanji, sređuje i smešta na svoje mesto, po staroj našoj praksi da preciznom analizom »hvatom sam tok procesa...«

Prisustvujem stvaranju svojevrsne vojske i njenom izrastanju u pravu narodnu armiju.

U nekoj staroj regularnoj armiji bile bi to svakodnevne stvari kojima smo se, međutim, divili u 1. proleterskoj i prenosili ih, zatim, u druge, mlađe brigade. Ovdje su počinjali prvi obavezni časovi vojničke obuke, učenja o patroli, streljačkom stroju, i mnoge druge stvari koje su činile ovu brigadu sve čvršćom vojnom jedinicom. Suvoparnoj i nekad omrznutoj vojničkoj disciplini davala se nova revolucionarna boja i ona se identifikovala s disciplinom proletera svojoj klasi i partiji.

Ko koga da sluša — sećam se diskusije — komandant komesara ili je komandant u vojnim stvarima stariji, a šta je i koje mesto partijskog rukovodioca u bataljonu i četi, sme li on neposredno da se meša u toku priprema bitke i u toku same bitke? Šta znači partijska organizacija u štabu bataljona i čete, je li ona rukovodilac i kad to jeste kako jeste, a kad to nije kako nije, i kakvi su njeni odnosi sa štabom? Pitanja su više postavljena teorijski, jer se izrastalo iz okvira diverzantskih grupa i odreda, a u praksi, u toku samog procesa, nalazio se sklad između partijske i vojne discipline. Vojska se razrastala iznutra i određivali se odnosi po novome, po ratničkom.

Sećam se, opet, velikih i delikatnih diskusija: da li je dobro ako komandant bataljona, ili komandir čete ide napred u borbi ili se, prisutan u svakom trenutku i priseban, a ne i sam zanesen svojom neposrednom borbom, uvek trudi da ima celokupan pregled i u pravom času da novu zapovest. Diskusija bi se završila nerešeno, jer je teško bilo naći situaciju kad svi nisu bili prva linija. Da li i kad uzimati zaklon? Svakako,

kritikovan je svako ko to ne zna da čini, ili se nepotrebno izlaže opasnosti. Pa opet su se pónosili što se onaj koji je poginuo isprisio pred neprijateljem, nije uzeo zaklon i tako stojeci poginuo.

Nazivali smo je tada naša prva vojna i politička škola.

... Pred nove vojne rukovodioce postavili su se zamašni zadaci — naučiti se rukovoditi i komandovati, osposobiti se za vođenje neravne borbe, kojom se rešava sudbina naroda. Stvoriti od ustanka i neukih boraca vojsku kadru da se odupre i pobedi mnogo jačeg neprijatelja. Te zadatke — navodilo se kao primer — počela je od samog svog postanka da rešava 1. proleterska brigada, naša prva vojna i politička škola... Ta njena iskustva iz prvih dana borbe mogu sada izgledati neznatna, ali su ona bila nepresušni izvor na kome su se napajali borci novim poletom i heroizmom, novim znanjima, novim vidićima, novim ratnim veštinama... Ali ono što je naročito značajno za 1. proletersku, ono što je karakteriše i kao buduću školu rukovodilaca jeste da su svi ljudi u jedinici, od komandanta brigade do borca, učestvovali aktivno, živo, u svakoj analizi, u pravljenju plana, u kritici izvedene akcije, u pohvali druga koji je dobro izvršio zadatak. Otuda je, kasnije, gotovo svaki borac 1. proleterske mogao odmah biti komandir čete, a kurir — komesar bataljona.

Tako smo je svi s pravom i zasluženo veličali.

Mi koji smo u njoj bili na političkom radu ponosili smo se što smo dali makar malo udela u njenu izgradnju. Partijsko-politički rad, ma koliko bio težak i sputavan u uslovima marša i neprekidnih borbi, bio je stalni u svakoj četi, u svakom bataljonu. Stekli smo mnogo iskustva da se i u takvima uslovima može mnogo naučiti.

... Nije to laka stvar — polugladne i umorne borce navići da ne prespavaju čitav svoj dan, da knjiga postane što i puška — nerazdvojni drug, da svaki trenutak odmora bude iskorišćen za političke časove i diskusije, kulturni rad, učenje nepismenih, pravljenje džepnih novina, najraznovrstnije forme kulturnog i političkog rada i u četi i u selu. Svakodnevnim planskim i političkim radom obuhvatan je svaki pojedinac, svaki borac, čitava četa, bataljon i brigada. Produbljeno interesovanje kod boraca svakodnevno se proširavalo na nova i nova dnevna i teorijska pitanja, i u 1. proleterskoj — reklo bi se — postojali su svi stupnjevi škola od prvih slova do krupnih problema filozofije...

Sve je to bilo sigurno tačno, jer je neposredno posle rata bilo zapisano.

Nepismenih sada ne mogu da se setim. Krupnih problema filozofije i dijalektičkog materijalizma, da. U mojoj vojničkoj torbici čak se našao i neki filozofski rečnik, sovjetski, u kome su, uobičajeno za takve male leksikone i, naravno, dosta shematično, postojale mnoge definicije filozofskih pojmoveva. Sve jedno, služio je kao izvestan podsetnik, čak smo ga počeli umnožavati na šapirografu u nešto dužem boravku u Livnu. Sećam se i naših nezaboravnih glomaznih diskusija o četvrtoj glavi Istorije SKP(b), naročito živih u jednoj četi 2. crnogorskog. Bilo ih je mnogo, sa mnogo interesovanja i znanja.

Koliko danas, pročitah divni detalj o Krsti Bajiću koji nisam znala, da je još znao da odzviždi Ofenbahove i Hofmannove priče. Drugi su znali, u svom ranijem životu, da rukuju mašinama, neki da dobro obrade zemlju, mnogi i pre rata za glad i umor. Ali sad smo svi učili isto i istu istoriju pisali.

Tako smo učili neprekidno, jedni od drugih. I tako je bilo lepo saznati ili pružiti drugom da sazna opet nešto novo između dva marša.

Jer, idemo iz dana u dan: Lučke kolibe — ujutru, 24. juna Ošlji Do — posle podne. Jelašce 25. juna, Gvozno Polje 26. juna u podne, 27. juna...

Samo još preko Treskavice, kaljave i teške. Nekako se popesmo i na njene visove.

Tada se Prva sa Drugom, Trećom i Četvrtom spusti niz Treskavicu do toplih seljačkih domova koje dugo nismo videli, i zakači se za naprijatelja, skrši mu desetine kilometara pruge i stanicu u Bradini, rodnom mestu Pavelićevom.

Ponovo sada prođoh vojnom kartom kroz Repovac — 5. jula posle podne, Hasanoviće — uveče, iz Hasanovića krenuli 6. posle podne, u Bulatoviće stigli uveče, iz Bulatovića pošli posle podne 7., iznad Konjica smo bili 8. uveče, u Konjic u podne, u Podhumu 10. u podne, u Solakovu Kulu 11, 12. u tri časa stigli smo u Gračanicu, u Kovačeve Polje 13. pre zore, u zoru je napadnut neprijatelj u Šćitu. Malovan, Gornji i Donji, onda smo stigli iznad Duvna, kroz Eminovo Selo, pa Šuice, zatim osvojili Livno ... pa dalje.

Ove datume nisam ja zabeležila. Prepisala sam ih iz komandantove beležnice, i opet ih sad, ne tražeći komandantovu dozvolu, beležim.

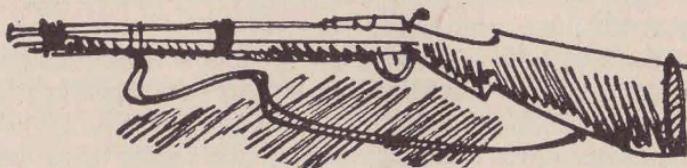
A u slikama mog sećanja zapisalo se:

... Ne znam šta je bilo teže a šta lepše, gde su bile granice između to dvoje, šta nadjača u ovom jedinstvenom utisku

koji traje već tri meseca. Da li kad je brigada išla Ošljim dolom i Kaćun-šumom, po mekom lišću kao da je sama na ovom belom svetu i samo zato mu, učini se za trenutak, da se oči napune planinama i mrkim šumama, — da li kad smo sišli sa Treskavice da se opet spojimo sa svetom koji je i rat, i neprijatelj, i borba za slobodu i bolji svet, — da li dva tiha dana u nekom selu zastanka pribijenom uz prisojnu stranu? Ili uzbuđenje pred tim kako će neprijatelj osetiti odjednom da naša sila kida neočekivano puteve i šine. Ili pozdrav devojaka malo dalje od mesta bitke — gde je poginuo mlad drug — kad zaljubljeno gledaju u sve redom proletere i kite im oružje. Ili svest o tome kako se granamo, kako je tek godina dana rata, kako je revolucija velika i nevolja je mnogo, i čudnih iznenađenja u ovom intenzivnom životu, a kako smo srećni što baš mi to sve radimo i doživljujemo ...

Ove izraze tadašnjeg uzbuđenja ponavljam u čast lepote borbe koju sam doživela u 1. proleterskoj.

Mitra MITROVIĆ

PERO ĆETKOVIĆ

Priča o Peru Ćetkoviću bila bi potpuna tek kada bi je neko sastavio iz sjećanja svih njegovih boraca i saradnika koji su ga izbliže znali. U njoj bi se morale smjestiti i riječi »vojnički roditelj« zajedno sa isto tako plemenitim riječima onih mlađića koji su još prije rata služili rok u njegovoj planinskoj jedinici... Danas bi imao pedeset četiri godine, taj ljubotinjski đak iz zaseoka Mužovića. Kao i mnoga crnogorska djeca, knjigom se spasavao od gladne budućnosti. Pješačio je svakodnevno po nekoliko sati od Ljubotinja do cetinjske gimnazije i natrag, bio je bez knjiga i slabo odjeven. Pa ipak je kao primjeran učenik i drug, izgurao nekako do sedmog razreda gimnazije. Onda se prijavio za vojnu akademiju, da uz pomoć »državnog hljeba« dođe do svoga.

Među najboljima po rangu iz 54. klase pitomaca prišio je oficirske epolete. Uoči rata za vrijeme raspusta posjećuje svoj Ljubotinj, kao kapetan prve klase; pomaže novčano svoje ukucane i, kada navrati, ne može se dovoljno narazgovarati sa svojim susjedima.

Kapitulacija 1941. vratila ga je u Mužoviće skupa s porodicom. Zatekao je istu siromaštinu svog roditeljskog doma koju je nekada ostavio. Kod svojih privređuje ponešto sve do trinaestostulskih dana, kada se na prijedlog partizanske organizacije kao školovan oficir i patriota stavlja na raspolaganje organizatorima ustanka, da se bori pod crvenom zastavom istinskog patriotizma.

S puškom u ruci, kao običan borac, učestvuje u ustanku i u svim kasnijim akcijama odreda. Poslije okupatorskih represalija i privremenog opadanja ustaničkog raspoloženja, kada su se mnogi oficiri bivše jugoslovenske vojske predali Talijanima, Pero ostaje u šumi s partizanima i postaje komandant odreda. Proučavajući tih dana istoriju radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije, on neumorno uzdiže i svoj odred u vojničkom pogledu.

Kada je u septembru 1941. godine osnovan Ljubotinjsko-građanski bataljon, Pero mu je bio komandant, kao i kasnijem Lovćenskom bataljonu, koji je u nešto izmijenjenom sastavu u decembru napadao Talijane u Pljevljima. Sa svojim bataljonom Lovćenaca Pero je tada prodro u grad i održao se čitav dan. Talijani su dovukli topove, rušili zid po zid kasarna i zgrada gdje su se partizani bili zabarikadirali, ali Lovćence nijesu uspjeli da pomaknu. Tek slijedeće večeri su se povukli borci jedne od najborbenijih grupa u tragičnoj pljevaljskoj bici. Tim istim bataljonom u još jednom, nešto izmijenjenom sastavu, Pero komanduje kad se ovaj pokreće prema Rudom, da tamo uđe u sastav prve naše regularne vojne formacije, u 1. proletersku.

Tako se pelerina planinskog oficira Pera Ćetkovića zalepršala na čelu kolone 1. crnogorskog ili Lovćenskog bataljona kroz sandžačke i bosanske snjegove na putu od Rudog prema Rogatici. Kao u starim crnogorskim ratovima, pratio ga je njegov krepki, neizmјerno odani otac Tomo. Poziv planinca oliočio je u Peru neku vrstu uvijek mlade gipkosti i vadrine koju donosi stalna pokretljivost u vidicima dobrog vazduha, a otvoren dječji iskren pogled pokazivao je jednu usmjerenu volju i jedno odnjegovano čvrsto hoću iza tog lika.

Od prvih dana taj glas je osvojio borce. Neki čudan, visok čist glas koji je više predlagao nego što zapovijeda; vojnički neprikosnoven, odjekivao je u nama prisno, i ono što bi kazao borci su navikli da prihvataju kao sopstvenu odluku. Nije on zapovijedao »sa vrha jezika«, da bi čuo sebe u drugima, »potčinenima«, već iz nekog duboko i višestruko brižnog odnosa: smrtnе opasnosti od kojih je želio da zaštiti borce na zadacima koje je trebalo po svaku cijenu izvršiti. Bilo je u tome velikog druga koliko i roditelja. Za Pera ti redovi strijelaca nijesu bili samo borci već i nečiji sinovi, braća, roditelji. Iščupane ratom iz svih krajeva Crne Gore, i zbrane u toj koloni, on je želio da zdrave i srećne nakon svih borbi vradi onima koji ih očekuju podjednako čežnjivo kao i slobodu.

Njegovo iskustvo predratnog planinskog oficira došlo je kao poručeno za partizanski način ratovanja. Skoro stalne duge marševe preko najviših planinskih vrhova, glad, kiše i snjegove podnosio je lako, kao da je prije toga godinama sebe spartanski pripremao za najveće napore u životu.

Kada je crvenu zastavu, zastavu svog bataljona, svim srcem priglio iz Titovih ruku u proljeće slijedeće godine u Foči, zakleo se da će joj ostati vjeran i da će je okititi pobjedama. Ta težnja za borbom u njemu, ukorijenjena vojnička revnost i neobično miran i miroljubiv odnos davali su svemu kod njega neki viši, hrleći smisao za tamo, dalje, za naprijed,

pa je otuda lako prenosio svoja osjećanja na borce, a da toga ni on ni oni nijesu bili svijesni. Bilo je tu nekog poteksta vjere u te redove preplanulih momaka, kao i drugog umnoženog sebe. I borci koji su ga prvi put vidjeli brzo su ga zavoljeli kao neki zajednički znak sebe. Polazili su u borbu samouvjereno za njegovom riječi, sigurni da se greška ne može dogoditi jer rasporедom komanduje on, drug Pero.

Toliko puta su ti mladići stali pred njim u stroj kao jedan, čvrsti, čelični. Osjećanje sigurnosti u borbama dolazilo je od povjerenja u osvjedočeno visoke ljudske i vojničke kvalitete svog komandanta, preduslov bez koga ne bi moglo da bude hrabrih. Njegova vojnička mašta bila je uvijek budna, sa pipcima daleko isturenim ispred patrola, spremna da munjevit reaguje na sve moguće podlosti neprijatelja. Mogao je za cijelo nekoliko minuta savršeno da razvije bataljon u borbu bilo iz kog stanja i položaja. Trudio se da nikada ne ostavi ni mrve mogućnosti za »možda«. I nije potcjenvivao neprijatelja, iako je rado upotrebljavao riječ »zadačić« (u smislu mali zadatak) i kad je obavještavao bataljon o napadu na mnogostruko brojnijeg neprijatelja. Izlaganje je, obično, završavao sa dvjema mogućnostima: »neprijatelja razbiti, uništiti ili — natjerati na bezuslovnu predaju«. Ali nikada nije zaboravljao da na kraju zapovijesti (usmene ili pismene, svejedno) pomene i »zborni mjesto«. Međutim znalo se da je to mjesto više predvidio za slučaj neuspjeha i povlačenja, jer je lekcija sa Pljevalja u tome oprezu kod njega ostala uvijek prisutna. I te noćne borbe, koje je njegov 1. bataljon mahom praktikovao, bile su ne samo štednja ljudstva već i njegov neki dublji vojnički zaključak.

Zato što su u tom stroju koračali iskreni borci svoje domovine i svog revolucionarnog ubjedenja, komunisti, mrak nije mogao da umanji za vrijeme borbe osjećanje međusobne veze i odgovornosti za ishod juriša. Naprotiv. Perova deviza: mrak je saveznik hrabrih i smjelih, a neprijatelj kukavica! — bila je potvrđena u velikom broju pobjeda nad znatno većim neprijateljevim snagama, a uz neznatne gubitke sopstvenog bataljona. Dopunio ju je nekim novim elementima kada je izdavao naređenje Voju Abramoviću da sa svojim vodom od svega trinaest ljudi razbije sto pedeset ustaša u nekom selu Boračke župe. Abramović je, snebivajući se, primjetio da možda kreće sa premalo ljudstva na toliko ustaša, a Pero mu je odmah sračunao:

»Noć ti, Vojo, smanjuje broj neprijatelja napola. To znači ostaje ti sedamdeset i pet. Momenat iznenađenja svodi ti ostatak za još polovinu. Znači, trideset i sedam. Reci sada — zar trinaest proletera ne može da se obračuna sa tom šakom bijede, preplašene pred budućnošću makar i da ih medom hra-

niš? .. I šta zna neprijatelj o tebi? Kad viknete iz mraka, a razrijedite se da što šire zahvatite, pa otvorite plotunsku paljbu, za njih će vas biti sto puta više nego što vas stvarno ima«.

I zaista, ustaše su se razbjježale uz bučno šenlučenje, a vod je obezbijedio premorenom bataljonu prenoćiše, pošto je kroz planinu i smetove od svitanja do mraka progonio ustaške grupice. Taj dan Pero je probdio na nogama sav koncentrisan oko praćenja borbe i predviđanja budućih mahinacija neprijatelja. Vodom ili četom iz rezerve najčešće je izvodio završni potez zaobilaska i zbacivanja neprijatelja sa kosa.

Mogla mu je u početku, nakon toliko godina kasarnskog života u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, čudno izgledati partizanska narodska šarolikost — neko pod kačketom, neko pod đačkom, neko pod vojničkom kapom ili šeširom, seljački gunjevi, varoški kusi kaputići, tek poneki dio vojničke uniforme uz najrazličnije oružje, mogao je i sumnjati da su ti mladići, dotle srasli s ilegalnim radom, knjigama i svakidašnjim težačkim poslovima više nego s oružjem, teško spojivi bilo sa kakvom čvršćom borbenom disciplinom, a kamoli sa gracijom militarištičkog tipa, salutiranjem, okretanjem, korakom. Ali se ubrzo osvjedočio da u komunistima i patriotima revolucionarnog kova dobiva rijetko disciplinovane drugove i pune unutrašnje čvrste odluke da se bore dokraja.

Takvi kvaliteti partizana i njega su svakim danom bogatili i obavezivali na poštovanje. Ti isti borci postaju kasnije čvrst oslonac njegove komandantske sigurnosti i radost tolikih pobjeda. Valjda se otuda kod njega pojavila i teorija da biti vojnik i biti ratnik dva su različita kvaliteta koja se u revolucionarnim trenucima spontano nađu u naelektrisanom narodskom raspoloženju, ili se mogu naknadno izgraditi na intimnom revoltu masa. Te dve osobine idealno su bile spojene u samom komandantu Peru koliko i u njegovim borcima. »Gruba« vojnička nježnost Pera Četkovića dobila je više hrabrosti od svojih boraca nego slatkorječivost mnogih drugih komandanta, jer je to bio samo uzvrat za njegovu svakidašnju brigu o njima. Nikada borac 1. bataljona nije došao u iskušenje da pomisli: da se komandant, možda, olako igra njegovom glavom, pa da se stoga sam mora u borbi više čuvati.

Koliko je puta, oslonjen na pušku, stao pred čelo kolone i postao znak zabrane da borci na zastanku ne bi odmah »zaboli svoju žeđ u studenac« prije nego što se odmore; koliko je puta opomenuo neoprezno hrubre »da ne prave metu«, da se bolje zaklone od oka i nišana sa suprotne strane; koliko je puta povisio glas kad neko potcijeni »oko mitraljesca iz neprijateljevog aviona«; koliko je puta sam provjeravao masku od grana u komori kada je bataljon preko dana marševoao pod stal-

nom prismotrom avijacije; koliko je puta poslije Rudog preporučio borcima na počinku u snijegu da se tapkanjem u mjestu zagriju, umjesto da se odmah snižu u prtinu i zaspu! Kao da to nije više kapetan prve klase iz bivše Jugoslavije, zamrzio je formalizam, odbacio sve što nije sadržina, smisao. Učio je bataljon strojevom pravilu, ali ga time nikada nije premarao. Čuvaо je snagu boraca za ono najvažnije — za borbu, za stražu, patrolu, za duge marševe.

Perovo povjerenje u ljudu dolazilo je od njegovog dubokog poštovanja i poštovanja tuđeg dostojanstva. Korektnost u svakidašnjim sitnicama nije bila samo spoljna strana njegovog ponašanja, već više jedna ratnička etika; nema čvrstih borbenih redova tamo gdje nema moralne solidarnosti, čistote i iskrenosti u međusobnim odnosima. Kao komandant bataljona nikada nije tražio od drugih što ne bi mogao i sam u ulozi običnog vojnika da izvrši, i što nije u isto vrijeme smatrao i najintimnijom svojom obavezom, toliko se poistovjetio s partizanskom etikom i načinom života. I ničeg paradnog u njegovom držanju. To što je komandovao bataljonom samo mu je donijelo ogromne obaveze prema ljudstvu na koje je on do maksimuma koncentrisao svoju energiju. Ne sa kicoške, već sa najteže radne strane shvatio je on svoju komandantsku dužnost. I niti je uzimao kašiku, niti se opružio po slami u planinskoj kolibi prije nego što bi se uvjerio da su čete smještene i nahranjene.

U tim rogatičko-romanijskim danima i noćima mraza i vijavica, za vrijeme iščekivanja izvještaja od izvidnice (da li je selo slobodno od neprijatelja) toliko puta je njegov glas probudio borce sa snježnim pokrivačem na leđima i kapama. Klikovao je komandire svojih četa poimenice:

— Sekul-a-a! Savo! Gajo! Milonja-a-a! Naprijed.

Bio je to znak da će se uskoro zakoračiti u planinske staje i kolibe, žudno se baciti na ležaje od slame i sijena, zagrliti koljenima seljačke zemljane peći ili raširiti ruke kraj razbuktalog ognjišta. A događalo se i ono najneprijatnije — da se sa posljednjim kapima snage mora puziti kroz sniježne nanose u juriš na zabarikadiranog neprijatelja, onda kada je čovjek bio na granici ljudske izdržljivosti.

Bilo se već razdanilo kada je bataljon, po svim pravilima »nečujnog iznicanja iz zemlje«, stezao omču oko nekih većih školskih ili drvnoindustrijskih zgrada gdje se govorilo o blizu dvije stotine ulogorenih sokolovičkih četnika. Perova opreznost nije se tu bogzna kako isplatila, kao ni dugo puzanje boraca kroz smetove. Predali su se, a da ni s jedne strane nije ispaljen metak. Promrzli od dugog stajanja napolju, izmijesali su se u dvorištima i po sobama crnogorski proleteri sa svojim

»zarobljenicima«. »Četnici« su bili radoznali da malo porazgovaraju s drugovima koji su tu došli čak iz Crne Gore. Do starih »jednometkih« i »trometki«, koje su lagano iščezavale pod pahuljama snijega složene u kupovima nasred dvorišta, nije im više bilo stalo. Žalostilo ih je najviše to što neće jesti čorbu i meso iz ključalih velikih kazana.

Do maločas komandant Pero je brzo reagovao i kao politički radnik, objašnjavao prijateljski svojim oslobođenim zarobljenicima, mjesecima već željnim svoga doma, porodice i poslova oko staje i kuće, da je najbolje da zarana podu svojim kućama, pošto prethodno ručaju i uzmu brašnenik kod poznanika u obližnjim selima. Bilo je nečeg dječjeg u tim izboranim, zapuštenim licima ispod šubara, u njihovoј žalosti za tim obrokom. Ali nije se imalo kud, te pune kazane bataljon je morao da tretira kao ratni pljen, jer odakle inače dati ručak borcima. Pero je reagovao pravedno, ljudski, pa samim tim i politički. I te njegove karakterne osobine doprinijele su da odnosi u štabu budu uvijek skladni i konstruktivni. A i u Jovu Kapičiću Pero je dobio izvrsnog saradnika i jaku političku potporu. Tu, u Sokolovićima, i borci i komandant ponašali su se dirljivo ljudski. Bilo im je više žao izgubljenosti tih seljaka među vojskama od kojih treba tek sada da izaberu svoju nego što su to smatrali nekim vojnim uspjehom. Sporo su se zarobljenici razilazili, a neki su molili da nastave s proleterima.

Ni tada ni kasnije Pero nije nikad uspjehe svog bataljona »proglašavao« svojim pobjedama, što se moglo sresti kod nekih bataljonskih komandanata i ponegdje kao pojava prekomjernog »satiranja neprijatelja« u izvještajima.

Gorjeli su Bijele Vode, gorjela je sva Romanija. Bjesnjela je druga neprijateljska ofanziva. Ispred svog bataljona koračao je tih večeri neumorni komandant sa uvijek istim zbumjeno zamišljenim izrazom na licu. Vijesti sa frontova ništa dobro nijesu obećavale; njemački automatičari na smučkama u ogrtačima boje snijega iznenadili su premoreni 5. bataljon šumadijskih proletera i desetkovali ga na Pjenovcu. Pogibija Čiće Romanijskog, jedne od najpopularnijih ličnosti ustanka u Bosni, bila je još jedan težak gubitak za partizanske redove. Svakog trenutka je i kolona 1. bataljona mogla između tih glavica i šuma da nabasa na zasjede i opkoljavanja kad bi Perova vojnička predostrožnost zadrijemala. Oružje svog 1. bataljona mogla je kao kandže i zube iz svake situacije da zarije u oči neprijatelja — njegova besprekorna komandantska vještina.

Blizu nekih mrtvih mlinova kraj kamenog korita presahle rječice u klisuri blizu Sarajevskog polja upozorio je te

večeri svoje borce uoči igmanskog marša na složenost situacije. Učinio je to najobazrivije, služeći se okolišnim razlozima, obavještenjem o pravcu kretanja »za slučaj da zaluta neko od boraca«.

Dosljedno se držao nekih svojih mjerila i vojničkih principa i nije dopuštao da njegova misao išta i na trenutak odvoji od povjerenog zadatka. Nikada ga niko nije vidio raskomoćenog u smislu samozadovoljstva i opuštanja poslije nekog uspjeha. I u Sarajevskom polju, i na Igmanu pretvorio se sav u pažnju, obilazio kolonu, pomagao oko pretovarivanja palih konja, opominjao iznurene da požure, »učutkivao« glasne čuturice ili porcije nemarno prikačene za samare.

Uoči marša preko Igmana preporučio je da borci namažu noge lojem i zaviju stopala vunom ili novinama, da obiju vunene čarape i da zamotaju uši. Gdje god je kolona zastala, tjerao je borce da trljaju uši, nos i čitavo lice snijegom, da cupkaju u mjestu kako bi se zagrijali. Iskustvo predratnog planinca takođe je govorilo iz Pera kada je preporučivao borcima dok su se penjali uz Igman da odmah rasijecaju tjesnu obuću ukoliko osjetete da im stopala trnu, jer je to pouzdan znak da je u tom dijelu tijela prestala cirkulacija krvi. Na vrhu Igmana naredio je da niko ne ulazi u planinsku kuću, pogotovo promrzli; određivao je po dva druga da promrzlim prethodno istrljaju noge i ruke snijegom, obiju suve vunene čarape, pa ih tek onda puste u toplotu. Zato je njegov bataljon imao tu najmanje promrzlih.

Bio je i za njega predug taj put dok se spoticao, klizao i padaо niz igmanske strmine prema selu Presjenici. Dok su ljekari pružali prvu pomoć njegovim borcima, bio je tu, kraj njih, kao najiskrenije saosjećanje druga, njihov komandant Pero Četković. Linija kretanja 1. crnogorskog bataljona poslije Igmana vodila je kroz Vlaholje, Obalj, borbu na Ulogu i na Boračkoj župi do oporavka u Foči i Goraždu, gdje se bataljon fizički, vojnički i politički pripremio za nove događaje, za treću neprijateljsku ofanzivu.

Sa Negobuđa i Mosta na Lever-Tari poveo je svoj bataljon na Sinjajevinu, gdje je nekoliko nedjelja bez hljeba, na zavijenom sniježnom platou, štitio slobodni Durmitor od najezeđe talijanskih plaćenika pod kokardom. Prvi bataljon je bio upućen od strane Vrhovnog štaba kao vojnička pomoć crnogorskim partizanima. Pod komandom Četkovića, bataljon je počeo ofanzivu i munjevito sjurio četničke izrode niz sinjajevinske strane prema Mojkovcu. Grčevite pokušaje pojedinih četničkih grupa da se održe, Pero je svodio na smiješnu nemoć. Vještinom komandovanja posebno je tada oduševio svoje borce. Niko od preživjelih neće zaboraviti sliku susreta proletera i

omladinaca na Goveđoj glavi tog dana. Siti i višestruko brojni četnici su zbacili sa kose više presamićene kosture i »bezmetkoviće« nego što bi to bili borci dva omladinska bataljona. Vidio je i komandant Pero kako četnici komotno naslanjaju puške na grane i dugo, pomno nišane sa malih odstojanja na iznemogle ostatke partizanskih jedinica. Nabrazao je obrve i bacio kratku komandu 3. četi Živka Živkovića.

— Smjesta brisanim prostorom — zalomi desno i satri neprijatelja!

Živkova četa uskoro je »napipala« neprijatelja, ispod vrha. Zagustila je puščana vatra. Iznenadena grupa četnika viknula je užasnuto:

— Evo ih, majku im komunističku.

Bili su ošamućeni protivjurišem proletera. Nijesu umjeli da protumače: otkud sad ta bujica, kad su sve dотle imali pred sobom razbijene, iscrpene kosture. Izvaljeni na proplanku pokušali su da se brane. Dijelovi sekunde su odlučivali. Korać se uhvatio za grudi i glasno konstatovao da je ranjen. Živko je u posljednjem trenutku ugrabio puškom četnika žandara, a Savo Mašković puškomitralscu, prije nego što se ovaj dočepao obarače, pronizao vilicu. Rade Bojović, Vojo Maslovarić, Savo Mašković, Mihailo Nedović osmudili su vatrom te izrode tako da se nijedan nije pomakao sa te ledine. Bataljon poslije tog okršaja nije mogao da uspostavi »dodir« s četnicima sve do Markova brda. Ti porazi četništva znatno su doprinijeli demoralizaciji izdaje u Crnoj Gori, jer su pobjede proletera postale priče o tome da su se »partizani u Bosni nahiljadili i da im se ništa ne može«, što su širili naročito zarobljeni četnici koji su se vratili bez oružja kućama poslije sloma na Skari i Večerinovcu.

Glavni štab za Crnu Goru i Boku, cijeneći Perove izvanredne komandantske sposobnosti pokazane u ranijim operacijama, odredio ga je da komanduje grupom bataljona u borbama na Durmitoru. Tih dana četnici su na Dobrom Dolu uspjeli da potisnu dva bataljona 2. proleterske brigade. Kod seliaka su se raspitivali gdje se nalazi bataljon Pera Ćetkovića. Kad su saznali da je on udaljen odatle čitavih šest sati hoda, u Pišču, raskomotili su se i ostali na spavanju samo sa najnužnijim obezbjeđenjem katuna.

Čim je saznao da su četnici izbili u Dobri Do, Pero je pokrenuo svoj batalion iz Nikolina Dola da pomogne 2. proleterskoj. Nakon usiljenog marša, noću, po kiši, snijegu i magli, iznenadio je četnike na spavanju. Dobri Do je jedna od značajnijih Perovih borbi, kada je ne samo razbio četničku jedinicu već i veliki broj njih zarobio skupa sa naoružanjem i mu-

nicijom. Meso koje je ključalo u kotlovima za četnike pripalo je umornim i pregladnjelim partizanima. To nije bio neznatan pljen tih dana, kada su partizani s natčovječanskim odricanjem čuvali čistotu svoje zastave pri prolasku kroz te ionako siromašne planinske krajeve.

Nakon dugotrajnih borbi sa crnogorskim četnicima, oko Žabljaka, u Dobrom Polju i Studenoj, Prvi bataljon se krenuo svojoj matici, da se ponovo pripoji 1. proleterskoj. Pokret za obezbjeđenje prelaska pruge kod Konjica pretvoren je u prvo oslobođenje tog saobraćajnog čvora kada su bataljoni 1. brigade uništili desetinu lokomotiva i zaplijenili ogroman materijal. Učešćem u oslobođenju Šćita, Duvna i Livna i napadom na Bugojno još je uvećan broj borbi i pobjeda 1. bataljona.

Poslije oštре borbe na Cincaru, na bataljonskoj konferenciji sumirano je vojno iskustvo iz tog okršaja u kome smo izgubili šest boraca. Neko je ustao i posredno prebacio štabu bataljona za prevelike gubitke u toj borbi. Komandantu je teško pala ta kritika. Ali sabrao se i mirno dokazao da bi svako povlačenje iz te situacije bilo plaćeno još većim gubicima.

Oslobođenje Konjica i Livna s minimalnim gubicima sa naše strane još jednom su pokazali darovitost tog komandanta, poslije čega mu Vrhovni štab povjerava novu dužnost — komandu nad 1. dalmatinskom brigadom. Kasniji, takođe proslavljeni komandanti 1. bataljona: Savo Burić, Savo Mašković, Vojo Abramović, samo su mogli da se nadovežu na iskustvo svog prvog komandanta, da to iskustvo primijene na nove situacije.

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi Pero je postavljen za komandanta 3. divizije.

U borbama ispred Nevesinja 1943. godine bio je teško ranjen iz avionskog mitraljeza.

Za vrijeme hirurške intervencije izdao je posljednje nařeđenje svojoj diviziji: juriš za oslobođenje Nevesinja.

Posljednji bljesak njegovih moralnih i vojničkih osobina, koje su ga učinile udžbenički potpunim likom komandanta iz naše revolucije.

Radonja VEŠOVIĆ

PARTIJSKI RAD U 1. BATALJONU

(*Od formiranja do septembra 1942*)

Bataljon se našao okupljen prvi put 22. decembra 1941. godine, na maršu za izvršenje prvog borbenog zadatka. Pošli smo od Rudog prema istočnoj Bosni, u sastavu Prve proleterske brigade, ali sa samostalnim zadacima. Sljedećih dvadesetak dana, zbog neprestanih pokreta i oružanih čarkanja, nismo bili u mogućnosti, a nismo još ni imali nikakvih uputstava, da formiramo partijsko rukovodstvo bataljona i počnemo organizovan partijsko-politički rad. Članovi Partije se još nisu međusobno ni poznavali, naročito ne oni iz Komske čete s partijcima iz starog Lovćenskog bataljona. Poznavali su se samo studenti, sa zajedničkog revolucionarnog rada na Beogradskom univerzitetu.

Funkcija zamjenika političkog komesara bila je još nedređena, zato je baš njega štab bataljona obavezao da se brine o odjeći i obući boraca, o prostirci, smještaju i slično.

Sredinom januara 1942. dobili smo pismo CK KPJ o organizaciji i zadacima partijskih organizacija u vojnim jedinicama. Nedjelju dana smo se zadržali na prostoriji nedaleko od Vareša, te smo bili u mogućnosti da pismo odmah sprovedemo u život i da započnemo organizovan partijsko-politički rad u bataljonu.

U pismu je, pored ostalog, stajalo:

»... Treba odmah sprovesti do kraja izgradnju partijske organizacije u bataljonima. Partijci u jednoj četi sačinjavaju četnu čeliju, osnovnu partijsku organizaciju. Četna čelija ne održava direktnе veze s partijskim komitetima na terenu, nego posredno preko partijskog biroa bataljona. Taj biro biraju četne čelije preko svojih delegata. Partijski biro u bataljonu rukovodi partijskim radom u bataljonu ...«

I dalje:

»Pored predavanja iz teorije Partije i objašnjavanja osnovnih organizacionih principa lenjinističke partije, objašnjavati načito kakav treba da bude partijac kao partizan: primjer hrabrosti, požrtvovanja, nesobičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, kukavičluka i malodušnosti, uvijek spreman za izvršenje najtežih zadataka. Ilustrovati to primjerima iz života naših, sovjetskih i drugih partizana.

Kao teme koje treba da proučite u čelijama predlažu vam se sledeće:

Partija i narodnooslobodilačka borba (vodeća uloga Partije);
Partija i nacionalno pitanje Jugoslavije;

Odnos KPJ prema buržoaskim partijama...

Kao dalje teme za proučavanje u čelijama, četama, kao i u narodu, predlažu vam se sledeće:

1) O stvaranju Jugoslavije

- a) Versajski mir,
- b) Suština velikosrpske politike,
- c) Položaj porobljenih naroda u Jugoslaviji i stav KPJ prema nacionalnom pitanju,
- d) Narodnofrontovska politika Jugoslavije,
- e) Stav KPJ prema ratu, 27. mart i kapitulacija,
- f) Karakter rata i značaj pakta sa SSSR o prijateljstvu i nenapadanju;

2) Drugi imperijalistički rat

- a) Karakter rata,
- b) SSSR i imperijalistički rat,
- c) Pretvaranje imperijalističkog rata u oslobođilački stupanjem SSSR na čelo narodnooslobodilačke borbe porobljenih naroda.

3) O SSSR

- a) 1905. i 1917. godina,
- b) Spoljna politika SSSR,
- c) Unutrašnja socijalna i politička struktura SSSR,
- d) Ustav SSSR,
- e) Crvena armija i narodnooslobodilačka borba,
- f) Život seljaka u SSSR,
- g) Žene u SSSR,
- h) SSSR kao bratstvo naroda.«

Tih dana je održana partijska konferencija bataljona, kojoj su prisustvovali delegati četnih osnovnih organizacija (čelija). Na njoj su razmotreni i utvrđeni partijsko-politički zadaci koji stoje pred partijskom organizacijom i bataljonom i izabran partijski biro bataljona u sastavu: Jovo Kapičić, Risto

Lekić, Đuro Lončarević, Živko Živković i Vlado Šćekić (sekretar). Bile su zastupljene sve čete i štab bataljona. Od te konferencije pa dalje partijsko-politički rad u bataljonu i politički rad bataljona na terenima na kojima se borio i kojima je prolazio razvijali su se sistematski i, sa većim ili manjim intenzitetom, neprekidno.

U bataljonu, koji je brojao oko 180 boraca, bilo je 73 člana Partije, 6 kandidata i 32 člana Skoja. I ostali su, bez sumnje, bili vrlo bliski Partiji i spremni da za nju polože svoje živote.

Ali kriterijum Partije bio je vrlo strog. To se može vidjeti i na primjeru pokojnog Pera Četkovića, komandanta našeg bataljona. On je za komandanta došao upravo zbog pravjerene hrabrosti u dotadašnjim borbama, posebno na Pljevljima, zbog umješnog rukovođenja bataljonom, zbog potvrđene odanosti zemlji i narodu. Ali bio je oficir stare jugoslovenske vojske.

Razmatrali smo njegov prijem u Partiju. Primili smo ga. No odluka o tome nije tako lako i brzo donesena. Bili smo strogi. U ovom slučaju i previše. Pero je bio komandant visoke vrijednosti. Njegove su zasluge velike za uspjehe bataljona, kako u oružanim borbama tako i u vojnom vaspitanju njegovih kadrova. Od njega su se ljudi mogli učiti i ličnoj i komandantskoj hrabrosti, i upornosti i dosljednosti, i žilavosti i izdržljivosti u naporima i teškoćama, i neumornoj brizi o borcima: o njihovoj ishrani, smještaju, odjeći. On je na zadatku prema ljudima bio strog u zahtjevima. Ali je prema sebi bio najstroži. Mi često to nismo mogli dokraja razumjeti.

U bataljonu je bilo ne malo onih koji su poginuli smrću heroja i, smatrajući sebe komunistima, odnijeli sa sobom najdublju želju da budu članovi KPJ.

Među članovima Partije u bataljonu bilo je i starih partijaca, robijaša, iskusnih ilegalnih radnika i dugogodišnjih revolucionara. Od njih su 32 primljena u Partiju do 1940. godine; 28 su bili intelektualci, pretežno studenti Beogradskog univerziteta, ostali — radnici i seljaci. Dakle, u partijskoj organizaciji se našlo dovoljno revolucionarnog iskustva iz ilegalnih borbi naše partije, iz masovnih borbi radnika i seljaka Crne Gore, iz žestokih borbi radnika i studenata Beograda, bilo je dovoljno političkog i teorijskog poznавања klasne borbe proletarijata. Dakle, svi uslovi da se organizuje i uporno sprovodi sistematski partijsko-politički i teorijski rad na vaspitanju partijskog članstva i svih boraca bataljona.

Rad partijske organizacije obuhvatao je tri oblasti: rad u partijskim organizacijama — praktički i teorijski;

rad u bataljonu — praktički, teorijski, kulturno prosvjetni, vojnostručni i drugi;
politički rad u narodu.

Partijski sastanci osnovnih organizacija održavani su, po pravilu, dva puta nedjeljno, a katkad i češće. Na jednom od njih se raspravljalо о praktičkim tekućim svakidašnjim problemima iz života i rada jedinice, a na drugom o pitanjima teorijskog karaktera, upravnim pitanjima iz oblasti marksizma — lenjinizma za koja se smatralо da ih članovi Partije obavezno moraju znati. Jednom prilikom smo odlučili zbog potrebe življeg i većeg teorijskog rada s članovima Partije, da na jedan praktički sastanak dođu dva teorijska.

Koji su to problemi i pitanja kojima se bavila i koje je rešavala partijska organizacija?

Na sastancima s dnevnim redom iz života, iz žive prakse jedinice razmatrao se rad komunista u bataljonu i narodu prema određenim sektorima i zaduženjima. Razumije se, tu su kritika i samokritika imale presudnu ulogu. Uostalom potpunija predstava o tim, nazovimo ih uslovno — praktičkim sastancima može se steći na osnovu jednog ondašnjeg izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona:

»Razgovori na praktičnim sastancima kreću se o onim pitanjima koja su konkretno tada aktuelna i koja se postavljaju pred celijama. Jedan opšti dnevni red tih sastanaka izgledao bi ovako:

- 1) nova obavještenja, direktive i drugo u tom smislu;
- 2) organizaciona pitanja: kadrovi, kandidati i drugo;
- 3) izvještaji po sektorima: a) Skoj, b) politički rad,
- c) kulturni rad i drugo;
- 4) kritika i samokritika i vaspitanje u tom duhu;
- 5) eventualije.

Ovo nije šablon našega rada: dnevni red zavisi od konkretnih pitanja i prilika života i rada.«

Sličnog karaktera su bile konferencije u četama i bataljonu. Na njima su tretirana ona unutrašnja pitanja čete (bataljona) koja su bila od interesa za kolektiv, na primjer: o moralnom liku borca, o odnosima u kolektivu, o odnosima prema narodu i slično.

Sastanci teorijskog karaktera su održavani jedanput nedjeljno ili češće. Kako je već rečeno, na njima su izučavana marksistička nauka i teorija i njihova primjena. Osim onih tema koje su date u pismu CK KPJ, proučavale su se teme o nacionalnom i seljačkom pitanju i ciklusi tema o razvitku društva, o razvitku radničkog pokreta, o državi, revoluciji i diktaturi proletarijata itd.

Ovi sastanci sa veoma visokim teorijskim nivoom pretvodili su sličnim po četama. U stvari, na njima se provjeravalo i dopunjavalo znanje da bi se ono bolje, lakše i popularnije moglo preneti na četu.

Osnovni materijal za teorijsku obradu tema i ciklusa bili su »Osnovi lenjinizma« i »Istorijski SKP(b)«. Ali, valja naglasiti, kao crvena nit u obradi svih tema provlačila su se pitanja iz istorije naše partije, njene revolucionarne borbe u staroj Jugoslaviji i njene politike u narodnooslobodilačkom ratu. Razumije se, na osnovu svega toga određivali su se i formulisali naši neposredni zadaci.

Teorijski rad u partijskim organizacijama je bio tako živ da je partijski rukovodilac 1. proleterske brigade jednom prilikom upozorio da »postoji opasnost da se ta organizacija ne pretvori od rukovodstva u neku teorijsko-prosvjetnu komunističku školu. Međutim u onim uslovima takva opasnost nije mnogo prijetila partijskoj organizaciji. To je bilo samo intenzivno učenje ljudi željnih znanja, ljudi koji su se svakodnevno borili, marševali, trpjeli, krvarili i spremali za nove i duge borbe. Teorijski rad je bila dužnost komunista za koju se, ako nije ispunjavana, odgovaralo pred partijskom organizacijom.

A onda se sve to prenosilo na čete, na bataljon. U izvještaju sekretara partijskog biroa bataljona iz tog perioda stoji:

»Rad naših cilja u četama i bataljonu je zadovoljavajući. On se kreće na: političko-kulturnom, teorijskom i vojnostručnom polju. Pod iole mogućim prilikama, svakoga dana se održavaju četne konferencije, na kojima se obrađuju raznovrsna pitanja. Ja ћu samo iznijeti bilans takvog rada za nedjelju dana našeg boravka u selu Vlaholju kod Kalinovika. Svakoga dana bile su četne konferencije; na njima su proučavana ova pitanja (ona su prethodno proučena na partijskim sastancima): razvitak društva, Crvena armija, ustrojstvo Crvene armije i njeno naoružanje. Sunčev sistem, kolhozi i poljoprivreda u SSSR, i drugi čitav materijal koji smo dobijali; počelo je i proučavanje »Istorijski SKP(b)«.

I dalje:

»U četama su obrazovane grupe koje imaju zadatak da prouče pojedine oblasti iz poznavanja društva i prirode, na primer: grupa geografije, grupa medicine, grupa za proučavanje pitanja marksizma-lenjinizma i tako dalje.

U svim četama pokrenuti su listovi. Prvi brojevi četnih listova »Crvenoarmejac« i »Sloboda« pobudili su veliku pažnju i interesovanje kod svih vojnika.«

Često su se održavale priredbe — »programatska sijela« bataljona, kako su se one zvali — koje su imale kulturno-zabavni karakter. Na njima su se izvodili skečevi, recitacije, pjesme i drugo. To su bile omiljene zabave u časovima predaha.

Tom djelatnošću u oblasti opštег obrazovanja i prosvjetcivanja, kao i zabavnim životom, rukovodili su kulturno-prosvjetni odbori uz pomoć i podršku partijskog biroa bataljona. U odbore su birani, pored političkih komesara, ljudi koji su za ta pitanja imali znanja, smisla i volje.

Vojnostručni rad je obuhvatao neku vrstu vojne obuke u vještini ratovanja i »vojniziranje« bataljona.

»Obradena su i mnoga pitanja vojnog karaktera, na primjer: noćni napadi, dejstvo automatskih oruđa i drugo« (Iz izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona).

Često su četne i bataljonske konferencije bile namijenjene pripremi za akciju koja je predstojala ili analizi akcije koja je izvedena. To su bile analize organizovane u cilju izvlačenja iskustava da bi se bolje ratovalo; sem toga, predmet konferencije moglo je biti (i bilo je vrlo često!) držanje pojedinaca u protekloj akciji. Ako se neko na takvoj konferenciji kritikovao zbog slabog držanja u protekloj borbi, onda je to za njega bila najteža mogućna kazna. Tu se nisu štedjele ni starješine, samo ako su zaslužile kritiku. Međutim nije neskromno reći da je starješinski sastav bataljona bio zaista primjeran kad su bile u pitanju oružane akcije.

Posebno treba reći o odgovornom zadatku koji je bataljon dobio u odnosu na Durmitorski omladinski bataljon, koji nam je jedno vrijeme, u proljeće 1942. godine, odlukom Vrhovnog štaba bio stavljen pod komandu u cilju njegovog vojno-političkog osposobljavanja, a zatim i zajedničkih borbenih dejstava. U vrijeme priprema za dejstva koja su stajala pred nama, sa tim bataljom se partijsko-politički, vojnostručni i kulturno-prosvjetni rad izvodio planski i prije i poslije podne. Na njegovo ljudstvo smo prenosili borbena i politička iskustva, naše stečeno znanje. A borbe koje smo poslije toga vodili pokazale su da je naš rad urodio plodom. Ti omladinci su se pokazali odlično u svakom pogledu, tako da su kasnije ostali u sastavu bataljona.

U životu 1. bataljona, treba istaći, važno mjesto je imala organizacija Skoja. Poput partijske organizacije, ona je pripremala svoje članove da budu dostojni Skoja i povjerenja Partije. Tamo su se mladi ljudi učili da postanu članovi Partije. Skojevska organizacija je bila snažna poluga u opštem vaspitanju sastava bataljona.

»Njihov rad ide uporedo s radom partijske organizacije i malo za njim zaostaje. Skojevcu se osjećaju odgovornim pred svojom organizacijom isto kao članovi Partije. Odanost, požrtvovanost i disciplina kod velikog broja skojevaca ne izostaju iza tih osobina čanova Partije« (Iz izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona).

Političko-teorijski rad u bataljonu bio je u isto vrijeme odlična priprema za politički rad bataljona na terenu, u narodu. Taj rad su partijske organizacije takođe postavljale planski: odabirala su se aktuelna pitanja, organizovale »političke ekipe«, postavljali određeni zadaci. Rad se sastojao u održavanju zborova, konferencija, priredaba; obuhvatao je rad sa omladinom, rad sa ženama, organizaciju i pomoć narodnoj vlasti, pomoći partijskoj organizaciji ako je postojala na terenu, itd. Djelovanje u narodu — bila je stalna dužnost bataljona. Kako se to shvatalo, vidi se i iz jednog pisma komesara 1. proleterske brigade bataljonima:

»Iz dosadašnjeg iskustva stečenog na ovom terenu vidi se da je težište našega rada na ovome terenu više političko nego vojno i zato naši odgovorni drugovi treba tome pitanju da svuda poklanjaju punu pažnju... Naša brigada ostaje *sutra čitav dan* (podvukao V. Š.) na ovoj prostoriji. Da li ćemo dalje ostati ovdje — to za sada ne znamo. Ali ovo vrijeme treba iskoristiti kako za politički rad unutar samih jedinica tako i u političkom radu i organizovanju narodne vlasti na terenu. Za taj rad treba mobilisati što više političkih radnika i ostalih partijaca. Treba druge tako rasporediti da u toku sutrašnjeg dana sva sela budu obuhvaćena.«

Ekipe komunista iz našeg bataljona su, na primjer, za nedjelju dana kod Vareša održale konferencije u preko tridesetak sela. Njima je prisustvovalo oko tri hiljade lica. To su bila srpska i muslimanska sela. U tim danima previranja i kolobanja masa, u danima mržnje i obračunavanja između Srba i muslimana — to je, bez sumnje, imalo pozitivnog uticaja.

U okolini Goražda jedna od tih ekipa za petnaestak dana je obišla 48 sela i izvršila zadatok oko formiranja narodnooslobodilačkih odbora u njima.

Nama je još i danas u životom sjećanju i ostaće nezaboravan onaj prijateljski, topli odnos naroda prema našem bataljonu. A taj odnos, baš takav, proistekao je, prije svega, iz držanja i rada naših boraca. Iz sela oko Kalinovika, iz Foče i Goražda i sela oko njih bili smo ispraćeni sa suzama. Za nama su ostajala duboka politička i lična prijateljstva, koja su i jedne i druge vezivala i obavezivala. Imali smo prilike da nas tokom rata borbeni put opet dovede u krajeve u kojima smo već jedanput bili i da se sretnemo s poznanicima. Dočekivali su nas kao stare prijatelje, željno i srdačno. Bataljon je zaista svuda i za najkraće vrijeme ostavljao snažan politički uticaj.

Da bi uspješno rukovodio tako bogatim političkim životom bataljona, partijski biro se vrlo često sastojao, a po nekad, ako je to situacija zahtijevala, i svakodnevno je bio na okupu. No sastanci partijskog biroa, kao i osnovnih organizacija, nisu

se uvijek mogli održati po utvrđenom redu. Dešavalo se da za to nije bilo nikakvih mogućnosti. To tim prije važi za sprovođenje ideološko-političkog rada u bataljonu. Ali je zato, čim su stvoreni iole povoljni uslovi, taj rad bio vrlo intenzivan, tako se nadoknadilo izgubljeno vrijeme. Izuzetno situacije u kojima je partijsko-politički rad izostao bile su, na primjer, teški igmanski marš, neprestane borbe s četnicima na Sinjavini, veliki marš bataljona preko Zelengore i Treskavice u trećoj ofanzivi i slično. No i u tim višednevnim, često natčovječanskim naporima i borbama, kad je bilo hladno, kad smo bili gladni, neispavani, iscrpeni — kad su se mogli vidjeti i rezultati partijskog i političkog rada — nalazilo se ipak vremena za izvjestan vaspitno-politički rad, naročito ako se za to ukazala preka potreba.

Kroz sve to je bataljon rastao i jačao. Kroz sve to se razvijalo prijateljstvo i veliko borbeno drugarstvo. Razvijali su se međusobna ljubav i povjerenje, potvrđivani na djelu. Ginuo je drug za ranjenog druga. Dijelio se posljednji zalogaj. Bataljon je postao jedna porodica. Atmosfera u njemu je bila ozbiljna i radna kad treba, puna humora i šale odmah poslije toga, uvijek iskrena i vedra. Ponajviše je to bila atmosfera mladosti i vitalnosti — ona što bodri i otvara perspektive.

Nekoliko dana u popaljenom srpskom selu Malovanu, gdje su ustaše poubijale i poklale sve što su u njemu zatekle, 3. kragujevački i 1. crnogorski bataljon organizovali su zajednički politički, teorijski i kulturno-zabavni rad. To su bile konferencije bataljona, predavanja i diskusije, kulturno-zabavne priredbe i sl. Razvilo se drugarstvo među bataljonima, nazvano »malovanski duh«. Inače, borci ova dva bataljona su uvijek, željeli da su jedni pored drugih i u borbi i na odmorima.

Iz Malovana, krajem avgusta 1942. godine, dvanaest partijskih delegata iz bataljona pošlo je na prvu brigadnu partisku konferenciju u Livno. Na toj konferenciji su sumirani rezultati partijsko-političkog rada u 1. proleterskoj brigadi. Partijska organizacija 1. bataljona je izašla na konferenciju sa bogatim rezultatima svoga rada. U diskusiji su učestvovali mnogi delegati, a među njima Koča, Fića, Plavi, Španac i dr. Poslije toga su doneseni zaključci iz kojih su proisticali zadaci za budući rad partijskih organizacija. Konferencija je postavila »kao jedan od najvažnijih zadataka organizacije teorijsku izgradnju«. (Iz izvještaja partijskog rukovodstva 1. proleterske brigade upućenog CK KPJ.)

Odmah poslije brigadne konferencije, septembra 1942. većina članova štaba bataljona — komandant, politički komesar, sekretar partijskog biroa bataljona — odlaze u druge jedinice, na nove dužnosti. U vezi s tim nastaju izmjene i u partijskom

birou i u osnovnim organizacijama. U to vrijeme je u bataljonu bilo oko 100 članova Partije, 14 kandidata i 78 članova Skoja. Dajući karakteristike bataljonskim partijskim organizacijama u svom izvještaju CK KPJ od 2. septembra 1942, partijski rukovodilac 1. proleterske brigade je za partijsku organizaciju 1. bataljona napisao sljedeće:

»Ovo je organizacija na najvišem stepenu, sa najviše iskustva. Raniji biro je uživao pun autoritet i u Partiji i u bataljonu. Odnos štaba i Partije bio je pravilan. Sada je biro potpuno nov, jer su raniji članovi povučeni na rad u druge brigade, no novo rukovodstvo izgleda da će se dobro razvijati — sve su mlađi drugovi (dva seljaka, ostalo intelektualci)«.

Taj period od 8 do 9 mjeseci, u onakvim uslovima i sa onakvim radom, značio je više za vaspitanje i formiranje ljudi nego godine i godine mirnodopskog života. U njemu su brzo izrastali heroji, vojni rukovodioci, politički radnici. I mnogi su od njih, kao takvi, ginuli; drugi odlazili na nove dužnosti. Bataljon se popunjavao novim borcima iz Dalmacije i Bosanske krajine, a kasnije i iz drugih krajeva Jugoslavije. Oni su, opet, u bataljonskoj školi izrastali u heroje i rukovodioce i činili 1. bataljon uvijek dostojnim veličine 1. proleterske.

Vlado ŠČEKIĆ

Narodnooslobodilačka vojska bila je ne samo faktor oružane borbe i stvaralač slobodnih teritorija na čijem su tlu nicale i razvijale se revolucionarne institucije, već i nosilac idejnosti samim tim što je, rukovođena Komunističkom partijom Jugoslavije, uz svoju vojnu silu, nosila i razvijala i snagu teorije novih revolucionarnih promena. Kroz oružanu borbu protiv neprijatelja i široku aktivnost za opredeljenje narodnih masa za ciljeve te borbe stvarala se čvrsta veza između naroda i vojske koja je omogućavala rešenje najkrupnijih pitanja narodnooslobodilačkog rata.

U sklopu tih zbivanja 1. proleterska brigada je bila izuzetno važan faktor. Stvorena prva, sa višim oblikom vojne organizacije, sa kvalitetnim kadrovima, sa iskustvom koje je brzo raslo, ona je trasirala glavne djelatnosti, ispunjavajući zadatke, dajući primjer i postižući rezultate značajne za vođenje rata i za ratnu vojnu i političku istoriju naše zemlje. Prilike u doba njenog formiranja zahtjevale su ne samo borbenе akcije već i organizovan politički rad na terenu. U raznim periodima rata, a naročito u početku, ova brigada je brzo mijenjala teritorije, pri čemu su njene jedinice, bataljoni, čete pa i pojedinci igrali ulogu istaknutih političkih radnika. Uslijed ujednačenosti njenih jedinica, organizovanog vojnog i političkog života, izmjene iskustava među jedinicama, politička aktivnost pojedinih dijelova brigade vezivala se za cjelinu, za djelatnost 1. proleterske. Vojna i politička aktivnost njenih manjih ili većih jedinica, bližih ili daljih dijelova, nosila je snagu brigade, za nju se vezivala i u njeno ime postojala. Na to se mislilo od samog formiranja brigade. Stoga se već u prvim danima njenog postojanja formira u partijskim organizacijama posebna linija rada za široko područje djelatnosti na ovom polju u koju se uključuju cjelina i pojedinci pod imenom *Veza s narodom*.

Od samog početka borbe trebalo je rješavati mnoge neobično važne zadatke na liniji vojska — narod. Pa i naša bri-

gada je, kao i ostale jedinice NOV i POJ, na prvom mjestu moralu sprečavati bratoubilačku borbu koju je okupator izazvao i raspirivao a čiji su korijeni izvirali iz temelja stare Jugoslavije. I ne samo sprečavala ovu borbu, već stvarala i nacionalno jedinstvo bez koga se nije mogla zamisliti ni uspješna borba protiv okupatora niti nova Jugoslavija. Brigada je bila realna snaga da vrši ovu plemenitu i neophodnu misiju. Bratstvo naših naroda u oružju, u zajedničkim patnjama, u prolivenoj krvi i grobovima, u radosti pobjeda — u slobodi postalo je sveopšta krilatica moćna da mobiliše, da hrabri, da ponese i u borbi i u miru. Teško bi se mogla zamisliti pobedonosna narodnooslobodilačka borba protiv moćne sile okupatora da ovo jedinstvo nije bilo postignuto i da nije bilo dovoljno čvrsto da izdrži i najteže probe i najmučnija iskušenja. Svesni toga i borci 1. proleterske brigade radili su u narodu marljivo i predano. Oni su govorili, objasnjavali, ubjeđivali. Više od toga, oni su štitili, svetili i pomagali. I više od toga, oni su se borili, umirali i sijali svoje kosti nesebično i neustrašivo po mjestima znamenitima i neznamenitim širom zemlje. Prirodno je da se u ovim ratnim žrtvama i požrtvovanju našao onaj element koji naše ljude emocionalno međusobno vezuje kao što se u poratnoj izgradnji našao onaj cement koji je te iste ljude vezao zajednicom najviših interesa. Ta tekovina narodnooslobodilačke borbe bila je istovremeno i ogromna snaga same borbe i neizmerno važna pobjeda izvojevana u ratu. Ona ostaje ne samo fakt istorije, već osnova današnjice i imperativ budućnosti.

Veliki zadatak tokom rata bio je i izgradnja narodne vlasti, od njenih samih početaka. Mada su postojale idejne konцепције o oblicima i karakteru vlasti, bilo je neophodno da se one oživotvore i provjere u praksi. I naša brigada je stvarala slobodnu teritoriju na kojoj se nova vlast uspostavljala i učvršćivala. Prve klice nove vlasti pokazivale su osnovne socijalne, ekonomski i političke težnje naroda i usmjeravale su političku orientaciju naroda na izgradnju takve vlasti. Aktivnošću narodne vlasti i brigada je snažena i brojno jačana. Dolazili su novi borci i obnavljali prorijeđene redove.

Uspostavljanjem narodne vlasti određuju se i ciljevi Narodnooslobodilačke vojske. Nije dovoljno samo uništavati okupatora, oslobođati zemlju. Svaki borac morao je znati smisao i ciljeve borbe da bi ih kao pripadnik 1. proleterske mogao tumačiti. Borci brigade su bili ne samo vojnički zaštitnici nove vlasti, već i stvarni inicijatori i propagatori na idejnom i političkom planu. Korišćeni su i najkraći časovi zatišja i predasi u maršu da se kroz masovan rad u narodu osnivaju, unapređuju ili učvršćuju narodnooslobodilački odbori na novim teritorijama i pod različitim uslovima.

Rat je zaoštrio suprotnosti koje su u staroj Jugoslaviji postojale. Zaostala, nerazvijena zemlja, prevarena od stare vlasti, međusobno zavađena od strane okupatora trpjela je i krvarila još više zaoštravajući unutrašnja protivurečja i razlike. Narodnooslobodilački rat unosi nove elemente u ovo stanje. To je period snažnog pokreta masa u traženju puteva izlaska iz stvorenih okolnosti. Zato su jedinice Narodnooslobodilačke vojske i bataljoni 1. proleterske odigrali važnu ulogu na buđenju nacionalne svijesti kod naroda, u razvijanju saznanja o neophodnosti borbe na kulturnom i prosvjetnom planu.

Ratne godine imale su ogroman uticaj na shvatanja, ocjeњivanja i usvajanja pozicija neophodnih za orientaciju masa. Kroz boračke jedinice brigade prolazili su mnogi ljudi gdje su se vaspitavali i sticali viši nivo političke i kulturne naobrazbe. Isti ovi borci vršili su sličnu ulogu na terenu kroz razne forme aktivnosti ostavljući duboke tragove u prosvjećivanju zaoštala sredina. Kroz NOB brzo su se menjala zastarjela shvatanja i navike, vršena su progresivna kretanja, talasale su se široke narodne mase da bi se sva ta kretanja slivala u jedinstven pokret oslobođenja.

To su neki elementi na kojima se gradila naša ratna istorija, pri čemu je čvrsta veza sa narodom trijumfovala i slila se u zajednički cilj: pobjedu i slobodu.

Budući da je brigada bila ne samo boračka jedinica, već i vrlo jak politički kolektiv, svaka njena jedinica do desetine i svaki borac vaspitavani su od Partije da djeluju kao samostalan politički aktiv i aktivista, u svakoj sredini u kojoj bi se našli. S obzirom na uslove u kojima je djelovala, na čestu odvojenost i najmanjih dijelova na posebnim zadacima, na stalno kretanje kroz sve krajeve Jugoslavije, pa i takve u kojima do njenog dolaska nije bilo uopšte naših jedinica pa ni narodnooslobodilačkog pokreta, značaj takve osposobljenosti svakog borca za politički rad bio je vrlo velik. Zato je uporedo sa nanošenjem vojničkih poraza neprijatelju 1. proleterska predstavljala na svakom novom terenu na kome se našla i udarnu snagu u političkom smislu. Dolazeći u dodir sa drugim našim jedinicama u krajevima kroz koje je prolazila, prenosila je i na njih svoje bogato iskustvo u ovome radu, vršeći tako i na tom polju specijalnu ulogu koja joj je bila namijenjena.

Jovo KAPIĆ